

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXI

Sa. 81

Ocak 1957

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 9 7

BELLE TEN

ISSN 0041-4255

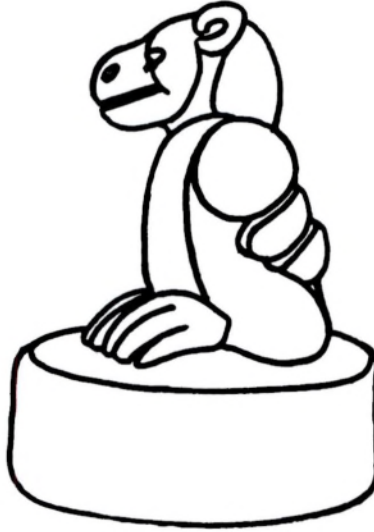
Birinci baskı : 1957
İkinci baskı : 1997

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XXI — Tome : XXI

Sayı : 81-84 — No. 81-84

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A
1 9 9 7

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	<u>Sayfa</u>
ALKIM, U. BAHADIR : Yesemek Taşocağı ve heykeltraşlık atelyesi (31 resim, 1 harita ile birlikte)	359
————— : Steinbruch und Skulpturatelier von Yesemek (Mit 31 Abb. und 1 Karte)	377
BAŞTAV, DOĞ. DR. ŞERİF : Grekçe Anonim Osmanlı Tarihinin kaynakları.....	149
————— : Les sources d'une histoire de l'Empire Ottoman rédigée par un auteur anonyme grec	161
BAYKAL, BEKİR SITKI : Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı kat'i mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı - Akkoyunlu harbinin başlaması	261
————— : Die Vorbereitung Uzun Hasans zum Entscheidungskampf gegen die Osmanen und der Beginn des Krieges.....	285
BAYUR, HİKMET : 1918 Birakişmasından az önce Mustafa Kemal Paşa'nın başyaver Naci Bey yolu ile Padişah'a bir başvurusu (bir tıpkı basımla birlikte)	561
BİYİKLİOĞLU, TEVFIK : Mondros mütarekenamesinde Elviyei Selâse ile ilgili yeni vesikalar	567
————— : Zwei englische und zwei türkische bisher unveröffentlichte Urkunden zum Waffenstillstand von Mudros.	581
GÖKBİLGİN, PROF. M. TAYYİB : Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve Fütuhâtı (40 tıpkı basımla birlikte)	449
İLAYDIN, HİKMET—ERZİ, ADNAN SADIK : XVI. asra ait bir münşeât mecmuası.	221
KOŞAY, DR. PHIL. HÂMİT ZÜBEYR : Dil mukayeselerine göre Basklar'la Türkler'in temasları, göç yolları ve zamanı hakkında. (Bir harita ile birlikte)	521
MANSEL, ARIF MÜFİT : İstanbul tersanesinde bulunan bir lâhit ve bir İstanbul lâhitler grubu hakkında araştırmalar (16 resimle birlikte).....	395
————— : Untersuchungen über einen Sarkophag aus dem Arsenal von İstanbul und über eine İstanbuler Sarkophaggruppe (Auszug). (Mit 16 Abb.)	421
ÖGEL, DOĞ. DR. BAHAEDDİN : Doğu Göktürkleri hakkında vesikalar ve notlar.	81
ÖZGÜÇ, NİMET : Kültepe Kazılarında bulunan mermer idol ve heykelcikler (53 resimle birlikte)	61
————— : Marble Idols and Statuettes from the Excavations at Kültepe. (with 53 figures)	71
ÖZGÜÇ, TAHSİN — AKOK, MAHMUT : Alayhan, Öresunhan ve Hızırilyas Köşkü (23 resim ve 3 plânla birlikte)	139
ÖZGÜÇ, TAHSİN — AKOK, MAHMUT : Horoztepe eserleri (Bir kroki, 48 resimle birlikte)	201
————— : Objects from Horoztepe (with 1 map and 48 figures)	211
SÜMER, FARUK : Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış.....	429
ŞENYÜREK, PROF. DR. MUZAFFER : A new species of Epimachairodus from Küçükyoğat. (with 22 figures)	1

UNAT, FAİK REŞİT : Atatürk'ün toplamak istediği "Meclis-i Müessisan".....	483
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Osmanlı tarihinin ilk devirlerine ait bazı yanlışlıkların tasihhi	173
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI: Çelebi Sultan Mehmed'in Kızı Selçuk Hatun Kiminle evlendi (4 tıpkı basımla birlikte)	253

Tebliğler :

FREH, DR. WILHELM — UYANIK, MUVAFFAK : Hakkâri-Sat dağlarında, Gevaruk vâdisi içinde bulunan kaya resimleri hakkında tebliğ (17 resimle birlikte)	619
————— : Felszeichnungen in Südoanatolien (Mit 17 abb.)	621
SAYILI, DR. AYDIN : Kuuhi'nin sınırlı zamanda sonsuz hareket hakkındaki yazısı	489
————— : Al Qûhî on the Possibility of infinite motion in finite time	491
UNAT, FAİK REŞİT: Müverrih Mehmet Neşri'nin eseri ve hayatı hakkında	297

Bibliyografya :

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ : Alfons-Maria Schneider, <i>Konstantinopel, Gesicht und Gestalt einer geschichtlichen Weltmetropole</i>	497
FIRATLI, NEZİH: Aşkıdil Akarca—Turhan Akarca, <i>Milâs Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi</i>	190
HIZIR, N. : Gustav Hilger, <i>Wir und der Kreml</i>	196
İNALCIK, DR. HALİL : L. A. Mayer, <i>Bibliography of Moslem Numismatics</i>	195
————— : David Ayalon, <i>Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom, a challenge to a Mediaeval Society</i>	501
————— : J. G. Hurewitz : <i>Diplomacy in the Near and Middle East, a documentary record</i>	512
————— : G. B. Mclean, J. B. Christopher, R. L. Wolff, <i>A History of Civilization</i>	513
————— : Richard E. Kreutel, <i>Kara Mustafa vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte</i>	514
KINAL, F. : <i>Ugaritica III</i>	301
————— : Almanca tercümesi	308
KINAL, F. : Franz Hancar, <i>Das Pferd in prähistorischer und früher Zeit</i>	585
MANSEL, PROF. DR. ARİF MÜFİD : Pompeji, <i>Zeugnisse griechischer Malerei</i>	189
TANSEL, F. ABDULLAH : Ziya Gökalp hakkında yeni onbir eser	599
TEMİR, A. : Aslanbay, Muhiddin, <i>Eskişehir'deki Alâiddin Câmisi</i>	517
UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : Agâh Sırrı Levend, <i>Gazavatnâmeler ve Mihaloğlu Ali Beyin Gazavatnâmesi</i>	199
1956 yılında T. T. K. Kütüphanesine gelen kitaplar ve periyodikler	315
1957 yılının ilk yarısında T. T. K. Kütüphanesine gelen kitaplar ve periyodik eserler	625

Haberler :

Türk Tarih Kurumu'nun 1956 yılı Genel Kurul toplantısı	337
Beşinci Türk Tarih Kongresi	357
Türk Tarih Kurumu'nun 1957 yılı Genel Kurul toplantısı	649

TABLE DES MATIERES

	<u>Page</u>
Articles, Etudes :	
ALKIM, U. BAMAĐIR : Carrière et Atelier de Sculpture de Yesemek (31 illustrations, 1 carte.-en turc).	359
————— : Steinbruch und Skulpturatelier von Yesemek (mit 31 Abb. und 1 Karte.- Traduction allemande de l'article ci-dessus)	377
BAŞTAV, DOĞ. DR. ŐERIF : Les Sources d'une Histoire Ottomane rédigée par un auteur anonyme grec (en turc)	149
————— Traduction française de l'article ci-dessus	161
BAYKAL, BEKİR SITKI : Les préparatifs d'Uzun Hasan en vue du combat décisif contre les Ottomans et le début de la guerre (en turc)	261
————— : Traduction allemande de l'article ci-dessus	285
BAYUR, HİKMET : Une adresse de Mustafa Kemal Paşa au Sultan par l'entremise du 1 ^{er} Aide de Camp Naci Bey, peu avant l'armistice de 1919 (en turc; avec un facsimile)	561
BIYIKLIOĐLU TEVFİK : Nouveaux documents concernant la situation des "trois Sandjaks" à l'armistice de Moudros (en turc)	567
————— Zwei englische und zwei türkische bisher unveröffentlichte Urkunden zum Waffenstillstand von Mudros (traduction allemande de l'article ci-dessus)	581
GÖKBİLGİN, M. TAYYİB : Mesures prises par İbrahim Paşa à la campagne des "Deux Irak's", ainsi que ses Conquêtes, d'après les rapports de ce dernier (40 facsimiles; en turc)	449
İLAYDIN, HİKMET — ERZİ, ADNAN SADİK : Un recueil de "Münşeat" datant du XVI ^e siècle (en turc)	221
KOŞAY, DR. PHİL. HÂMİT : Le contact des Turcs avec les Basques, leurs temps et voies de migration respectifs, d'après les indications fournies par les comparaisons linguistiques. (en turc; avec une carte) . . .	521
MANSEL, ARIF MÜFIT : Recherches concernant un Sarcophage découvert à l'arsenal d'Istanbul et un groupe de sarcophages d'Istanbul (16 fig.-en turc)	395
————— : Résumé et extraits en allemand de l'étude ci-dessus.	421
ÖGEL, DOĞ. DR. BAHAEĐDİN : Documents et Notes concernant les Göktürks orientaux (en turc)	81
ÖZGÜŐ, NİMET : Idoles et Statuettes en marbre mises au jour aux fouilles de Kültepe (avec 53 illustrations; en turc)	61
————— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus	71
ÖZGÜÇ, TAHSİN—AKOK, MAHMUT : Alayhan, Öresunhan et kiosque Hızır-ilyas (en turc; avec 23 illustrations et 3 plans)	139
ÖZGÜŐ, TAHSİN—AKOK, MAHMUT : Objets provenant de Horoztepe (en turc; avec 1 croquis et 48 figures)	201
————— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus	211
SÜMER, FARUK : Vue générale sur l'histoire de la turquisation de l'Azerbaycan (en turc)	429
ŞENYÜREK, PROF. DR. MUZAFFER : A new species of Epimachairoidus from Küçükoyozgat (with 22 figures. — en anglais)	1

UNAT, FAİK REŞİT : L'Assemblée Constituante dont Atatürk avait projeté la Convocation (en turc)	483
UZUNÇARŞILI, ORD, PROF. İ. HAKKI : A propos de quelques erreurs touchant les premières années de l'Empire Ottoman	173
UZUNÇARŞILI, ORD, PROF. İ. HAKKI : L'epoux de Selçuk Hatun, fille de Çelebi Sultan Mehmet (en turc; avec 4 facsimiles)	253
Communications :	
FREH, DR. WILHELM — UYANIK, MUVAFFAK : Dessins rupestres découverts dans la vallée de Gevaruk, dans les montagnes de Hakkâri-Sat (en turc; avec 17 illustrations)	619
————— : Felszeichnungen in Südostanatolien (traduction allemande de la communication ci-dessus)	621
SAYILI, DR. AYDIN : Un écrit d'Al Quhî sur la possibilité du mouvement infini en un temps fini	489
————— : Al Quhî on the Possibility of infinite motion in finite time	491
UNAT, FAİK REŞİT : Sur la vie et l'oeuvre de l'historien Mehmet Neşri	297
Bibliographie :	
EYİCE, DOC. DR. SEMAVİ : Alfons - Maria Schneider : <i>Konstantinopel, Gesicht und Gestalt einer geschichtlichen Weltmetropole</i>	497
FIRATLI, NEZİH : Aşkîdil Akarca - Turhan Akarca, <i>Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi</i>	190
HIZIR, N. : Gustav Hilger, <i>Wir und der Kreml</i>	196
İNALCIK, DR. HALİL : L. A. Mayer, <i>Bibliography of Moslem Numismatics</i>	195
————— : David Ayalon : <i>Gunpowder and firearms in the Mamluk kingdom, a challenge to a Mediaeval Society</i>	501
————— : J. C. Hurewitz, <i>Diplomacy in the Near and Middle East, a documentary record</i>	512
————— : C. B. Mclean, J. B. Christopher, R. L. Wolff : <i>A History of Civilization</i>	513
————— : Richard E. Kreutel, <i>Kara Mustafa vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte</i>	514
KINAL, F. : <i>Ugaritica III</i> (en turc)	301
————— : <i>Ugaritica III</i> (en allemand)	308
KINAL, F. : Franz Hancer, <i>Das Pferd in prähistorischer und früher Zeit.</i>	585
MANSEL, PROF DR. ARİF MÜFT : <i>Pompeyi Zeugnisse griechischer Malerei</i>	189
TANSEL, F. ABDULLAH : Onze nouveaux ouvrages sur Ziya Gökalp	599
TEMİR, A. : Aslanbay, Muhiddin : <i>Eskişehirdeki Alâiddin Camisi</i>	517
UZUNÇARŞILI, İSMAIL HAKKI : Agâh Sırrı Levend, <i>Gazavatnâmeler ve Mi-haloğlu Ali Beyin Gazavatnâmesi</i>	199
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque en 1956	315
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque, dans la première moitié de 1957	625
Assemblée Générale de la Société d'Histoire Turque; 1956 (en turc)	337
Ve Congrès d'Histoire Turque (en turc)	357
Réunion de l'Assemblée Générale annuelle de la Société d'Histoire Turque pour l'année 1957	649

B E L L E T E N

Cilt: XXI

Ocak 1957

Sayı : 81

A NEW SPECIES OF EPIMACHAIRODUS FROM
KÜÇÜKYOZGAT

PROFESSOR Dr. MUZAFFER ŞENYÜREK

Chairman of the Division of Palaeoanthropology, University of Ankara

During the field season of 1956 at Küçükyozgat (Elmadağ) district,¹ I continued excavations at the new fossiliferous locus² I had located in 1951, which is just to the southeast of the first fossiliferous locus visited by Tschachtli³ in 1941. During the course of this excavation I found a fragmentary skull, a mandible and upper and lower teeth, of one individual, belonging to genus *Epimachairodus* Kretzoi⁴ and the isolated upper canine of another and larger individual. These remains were found in whitish calcareous marls of lacus-

¹ On this occasion I wish to express my thanks to the Office of the Dean, Professors' Council and the Central Anatolian Research Station of the Faculty on Language, History and Geography of the University of Ankara for a grant to continue my excavations at this place.

² For this locus (Küçükyozgat locus 2) see Şenyürek, 1953 a, fig. 3.

³ See Tschachtli, 1942, pp. 322 and 325. For the locus (Küçükyozgat locus 1) first visited by Tschachtli in 1941 see Şenyürek, 1953 a, fig. 2. In his brief report Tschachtli (Tschachtli, 1942, pp. 324 and 326) notes only the presence of *Hipparion gracile* Kaup, *Sus erymanthus* Roth and Wagner, *Mastodon sp.*, *Tragocerus sp.* and *Gazella sp.* at this place (Küçükyozgat locus 1). As in Küçükyozgat locus 2, in locus 1 also the fossils are found in whitish calcareous marls of lacustrine origin. As has been shown by Erol, these two loci (Küçükyozgat loci 1 and 2) are located on opposite slopes of an anticline (Erol, 1954, p. 94).

⁴ Kretzoi, 1929, p. 1310.

trine origin at this place, in the fauna of which (Küçük-yozgat fauna), to date, the following genera and species have been determined:⁵

Mastodon (Choerolophodon) pentelici Gaudry and Lartet

Hipparion gracile Kaup

Sus erymanthius Roth and Wagner

Giraffa sp.

Tragocerus amaltheus Roth and Wagner

Palaeoryx pallasi (Wagner sp.)

Helicotragus rotundicornis Weithofer

Oioceros rothii Wagner

Gazella gaudryi Schlosser (*Gazella pilgrimi* Bohlin)

Gazella capricornis Rodler and Weithofer (*Gazella rodleri* Pilgrim)

Gazella eleanorae Şenyürek

Promephitis hootoni Şenyürek⁶

This fauna clearly shows that the beds of lacustrine origin at Küçük-yozgat belong, as has already been concluded by Tschachtli⁷ and me,⁸ to the Pontian stage, that is to the lower Pliocene.⁹

⁵ For the fauna of the whitish calcareous marls of lacustrine origin (Küçük-yozgat fauna) see Şenyürek, 1953a, p. 2; Şenyürek, 1953b, p. 142; Şenyürek, 1953d, p. 460; Şenyürek, 1954b, p. 280; Şenyürek, 1955, p. 67.

⁶ In addition to the above at Küçük-yozgat locus 2 were found, in the season of 1955, remains of two additional individuals of *Promephitis*, one of which exhibits some interesting features, and in the seasons of 1955 and 1956 respectively, a skull and a palate belonging to genus *Parataxidea* Zdansky and some teeth belonging to the genus *Ictitherium*. These as well as the hyaenid teeth from Küçük-yozgat locus 2 (see Şenyürek, 1954c, p. 29) and the additional remains of *Crocota eximia* found in 1955 in the heterogeneous calcareous clays of running water origin at Kuyutarla locality (Kuyutarla locus 2), which represents a later horizon of Pontian than the whitish calcareous marls of lacustrine origin (Şenyürek, 1954c, p. 51) will soon be published. In addition to the above there are some remains of rhinoceroses and a large collection of still unstudied material from this region, which will be taken up in due course.

⁷ Tschachtli, 1942, pp. 324 and 327.

⁸ Şenyürek, 1953a, p. 2; Şenyürek, 1953b, p. 142; Şenyürek, 1953d, p. 460; Şenyürek, 1954b, p. 280; Şenyürek, 1954c, p. 51; Şenyürek, 1955, p. 68.

⁹ Abel (in Weber, 1928; p. XVIII), Colbert (1935, fig. 14 and 1955, pp. 427-428), Lewis (1937 p. 194), Papp and Thenius (1949, table VI), Romer (1946, table 4), Şenyürek (1951, 1952, 1953a, 1953b, 1953c, 1953d, 1954a, 1954b, 1954c and 1955), Simpson (1947, table 2), Thenius (1949) and Zittel (1925, p. 300) attribute the Pontian stage to the Lower Pliocene period, instead of the Upper Miocene period.

At the time Kretzoi published his widely quoted paper and coined the generic name, *Epimachairodus*, four species of this genus were known from Europe, three from upper Pliocene of the continent (*Epimachairodus crenatidens*, *Epimachairodus boulei* and *Epimachairodus hungaricus*) and one from the Pleistocene of England (*Epimachairodus latidens*).¹⁰ Subsequently, in his excellent monograph published in 1931, Pilgrim transferred a form from Taraklia in Rumania, described originally as *Machairodus aphanistus* var. *taracliensis* by Riabinin,¹¹ to genus *Epimachairodus* Kretzoi which thus became *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin) and further and rightly attributed to this species a mandible, described by Wagner as *Machaerodus lenoninus* W. and R.,¹² from the Pontian of Pikermi.¹³ In 1945 the late Teilhard de Chardin correctly attributed to *Epimachairodus* Kretzoi two species from the Pontian of China described by Zdansky¹⁴ in 1924 as *Machairodus palanderi* and *Machairodus tingii*.¹⁵ Species of *Epimachairodus* have also been reported from the Villafranchian, that is lower Pleistocene (*Epimachairodus* cf. *crenatidens*) and Pleistocene (Choukoutien) deposits (*Epimachairodus ultimus*) of China.¹⁶ Recently a new Pleistocene species of *Epimachairodus* has been described from Omo, in East Africa, by Arambourg as *Homotherium ethiopicum*.¹⁷ The individual represented by the skull from Küçükyozgat has features which clearly distin-

¹⁰ See Kretzoi, 1929, pp. 1310—1313. Kretzoi has grouped some isolated teeth from Doveholes and Forest Bed in England under the heading of *Epimachairodus* Sp. (Kretzoi, 1929, P. 1313). However, among the teeth from Doveholes, attributed by Dawkins (1903, p. 111) to what is now known as *Epimachairodus crenatidens*, at least one of the fragmentary upper canines, as shown by Dawkins, comes very close to that of *Epimachairodus crenatidens* (see Dawkins, 1903, p. 113 and pl. VIII, fig. 1).

¹¹ Riabinin, 1929, p. 100.

¹² Wagner, 1860, p. 121.

¹³ See Pilgrim, 1931, pp. 126 and 132-134. Although the history of the classification of Machaerodonts lies outside the scope of the present paper, it may be mentioned here that Wagner's (Wagner, 1860, p. 121) mandible from Pikermi as well as what later became to be known as *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini) were shown by Schaub in 1925 to be distinct from *Machairodus aphanistus* (see Schaub, 1925, pp. 264-265).

¹⁴ See Zdansky, 1924, pp. 108 and 116.

¹⁵ See Teilhard de Chardin, 1945, pp. 11 and 14.

¹⁶ See *ibid.*, p. 15.

¹⁷ Arambourg, 1947, p. 438.

guish it from the Pontian and later species of *Epimachairodus* listed above, thus showing that a new species of this genus is being dealt with here.¹⁸ I have dedicated this new species to my teacher, Prof. Dr. Alfred Sherwood Romer, the eminent vertebrate Palaeontologist of Harvard University.

In his monograph on the fossil vertebrates from Omo, in East Africa, Arambourg, apparently following Simpson,¹⁹ has used *Homotherium* Fabrini (1890) as a synonym of *Epimachairodus* Kretzoi (1929) and has named a new Pleistocene species from this region as *Homotherium ethiopicum*²⁰ and has furthermore changed *Epimachairodus taraliensis* (Riabinin) and *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini) respectively to *Homotherium tarakliense* and *Homotherium crenatidens*.²¹

In this work, however, Arambourg retains the specific name *Machairodus nestianus*,²² for which Fabrini had suggested the name *Homotherium* as a section of genus *Machairodus*.²³ It is evident that *Homotherium* Fabrini can be used as a synonym for *Epimachairodus* Kretzoi, only if it can be proven that the form described by Fabrini as *Machairodus (Megantereon) nestianus*²⁴ is generically identical with *Epimachairodus* Kretzoi. Regarding "*Machairodus*" *nestianus* Fabrini, Schaub, who has examined the available material from Italy and France (Perrier), states: "*Les relations du 'Machairodus' Nestianus avec les deux autres types de Machairodontidés du pliocène supérieur ne sont pas faciles à discerner. Fabrini a proposé de le ranger, éventuellement, dans une nouvelle section et de l'appeler Homotherium. M. Kretzoi, en divisant le groupe des Félidés en autant de genres que d'espèces, l'a suivi. En réalité, nous ne sommes pas suffisamment documenté pour pouvoir trancher cette question. L'antagonisme des canines et la réduction très avancée du talon interne de la carnassière supérieure le rapprochent bien du genre Epimachairodus, mais nous ne connaissons pas son squelette. Peut-être les documents d'Olivola et de Perpignan que j'ai cité en 1925 (loc. cit., pag. 266) se rapportent*

¹⁸ As will be described in the text, the position of the isolated upper canine from Küçükyozgat remains uncertain.

¹⁹ See Simpson, 1945 (1950), p. 121.

²⁰ Arambourg, 1947, p. 438.

²¹ Ibid., pp. 439-440.

²² Ibid., pp. 439 and 554.

²³ See Fabrini, 1890, p. 176.

²⁴ Ibid., p. 172 and pl. VI, figs. 6-7.

au 'Machairodus' Nestianus ou à son prédécesseur." ²⁵ In his study of 1948, Piveteau made the following remarks about "Machairodus" nestianus: "La position du Machairodus nestianus reste indéterminée et sera discutée dans un travail ultérieur. Nous utiliserons, pour nos comparaisons, un magnifique crâne de cette forme, provenant du lieu dit Rocca-Neyra, près de Perrier." ²⁶ In this connection the photograph of a skull from Perrier, labelled by Boule and Piveteau as *Machairodus crenatidens*, gives useful information. ²⁷ The relatively wide diastema between the lower P₃ and P₄ and the reduced upper and lower P₃, clearly show that this skull, in spite of the label, belongs to "Machairodus" nestianus Fabrini and is probably the Rocca-Neyra skull referred to by Piveteau. ²⁸ From this photograph it is seen that the lower canine and incisors stand considerably above the lower cheek-teeth, in which this specimen differs from *Epimachairodus* and comes closer to *Megantereon* and *Machairodus*. ²⁹ From this photograph it is further observed that in this skull the glenoid cavity (Fossa mandibularis) stands somewhat below the level of the external acoustic meatus, in which it comes nearer to *Megantereon* and differs from *Epimachairodus*. ³⁰ It is seen that "Machairodus" nestianus Fabrini comes closer to *Epimachairodus* in some and to *Megantereon* in other features, that is, it seems to be intermediate between these genera. ³¹ Thus the likelihood that "Machairodus" nestianus may represent a distinct form, as was considered to be the case by Kretzoi, who elevated it to the rank of a separate genus (*Homotherium*) ³² is not precluded. Hence, as the generic identity of "Machairodus" nestianus Fabrini with genus *Epimachairodus* has not yet been

²⁵ Schaub, 1934, p. 406.

²⁶ Piveteau, 1948, p. 102

²⁷ See Boule and Piveteau, 1935, fig. 1284.

²⁸ Piveteau, 1948, p. 102.

²⁹ For this relation in Machaerodonts see Schaub, 1925, pp. 264-265; Pilgrim, 1931, pp. 126, 128 and 131; Pilgrim, 1932, pp. 173 and 194.

³⁰ For the relation of glenoid cavity to external acoustic meatus in *Megantereon* and *Epimachairodus* see Teilhard de Chardin 1945, p. 7.

³¹ It is also of interest to note that, concerning a large upper canine from Perrier reproduced by Boule (1901, fig. 1), Schaub (1934, p. 405) made the following statements: "Cette canine est plus grande que celle de M. Crenatidens, moins recourbée en arrière, à courbure antérieure évoquant plutôt *Megantereon*. Elle est donc en quelque sorte intermédiaire entre les deux autres types et ne doit être confondue ni avec l'un ni avec l'autre."

³² Kretzoi, 1929, p. 1313.

established, and indeed does not seem to be very likely, the validity of the generic name *Epimachairodus Kretzoi* continues to be unimpaired. For this reason in the present paper Arambourg's *Homotherium ethiopicum* is referred to as *Epimachairodus ethiopicum*.

Before taking up the description of the remains from Küçüközgat I shall review briefly what is known about the lower Pliocene and later Machaerodonts of Turkey. In the literature on the lower Pliocene fauna of Turkey, ³³ there are only a few references to Machaerodonts. Malik (Prof. Sayar) and Nafiz (Prof. Pamir) have attributed a fragmentary maxilla from Küçükçekmece, near İstanbul, to *Machaerodus orientalis* (Kittl).³⁴ Following Pilgrim's revision of Machaerodonts, this species together with what was described as *Machairodus schlosseri* by Weithofer, ³⁵ now becomes *Paramachaerodus orientalis* (Kittl).³⁶ Regarding a tooth from the Pontian fossil bed of Karain near Ürgüp, in central Anatolia, Chaput stated: ... *une molaire de Machairodus, paraissant identique à M. aphanistus Kaup de Pikermi.*³⁷ As unfortunately no photograph of this molar was published and no description or measurements were given, it cannot be determined whether this tooth belongs to the genus *Machairodus* proper, represented by *Machairodus aphanistus* (Kaup), or to another genus. However, as *Machairodus aphanistus* (Kaup) is known from Pikermi³⁸ and Salonika³⁹ it is not unlikely that its distribution may have extended to some parts of Turkey in the Pontian stage.⁴⁰

³³ For the lower Pliocene fauna of Turkey see: Chaput, 1936; Egeran and Lahn, 1948; İzburak and Yalçınlar, 1951; Furon, 1953; Malik and Nafiz, 1933; Ozansoy, 1951, 1955 and 1957; Şenyürek, 1951, 1952, 1953a, 1953b, 1953c, 1953d, 1954a, 1954b, 1954c, and 1955; Thenius, 1949; Yalçınlar, 1950, 1952a, 1952b, 1953, 1953-1954 and 1954.

³⁴ Malik and Nafiz, 1933, pp. 69 and 109 and pl. XII, fig. 7.

³⁵ Weithofer, 1888, p. 233. It may be noted here that in 1924 Schlosser had already attributed this form from Pikermi (*M. schlosseri* Weithofer) to *Machairodus orientalis* Kittl (see Schlosser, 1921, p. 10).

³⁶ See Pilgrim, 1931, p. 137. Pilgrim (1931, p. 137) also attributes to this species a mandible from Hungary that had been described as *Machaerodus hungaricus* by Kormos (see Kormos 1911, p. 58 and fig. 17).

³⁷ Chaput, 1936, p. 257.

³⁸ Boule, 1901, p. 557 and Pilgrim, 1931, p. 129.

³⁹ Arambourg and Piveteau, 1929, p. 128.

⁴⁰ It may also be mentioned here that De Mécquenem (1924, p. 25) has referred a broken upper canine from the Pontian of Maragha, in Iran, to *Machairodus*

In 1947, while listing the fossils from the Pontian of the Upper Gediz, Yalçınlar had referred to a tooth as: "... *une grande canine rappelant Machairodus (?)* ..." ⁴¹ However, as no photograph was published and as Yalçınlar made no reference to *Machairodus* in a subsequent study where, together with other localities, he also lists the fossils from the Upper Gediz Valley, ⁴² nothing can be said regarding the affinities of this canine. In his book, *Furon*, among the Pontian mammals of Turkey, lists one as *Machairodus pentelici*. ⁴³ However, as, to my knowledge, no species of this designation were ever described in Turkey, this is apparently due to a mistake.

Recently Ozansoy briefly referred to a form from the Upper Pliocene of Sinap (Upper Sinap d in his paper of 1955 and Middle Sinap in his paper of 1957), near Ankara, as *Megantereon Piveteaui* n. sp., ⁴⁴ and to two forms from the Villafranchian, that is the Lower Pleistocene, of this place as *Machairodus erki* n.sp. and *Megantereon hoffstetteri* n. sp. ⁴⁵ Regarding the form attributed to *Machairodus*, as Ozansoy does not specify whether he is using the term *Machairodus* in a strict sense, meaning *Machairodus* proper represented by *Machairodus aphanistus* (Kaup) or whether in a general sense covering also what is now known to be separate genera, such as for instance *Epimachairodus* and *Megantereon*, I will be content here with only mentioning this late occurrence until a detailed report with pictures is published.

Now we can take up the description of the remains from Küçük-yozgat.

aphanistus (Kaup). Although this tooth, as pointed out by De Mecquenem (1925, p. 25), recalls that of *Machairodus aphanistus* from Eppelsheim in the absence of crenulations in the preserved basal part of the mesial edge of the crown, it is still too fragmentary for a certain determination.

⁴¹ Yalçınlar, 1947, p. 175.

⁴² See Yalçınlar, 1954, p. 143.

⁴³ *Furon*, 1953, p. 72.

⁴⁴ Ozansoy, 1957, p. 18. In his paper of 1955 Ozansoy had referred to this specimen as *Machairodus*, n. sp. (see Ozansoy, 1955, p. 993, p. 2 in reprint.)

⁴⁵ Ozansoy, 1957, p. 18. While in his study of 1955 Ozansoy had attributed the classical Pontian sites of Anatolia to Upper Miocene (see Ozansoy, 1955, p. 994, p. 3 in reprint), in his new paper, published while the present paper was in the press, he has abandoned his former viewpoint and has referred them to the Lower Pliocene; although he now places the classical Pontian in the later part of the Lower Pliocene period (see Ozansoy, 1957, p. 20).

FAMILY FELIDAE GRAY, 1821⁽⁴⁶⁾SUBFAMILY MACHAIRODONTINAE GILL, 1872⁽⁴⁷⁾GENUS EPIMACHAIRODUS KRETZOI, 1929⁽⁴⁸⁾

EPIMACHAIRODUS ROMERI, NEW SPECIES

The holotype of this new species, preserved in the Division of Palaeoanthropology of the University of Ankara (No. Ky. Ep.1), is represented by a damaged skull, a broken mandible and some isolated teeth. When found all parts belonging to this individual were in association, the mandible and the upper teeth occupying their normal positions. However, as the skull (fig.1) had been crushed and partly decomposed, only the largest part of the skull and most of the teeth, some still *in situ*, could be retrieved. In the skull the largest portion of the brain-case and facial skeleton are preserved (figs.2-4). The frontal region of the skull has been crushed and has slightly caved in. The zygomatic arches are not preserved. In the damaged premaxilla the three incisors of the right side and the first and second incisors of the left side are retained, the third incisor being isolated (figs. 8-9). Aside from those in the premaxilla, in the upper jaw only the upper parts of the alveoli of the right and left canines are preserved. The palate is decomposed and I have not tried to restore it nor to place the isolated teeth in their proper places. The right upper canine is nearly intact, missing only a few chips (figs. 10-11). The largest part of the crown of the left upper canine is retained, but the root is broken, a part of it being still stuck in the preserved part of the socket of this tooth. The right and left P³ are isolated, the left one being preserved together with a fragment of the alveolar process still attached to it (figs. 12-15). The anterior and middle parts of the right and left P⁴ are retained (figs. 16-17). The upper first molars of the right and left sides are missing, together with the distal portions of the upper carnassial teeth. No remains of the P² were found.

In the mandible the symphysis and the largest parts of the right and left corpus mandibulae are preserved (figs. 5-7). In this mandible

⁴⁶ Simpson, 1945 (1950), p. 118.

⁴⁷ Ibid., p. 120.

⁴⁸ Kretzoi, 1929, p. 1310.

all the incisors, the right and left canines, right P_3 , left P_4 and the right M_1 are preserved *in situ*. The distal root and a portion of the distal part of the crown of left P_3 , and the mesial and distal roots of right P_4 are retained in the alveoli, while the left M_1 is found isolated (figs. 18-20). The shiny smooth superior surfaces of the distal and mesial roots of the right P_4 indicate that this tooth was broken during the life of this individual. The appearance of the distal part of left P_3 suggests that this tooth also may have been fractured during life. The upper canines of this individual show some attrition, while the incisors and lower canines are strongly worn. The other remaining teeth exhibit considerable attrition. The degree of wear of the teeth indicates that an adult individual and perhaps one well-advanced in age is being dealt with here.

The isolated right upper canine was also found in the same locus (Küçükoyzgat Locus 2), but some distance away from the skull. The largest portion of this tooth is preserved, only a small part of the tip and few chips here and there being missing (figs. 21-22). The systematic position of this isolated canine remains uncertain.

THE SKULL

When viewed in *norma verticalis*, the skull is seen to be relatively long, which is, as has been stated by Teilhard de Chardin, a characteristic of genus *Epimachairodus*.⁴⁹ In this feature the skull from Küçükoyzgat differs from genus *Megantereon*.⁵⁰ The distance from the place of junction of crista sagittalis and crista lambdoidea to the anterior margin of the nasal bones, in mid-sagittal plane, is 232.00 mm. As the crista lambdoidea is damaged, this distance is actually slightly more than this figure. The crista sagittalis and crista lambdoidea are damaged, but both appear to have been of moderate development.

In *norma lateralis* the highest point of the skull, in mid-sagittal plane, occurs at the posterior end of the frontal bones. The infraorbital foramen, which is well preserved on the left side, is of moderate size and is located somewhat below the inferior margin of the orbit. Its greatest diameter, vertical, is 20.50 mm. and its maximum width (transverse

⁴⁹ Teilhard de Chardin, 1945, p. 7.

⁵⁰ For *Megantereon* see *ibid.*, p. 7.

diameter) is 12.70 mm. In the posterior part of the right side of the skull are seen two notches, one representing the place where the external acoustic meatus is located and the one anterior to it is a part of mandibular fossa. These show that in this skull the external acoustic meatus and the mandibular fossa were located at about the same level, which is, as has been stated by Teilhard de Chardin, a characteristic of genus *Epimachairodus*, whereas in genus *Megantereon* the mandibular fossa is found at a lower level.⁵¹ Both the external acoustic meatus and the mandibular fossa also occur at nearly the same level with the preserved part of the posterior region of the external base of the skull. The postglenoid process is stoutly built but not very long. It is shorter than that of *Megantereon*,⁵² and stouter, but no longer, than that of *Epimachairodus palanderi* (Zdansky), depicted by Zdansky.⁵³ The foramen ovale is found directly internal to the mandibular fossa. Bulla tympanica of both sides, the foramen magnum and the occipital condyles are missing.

THE MANDIBLE

When viewed in norma lateralis, the lower canine and the incisors are seen to be slightly above the level of the cheek teeth in this mandible, the difference between the levels of these teeth being considerably less than that of *Machairodus aphanistus* (Kaup) from Pikermi, originally described as *Machaerodus leoninus* by Roth and Wagner.⁵⁴ Pilgrim states that in the genera *Machairodus* and *Megantereon* the lower incisors and canines are situated at a higher plane than the lower cheek teeth, whereas in *Epimachairodus* and *Paramachaerodus* the level of the front teeth is not raised.⁵⁵ However, the elevation of the front teeth in the Küçükyozgat mandible appears to be slightly

⁵¹ Ibid., p. 7.

⁵² See Piveteau, 1948, fig. 5.

⁵³ See Zdansky, 1924, pl. XXV, fig. 1.

⁵⁴ See Roth and Wagner, 1855, pl. 3, fig. 1.

⁵⁵ Pilgrim, 1931, pp. 128, 131 and 135; Pilgrim, 1932, pp. 173, 186 and 194. Schaub (1925, pp. 264-265) had also drawn attention to the elevation of the front teeth in *Megantereon* (*Machairodus cultridens*) and to the lack of elevation of these teeth in what is now known as *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini) and in the mandible from Pikermi described and depicted by Wagner (Wagner, 1860, pl. III, fig. 11).

more than in *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin) from Pikermi, originally described as *Machairodus leoninus* by Wagner⁵⁶ and from Taraklia originally described by Riabinin as *Machairodus aphanistus* var. *taracliensis*⁵⁷ and is also somewhat higher than that of *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini) depicted by Fabrini.⁵⁸ In this feature the mandible from Küçükyozgat comes near to *Epimachairodus palanderi* (Zdansky),⁵⁹ *Epimachairodus tingii* (Zdansky)⁶⁰ and *Epimachairodus ultimus* (Teilhard)⁶¹ from China.

The front of the mandible is nearly flat and is four-sided, the upper side being slightly wider than the lower side and the lateral sides being slightly concave. The symphysis is slightly grooved for the greatest part of its course, with only a slight thickening, mental crest, occurring at the bottom. This mental crest is slightly prolonged downward and forms a small tubercle at gonion, the lower margin of the front surface of the mandible being slightly concave on either side of this median tubercle. The shape of the front surface of the mandible, in norma frontalis, recalls that of *Epimachairodus ultimus* (Teilhard) from Choukoutien in China.⁶³ A few accessory foramina are scattered on the front surface of the mandible.

When viewed in norma lateralis, it is seen that the front surface of the mandible forms a sharp, obtuse, angle with the lower margin of corpus mandibulae which is, as stated by Piveteau, a characteristic of Machairodonts in contrast to the condition seen in Felinae.⁶³

The mandible from Küçükyozgat does not possess a mental process and in this feature it differs from *Megantereon*,⁶⁴ *Sansanosmilus*⁶⁵

⁵⁶ See Wagner, 1860, pl. III, fig. 11.

⁵⁷ See Riabinin, 1929, pl. VII, fig. 1.

⁵⁸ See Fabrini, 1890, pl. V, fig. 4 and pl. VI, fig. 5.

⁵⁹ See Zdansky, 1924, pl. XXVI, fig. 2.

⁶⁰ See *ibid.*, pl. XXVII, fig. 3.

⁶¹ See Teilhard de Chardin, 1939, fig. 4.

⁶² *Ibid.*, fig. 4.

⁶³ Piveteau, 1948, p. 115.

⁶⁴ See Matthew, 1930, fig. 31; Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, pl. XXIII, fig. 2; Pilgrim, 1932, p. 173; Boule and Piveteau, 1935, fig. 1283; Piveteau, 1948, p. 115.

⁶⁵ See Pilgrim, 1932, p. 180 and Matthew, 1910, fig. 14 (*Sansanosmilus palmidens*, formerly known as *Machairodus palmidens*).

and *Smilodon*.⁶⁶ In the absence of a mental process, the mandible of *Epimachairodus romeri* comes near to that of *Epimachairodus taraclicensis* (Riabinin),⁶⁷ *Epimachairodus ultimus* (Teilhard),⁶⁸ "*Machairodus*" *nestianus* (Fabrini)⁶⁹ and *Paramachaerodus orientalis* (Kittl).⁷⁰ In this feature the mandible from Kçükyozgat differs from that of *Epimachairodus tingii* (Zdansky), in which there is some downward prolongment of the anterior part of the lower margin of corpus mandibulae.⁷¹ It also differs from *Epimachairodus palanderi* (Zdansky), in which, although variable, there is usually a slight prolongment of this region.⁷²

On either side of the mandible there are two foramina mentalia, of which the large anterior one is located below the distal half of the diastema between the lower canine and P₃ and the small posterior one is found below the middle of P₃, both foramina being nearer to the lower margin of the mandible than to the alveolar border. The lower margin of the corpus mandibulae is slightly concave below the diastema and P₃ and slightly convex behind this tooth. The fossa masseterica is rather deep and pointed in front, its anteriormost point extending to below the distal part of M₁. According to the description and the photograph given by Zdansky, the fossa masseterica of *Epimachairodus romeri* appears to extend slightly more forward than in *Epimachairodus palanderi* (Zdansky).⁷³

The angle of symphysis of *Epimachairodus romeri* (119°) is slightly more than that of *Paramachaerodus orientalis* (Kittl) which is, according to Pilgrim,⁷⁴ one hundred and fifteen degrees. As far as can be judged from the pictures, the angle of symphysis in the Kçükyozgat mandible appears to be greater than those of *Machairodus aphanistus* (Kaup),⁷⁵ *Megantereon*⁷⁶ and "*Machairodus*" *nestianus* (Fabrini).⁷⁷

⁶⁶ Piveteau, 1948, p. 115 and Matthew, 1910, fig. 15.

⁶⁷ See Wagner, 1860, pl. III, fig. 11 and Riabinin, 1929, pl. VII, fig. 1.

⁶⁸ See Teilhard de Chardin, 1939, fig. 4.

⁶⁹ See Fabrini, 1890, pl. VI, fig. 7; Boule and Piveteau, 1935, fig. 1284.

⁷⁰ Weithofer, 1888, pl. XI, fig. 3.

⁷¹ See Zdansky, 1924, pl. XXVII, fig. 3.

⁷² See *ibid.*, pl. XXVI, fig. 2; and Teilhard de Chardin, 1945, fig. 6.

⁷³ See Zdansky, 1924, p. 111 and pl. XXVI, fig. 2.

⁷⁴ Pilgrim, 1931, p. 137.

⁷⁵ See Roth and Wagner, 1855, pl. 3, fig. 1.

⁷⁶ See Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, pl. XXIII, fig. 2, and Boule and Piveteau, 1935, fig. 1283.

⁷⁷ See Fabrini, 1890, pl. VI, fig. 7 and Boule and Piveteau, 1935, fig. 1284.

On the other hand this angle of the Küçükyozgat mandible, as far as can be discerned from the pictures, comes near to those of *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin)⁷⁸ and *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini).⁷⁹ Again as far as can be judged from the pictures, the symphyseal angle of *Epimachairodus romeri* appears to be slightly more than those of *Epimachairodus palanderi* (Zdansky),⁸⁰ *Epimachairodus tingii* (Zdansky)⁸¹ and *Epimachairodus ultimus* (Teilhard).⁸² An examination of the pictures published by various authors, indicates that the symphyseal angle of genus *Epimachairodus*, on the whole, is greater than those of the genera *Machairodus* and *Megantereon*. In this feature "*Machairodus*" *nestianus* (Fabrini) seems to come nearer to *Machairodus* and *Megantereon* than to *Epimachairodus*.

The height of symphysis in *Epimachairodus romeri* is greater than that of *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin) from Pikermi and is in the range of *Machairodus aphanistus* (see Table 5).

In his study on *Therailurus* from Roussillon, Piveteau has expressed the relative height of corpus mandibulae by dividing the distance from the most posterior point of the lower canine to the most distal point of the crown of M₁, by the height of corpus measured at the region of the posterior one of foramina mentalia.⁸³ This index in Küçükyozgat mandible and in various forms measured by Piveteau⁸⁴ are listed below:

<i>Epimachairodus romeri</i>	2.98
' <i>Machairodus</i> ' <i>nestianus</i> (Piveteau, 1948)	2.09
<i>Megantereon</i> (Piveteau, 1948)	2.05
<i>Therailurus diastemata</i> (Piveteau, 1948)	3.08
<i>Metailurus</i> (Piveteau, 1948)	2.82
<i>Felis diardi</i> (Piveteau, 1948)	2.50
<i>Felis nebulosa</i> (Piveteau, 1948)	2.60
<i>Felis leo</i> (Piveteau, 1948)	2.30

This list shows that corpus mandibulae of *Epimachairodus romeri*

⁷⁸ See Wagner, 1860, pl. III, fig. 11 and Riabinin, 1929, pl. VII, fig. 1.

⁷⁹ See Fabrini, 1890, pl. V, fig. 4 and pl. VI, fig. 5.

⁸⁰ See Zdansky, 1924, pl. XXVI, fig. 2 and Teilhard de Chardin, 1945, fig. 6.

⁸¹ See Zdansky, 1924, pl. XXVII, fig. 3.

⁸² See Teilhard de Chardin, 1939, fig. 4.

⁸³ Piveteau, 1948, p. 114.

⁸⁴ *Ibid.*, pp. 114-115.

is relatively shallower than that of "*Machairodus*" *nestianus* and *Megantereon* and indeed even lower than those of the forms of *Felis* given. In this feature, "*Machairodus*" *nestianus* from Rocca-Neyra (Perrier) agrees more with *Megantereon* than with *Epimachairodus romeri* which comes nearer to *Therailurus* and *Metailurus* in this regard.

The diastema between C_1 and P_3 in *Epimachairodus romeri* is longer than that of *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin) from Pikermi but, judging from the photograph published by Riabinin, it may perhaps be still within the range of variation of this species.⁸⁵ In the length of diastema the mandible from Küçükyozgat falls in the range of *Machairodus aphanistus* (Kaup) which appears to be quite variable in this feature, agreeing with the minimum for this species (see Table 5). The diastema in the mandible of *Epimachairodus romeri* is longer than those of various species of *Paramachaerodus* listed, and appears to be slightly less than that of *Megantereon* (?) *palaeindicus* (Bose).

Between P_3 and P_4 of *Epimachairodus romeri* there exists a small space of approximately 1.6 mm. of length. In this feature *Epimachairodus romeri* differs from *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini) in which there is a wider diastema,⁸⁶ *Epimachairodus tingii* (Zdansky), in which, according to Zdansky, there is a diastema of 6.70 mm.⁸⁷ and "*Machairodus*" *nestianus* (Fabrini) in which the diastema according to Schaub amounts to 12.50-14.00 mm.⁸⁸ In this regard the mandible of the specimen from Küçükyozgat comes closer to *Epimachairodus palanderi* (Zdansky) in which as can be seen from the pictures published by Zdansky⁸⁹ and Teilhard de Chardin⁹⁰ there is a small gap between P_3 and P_4 .

THE TEETH

The Upper Teeth:

The upper incisors of *Epimachairodus romeri* clearly increase in

⁸⁵ See Riabinin, 1929, pl. VII, fig. 1.

⁸⁶ See Fabrini, 1890, pl. VI, fig. 4.

⁸⁷ Zdansky, 1924, p. 119.

⁸⁸ Schaub, 1934, p. 406. See also Fabrini, 1890, pl. VI, fig. 7 and Boule and Piveteau, 1935, fig. 1284.

⁸⁹ Zdansky, 1924, pl. XXVI, fig. 2.

size from the first toward the third incisor, which is almost twice the size of I². At the base of the lingual surface of I³ a slight thickening is observed which represents the cingulum

The flat upper canine of *Epimachairodus romeri* is, in side view, conspicuously curved, with a crown height measured at the middle of the buccal surface (65.20+ mm.) slightly exceeding the root height again taken on the buccal side (64.80 mm.). The distal edge of the crown is finely crenulated, from the slightly worn tip to the base of the crown. The mesial edge, in both the right and left tooth, is worn, but clearly divides into two branches toward the base of the crown enclosing a flat and smooth triangular area. The buccal and lingual edges of this triangular area are clearly crenulated. Although the anterior edge is worn, some traces of worn crenulations can still be discerned under a magnifying glass some distance below the tip in both the right and left tooth. These traces and some transverse striations indicate that in this tooth the mesial edge also was crenulated and that these have been worn off by rubbing against the distal part of the lower canine. Indeed, on the distal part of the buccal surface of the crown of the left lower canine a wide worn area is seen and a trace of it is also observed in the broken right lower canine, which are caused by rubbing against the mesial edge of the upper canine. This normal antagonism of upper and lower canines seen in *Epimachairodus romeri* was first noted by Schaub in what is now known as *Epimachairodus crenatidens*⁹¹ and is, as stated by Pilgrim, a characteristic of genus *Epimachairodus* Kretzoi.⁹²

The upper canine of *Epimachairodus romeri* approaches that of *Machairodus aphanistus* (Kaup) in having a crown higher than the root,⁹³ but differs from this species in being more curved.⁹⁴ The upper canine of *Epimachairodus romeri*, in its curvature, comes close to

⁹⁰ Teilhard de Chardin, 1945, fig. 6 (No. 25. 588).

⁹¹ Schaub, 1925, p. 264.

⁹² See Pilgrim, 1931, p. 131 and 1932, p. 194. Regarding this relation Pilgrim (1931, p. 126) states: "Schaub also showed that the slender limbs of *M. crenatidens* were associated with a smaller upper canine, worn in such a way as to indicate that the upper and lower canines bit in opposition to one another, a structure which is in entire disagreement with 'M. cultridens,' *Smilodon neogaeus* and the *Pikermi* and *Eppelsheim* species known as *M. aphanistus*."

⁹³ See Boule, 1901, p. 562.

⁹⁴ See Roth and Wagner, 1855, pl. 3, fig. 4 and Boule, 1901, figs. 6 and 7.

those of *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini),⁹⁵ *Epimachairodus hungaricus* Kretzoi⁹⁶ and *Epimachairodus latidens* (Owen).⁹⁷ On the other hand, the upper canine of *Epimachairodus romeri* differs from those of *Epimachairodus crenatidens*,⁹⁸ *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin),⁹⁹ *Epimachairodus ultimus* (Teilhard)¹⁰⁰ and *Epimachairodus latidens* in having a crown that is higher than the root.¹⁰¹ It appears that a strongly curved upper canine is characteristic of genus *Epimachairodus* in contrast to genus *Machairodus*. The upper canine of *Epimachairodus romeri* differs from that of *Epimachairodus tingii* (Zdansky) in having the anterior edge crenulated, which is lacking in this species from China,¹⁰² and from that of *Megantereon megantereon* Croizet and Jobert in having both the anterior and posterior edges crenulated, whereas in European species these edges are smooth.¹⁰³ The upper canine of *Epimachairodus romeri* differs from that of *Paramachaerodus orientalis* (Kittl) in being larger and in having a more curved crown.¹⁰⁴ As far as can be judged from the photograph, the form of the upper canine of *Epimachairodus romeri*, in lateral view, appears to approach that of specimen 1 of *Epimachairodus palanderi* (Zdansky).¹⁰⁵

The measurements of the upper canine of *Epimachairodus romeri* are contrasted with those of other Machaerodonts in Table 6. In *Epimachairodus romeri* the height of the crown is measured from the middle point of enamel margin on the buccal surface, viz., the point where the enamel margin of the buccal surface is bisected by the median axis of the crown, and the length and breadth measurements are taken

⁹⁵ See Fabrini, 1890, pl. VI, fig. 3 and Boule, 1901, fig. 10.

⁹⁶ See Kretzoi, 1929, pl. XLIII, fig. 4.

⁹⁷ See Boule, 1901, figs. 8 and 9.

⁹⁸ See *ibid.*, p. 562.

⁹⁹ See Riabinin, 1929, pp. 103 and 128.

¹⁰⁰ See Teilhard de Chardin, 1939, fig. 3.

¹⁰¹ Dawkins gives the crown and root heights of *Epimachairodus latidens* (Owen) respectively as 69.00 (?) and 84.00 mm. (Dawkins, 1903, p. 113). As the tip of the root in *Epimachairodus hungaricus* Kretzoi (see Kretzoi, 1929, pl. XLIII, fig. 4) is broken, the relation of crown and root heights cannot be determined from the photograph.

¹⁰² See Zdansky, 1924, p. 117.

¹⁰³ See Boule, 1901, pp. 555 and 571.

¹⁰⁴ See Kittl, 1887, pl. XIV, fig. 2 and Pilgrim, 1931, p. 137.

¹⁰⁵ See Zdansky, 1924, pl. XXIV, fig. 4.

at the level of the point used in the height measurement. In Machae-rodonts the distal edge of the crown often ascends higher than the mesial border. Hence, if the length and breadth are measured at the distal limit of the crown, usually different and, in my specimens, larger measurements are obtained. As the authors listed in Table 6 do not explain how they measured the canines, in comparing these figures it will be safer to take into consideration only the large differences.

The comparison of robustness values shows that the upper canine of *Epimachairodus romeri* is clearly smaller than those of *Epimachairodus tingii* (Zdansky), *Machairodus aphanistus* (Kaup), "*Machairodus*" *nestianus* (Fabrini) and perhaps only slightly smaller than that of *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin).

From Table 6 it is seen that there is considerable difference between the figures given by Zdansky¹⁰⁶ and those by Teilhard de Chardin¹⁰⁷ for *Epimachairodus palanderi* (Zdansky). If the figures given by Teilhard de Chardin are correct, then it may be said that in the size of its crown the upper canine of *Epimachairodus romeri* falls in the range of *Epimachairodus palanderi* (Zdansky). However, the total length of the right upper of canine of *Epimachairodus romeri* measured from the tip of crown to the mid-point of the base of the root (121.00 + mm.) is slightly smaller than that of *Epimachairodus palanderi* (Zdansky) which is, according to Teilhard de Chardin, 141.00 mm.¹⁰⁸ The size of the crown of upper canine of *Epimachairodus romeri* is larger than those of *Paramachaerodus orientalis* (Kittl), *Sansanosmilus* (?) *rhomboidalis* Pilgrim, *Megantereon megantereon* Croizet and Jobert and *Megantereon maximiliani* (Zdansky), but seems to approach that of *Megantereon nihowanensis*.

Taking into consideration the wear on the tip, the height of the crown of upper canine of *Epimachairodus romeri* seems to approach those of *Epimachairodus taracliensis* from Taraklia and those of *Epimachairodus palanderi* and *Epimachairodus cf. crenatidens* from China. In the height of the crown of upper canine, *Epimachairodus romeri* falls far short of *Machairodus aphanistus* and "*Machairodus*" *nestianus*. The height of the crown of C¹ of *Epimachairodus romeri* appears to be somewhat

¹⁰⁶ Ibid., p. 110.

¹⁰⁷ Teilhard de Chardin, 1945, p. 14.

¹⁰⁸ Ibid.

lower than that of *Megantereon megantereon*. It seems to come near to one specimen of *Megantereon nihowanensis* but falls short of the other specimen of this species listed. In the crown height of the upper canine, *Machairodus aphanistus* (Kaup) exceeds the species of *Epimachairodus* and *Megantereon* listed. In this measurement the upper canine of "*Machairodus*" *nestianus* Fabrini comes closer to *Machairodus aphanistus* than to *Megantereon* and *Epimachairodus*.

From Table 6 it is seen that the crown indices of the upper canines of *Machairodus aphanistus* and of the species of *Epimachairodus* are lower than those of *Sansanosmilus* (?) *rhomboidalis*, *Paramachaerodus orientalis* and the various species of *Megantereon* listed. In this index "*Machairodus*" *nestianus* Fabrini occupies an intermediate position between *Megantereon* on the one hand and *Epimachairodus* and *Machairodus* on the other.

As for the isolated canine from Küçükyozgat, its distal edge is finely crenulated. Although the crenulations on its mesial edge are mostly worn, traces of a number of them are still discernible. A part of the tip is broken, which probably took place during life. The height of the existing part of the crown (80.20+mm.) is near the root height (81.40 mm.). However, as part of the tip is broken, it is apparent that in its fresh state the crown height must have somewhat exceeded the root height. In these features this isolated upper canine comes close to that of *Epimachairodus romeri*. It differs from that of *Epimachairodus romeri* in being larger¹⁰⁹ and in having a more generally curved anterior border, which is slightly less bent backward than that of the latter. However, it is still strongly curved, the curvature being more than that of *Machairodus aphanistus*¹¹⁰ and coming close to that of the large canine from Perrier, a drawing of which is reproduced by Boule.¹¹¹ In other words, while this isolated upper canine resembles that of *Epimachairodus romeri* in some features, it differs from it in some other respects. Thus the systematic position of this isolated upper canine, although it was found at the same locus with *Epimachairodus romeri*,

¹⁰⁹ The total length of the tooth from the broken tip to the middle of the base of the root is 147.00 mm. and in the fresh state of the tooth must have been about 155.00 mm.

¹¹⁰ See Roth and Wagner, 1855, pl. 3, fig. 4 and Boule, 1901, figs. 6-7.

¹¹¹ Ibid., fig. 1.

remains uncertain for the time being. Its status can be determined only if more material from this site comes to light.

When the skull was found, the remains of this individual and the ground was carefully searched for the traces of a second upper premolar, but none was found.

Of the two upper third premolars, the right one is slightly larger than the left one. P³ has a main cusp, a moderately developed anterior accessory cusp and two posterior accessory cusps, of which the distal one is smaller. In front of the anterior accessory cusp there is a conspicuous bulge, representing the cingulum. In this two-rooted tooth, the cusps imperceptibly slant backward and the inner surface of the tooth, in occlusal view, is concave owing to a bulge at its distolingual corner, which is now chipped.

P³ of *Epimachairodus romeri* differs conspicuously from that of *Paramachaeodus* in possessing a moderately developed anterior accessory cusp, which is missing in *Paramachaeodus*.¹¹² In this feature the specimen from Küçükyozgat does not differ much *Machairodus aphanistus* from Pikermi,¹¹³ *Epimachairodus*¹¹⁴ and *Megantereon megantereon*.¹¹⁵

The robustness values listed in Table 8 show that P³ of *Epimachairodus romeri* is smaller than that of *Epimachairodus tingii*, somewhat smaller than that of *Epimachairodus taracliensis* and near the minimum for *Epimachairodus palanderi*. On the other hand, this tooth of the Küçükyozgat specimen far exceeds in size those of *Paramachaeodus orientalis*, *Sansanosmilus (?) rhomboidalis*, *Megantereon maximiliani*, *Megantereon (?) falconeri*. "*Machairodus*" *nestianus* and *Epimachairodus ultimus*.

In the crown index P³ of *Epimachairodus romeri* comes close to *Epimachairodus taracliensis*, *Epimachairodus palanderi* and *Epimachairodus tingii*. It is observed that in the Pontian species of *Epimachairodus* the crown index is relatively low and that in the Villafranchian species *Epimachairodus ultimus* it is increased, owing to the greater reduction of length than breadth, during the course of evolution of the genus *Epimachairodus*. The crown indices of *Paramachaeodus orientalis*, *Sansa-*

¹¹² See Kittl, 1887, pl. XIV, fig. 2; Schlosser, 1921, pl. 1, fig. 3; Pilgrim, 1931, p. 135; Pilgrim, 1932, p. 186.

¹¹³ See Roth and Wagner, 1855, pl. 3, fig. 1 and Pilgrim, 1931, p. 129.

¹¹⁴ See Zdansky, 1924, pl. XXIV, fig. 4, pl. XXVI, fig. 4, pl. XXVII, fig. 1 and Riabinin, 1929, pl. IX, fig. 2.

¹¹⁵ See Fabrini, 1890, pl. V, figs. 1, 2 and 3.

nosmilus (?) *rhomboidalis* and *Megantereon* (?) *falconeri* tend to be higher than those of the Pontian species of *Epimachairodus*. In this index *Megantereon maximiliani* (*Machairodus maximiliani* Zdansky) from the Pontian of China comes near to the maximum for the Pontian species of *Epimachairodus*. In this index "*Machairodus*" *nestianus* parallels *Epimachairodus ultimus*.

The measurements of P⁴ and the size of P³ relative to that of P⁴ in the Machaerodonts are listed in Table 9. From the last column in this table it is seen that in the Pontian Machaerodonts (*Epimachairodus taracliensis*, *Epimachairodus palanderi*, *Machairodus aphanistus*, "*Machairodus*" *copei*, *Paramachaerodus orientalis*, and *Megantereon maximiliani*) the size of P³ relative to that of P⁴ is rather large, while in later forms of *Epimachairodus* (*Epimachairodus* cf. *crenatidens* and *Epimachairodus ultimus*) and *Megantereon* (*Megantereon megantereon*, *Megantereon* (?) *falconeri*, *Megantereon nihowanensis* and *Megantereon inexpectatus*) it is reduced to varying degrees. In other words, during the course of evolution of the genera *Epimachairodus* and *Megantereon* P³ has been reduced, this process of reduction, which has proceeded parallelly in the two genera, having been carried further in the later forms of *Epimachairodus* than those of *Megantereon*. In this process of reduction "*Machairodus*" *nestianus* has paralleled later forms of *Epimachairodus* (*Epimachairodus ultimus*) and to a lesser extent *Megantereon*. Together with this reduction in size of P³, which has effected the length more than the breadth, in the later forms of *Megantereon* and *Epimachairodus* and also in "*Machairodus*" *nestianus* the crown index of this tooth has been increased.

In the upper fourth premolar (P⁴), there is a moderately developed parastyle and in front of it a tiny ectoparastyle (pré-parastyle), which is represented by the cingulum descending downward on the mesial border of the buccal surface of the crown. The paracone is observed to be slanting faintly backward. The inner surface of the crown is considerably worn. On the inner and anterior part of the paracone a sharp ridge descends from the worn tip of this cusp obliquely toward the base of the crown. This ridge is broken about 1.5 mm. below the base of the crown in the left P⁴ and further down in the right tooth. This ridge and the shape of the crown in occlusal view closely resemble that of P⁴ of specimen 4 of *Epimachairodus palanderi* (Zdansky), in which, according to Zdansky, the protocone is

represented by this ridge.¹¹⁶ The fact that this ridge comes to the vicinity of the base of the crown suggests that in *Epimachairodus romeri* the protocone is represented by this ridge as in the above-mentioned specimen of *Epimachairodus palanderi*, that is the protocone appears to have been reduced as is the case in genus *Epimachairodus*.¹¹⁷

The upper fourth premolar of *Epimachairodus romeri*, in having a small ectoparastyle, differs from that of *Machairodus aphanistus* (Kaup), in which the ectoparastyle and parastyle are rather large.¹¹⁸ The small size of its ectoparastyle also distinguishes P⁴ of the Anatolian species from that of a form from China described as *Machairodus horribilis* by Schlosser.¹¹⁹ The ectoparastyle of P⁴ of *Epimachairodus romeri* is smaller than that of *Epimachairodus palanderi* (Zdansky) from China¹²⁰ and somewhat smaller than that of *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin) from Taraklia.¹²¹ P⁴ of the Anatolian species differs from those of *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini) from Europe¹²² and *Epimachairodus cf. crenatidens* (Fabrini) from China,¹²³ in the presence of a small ectoparastyle, which is lacking in the other species, as also seems to be the case in the specimen of "*Machairodus*" *nestianus* depicted by Fabrini.¹²⁴ The presence of a small ectoparastyle also distinguishes P⁴ of *Epimachairodus romeri* from those of *Megantereon megan-*

¹¹⁶ See Zdansky, 1924, p. 115 and pl. XXVII, fig. 2.

¹¹⁷ See Kretzoi, 1929, p. 1310; Pilgrim, 1931, p. 132; Pilgrim, 1932, p. 194; Schaub, 1934, p. 406; Teilhard de Chardin, 1945, p. 7.

¹¹⁸ See Boule, 1901, p. 562 and fig. 11; Arambourg and Piveteau, 1929, p. 128 and pl. XI, fig. 2; Pilgrim, 1931, p. 129. Regarding this feature of *Machairodus aphanistus*, Pilgrim (1931, p. 129) states: "P⁴ with two well marked anterior accessory cusps."

¹¹⁹ See Schlosser, 1903, pl. I, fig. 10. Regarding *Machairodus horribilis* Schlosser, Teilhard de Chardin and Piveteau, (1930, p. 116) stated: "... forme probablement composite..." On this form Pei (1934, p. 128) remarked: "... a practically useless form from its uncertain origin..."

¹²⁰ See Zdansky, 1924, p. 109 and pl. XXIV, figs. 4 and 6, pl. XXV, fig. 1, pl. XXVI, fig. 4 and pl. XXVII, fig. 1.

¹²¹ See Riabinin, 1929, p. 128 and pl. IX, fig. 2.

¹²² See Fabrini, 1890, pl. V, fig. 6 and Boule, 1901, fig. 11.

¹²³ See Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, pl. XXII, fig. 2 and Teilhard de Chardin, 1945, p. 15.

¹²⁴ See Fabrini, 1890, pl. VI, fig. 6.

tereon from Europe¹²⁵ and *Megantereon nihowanensis* from China,¹²⁶ which are devoid of an anterior cusp. On the other hand, as far as can be judged from the pictures, in the size of the ectoparastyle in P⁴, *Epimachairodus hungaricus* Kretzoi¹²⁷ and *Epimachairodus ultimus* (Teilhard)¹²⁸ appear to come near to *Epimachairodus romeri*.

P⁴ of *Epimachairodus romeri* differs from that of *Paramachaerodus orientalis* in its larger size¹²⁹ and apparently also in the reduced size of its protocone which is large in this genus.¹³⁰ This tooth of the Anatolian species is distinguished from a P⁴ referred by Pilgrim to *Sansanosmilus* (?) *rhomboidalis* in being larger and in having the cingulum at the base of the buccal surface of the crown reduced, save at the anterior border of this surface.¹³¹

The Lower Teeth:

As is the case in the upper jaw, the incisors increase in size in the mandible, also, from the first toward the third incisor. The third lower incisor is separated from the lower canine by a short diastema which, on the left side, has a width of 3.00 mm. at the base. The lower canine has an oval cross-section and is strongly worn, as a result of friction with the upper third incisor and the anterior border of the upper canine. Below the right lower canine an impression of the upper canine, in occlusion, is preserved in a strip of marl still stuck to the bone, further demonstrating that in this species there was a normal antagonism between the upper and lower canines. The lower canine of *Epimachairodus romeri* is smaller than that of *Epimachairodus tingii*,

¹²⁵ See *ibid.*, pl. IV, fig. 1 and pl. V, figs. 1, 2 and 3 and Boule, 1901, fig. 11.

¹²⁶ See Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, pl. XXIII, fig. 1a and Teilhard de Chardin, 1945, p. 9. However, Teilhard de Chardin (1939, p. 248) describes p⁴ of *Megantereon inexpectatus* from Choukoutien as having: "A small pre-parastyle."

¹²⁷ See Kretzoi, 1929, pl. XLIII, fig. 5.

¹²⁸ Teilhard de Chardin, 1939, p. 241 and fig. 2.

¹²⁹ The length of the fragment of left p⁴ of *Epimachairodus romeri*, in which the largest part of metacone is missing, is 28.00 mm. The combined length of the anterior portion and a large fragment of the metacone of right p⁴, preserved separately together with the posterior part of the paracone, amounts to approximately 32.5 mm. Thus it is clear that p⁴ of *Epimachairodus romeri* is larger than those of *Paramachaerodus orientalis* and *Sansanosmilus* (?) *rhomboidalis*.

¹³⁰ See Kittl, 1887, pl. XIV, fig. 3 and Pilgrim, 1931, pp. 135 and 138.

¹³¹ See Pilgrim, 1932, p. 185 and pl. VIII, fig. 5.

near to that of *Epimachairodus palanderi* and larger than those of *Paramachaerodus orientalis*, *Paramachaerodus pilgrimi*, *Propontosmilus sivalensis* and *Sivasmilus copei*. The length measurement of the lower canine is in the range of *Epimachairodus taracensis*, near to *Megantereon nihowanensis* and *Machairodus aphanistus* but larger than that of *Paramachaerodus indicus*.

In the mandible of *Epimachairodus romeri* P_2 is absent. In this, the Anatolian species differs from *Propontosmilus*¹³² and *Sivasmilus*,¹³³ which possess a P_2 .

In the two-rooted P_3 there is a distinct anterior accessory cusp, a worn main cusp and a worn trough behind it. Judging by the shape of the external side of this trough, it would appear that there was a low cusp here, recalling that of *Epimachairodus palanderi*,¹³⁴ that has been worn away. In front of the anterior accessory cusp there is a bulge representing the cingulum. P_3 is seen to be slightly inclined buccalward, as in *Epimachairodus palanderi*.¹³⁵

The lower third premolar of *Epimachairodus romeri* is distinguished from those of the genera *Paramachaerodus*¹³⁶ and *Megantereon*¹³⁷ in the possession of a distinct anterior accessory cusp. In this feature the Anatolian species also differs from *Epimachairodus palanderi*¹³⁸ and "*Machairodus*" *nestianus*,¹³⁹ the third lower premolars of which are devoid of an anterior accessory cusp. The size of the anterior accessory cusp in P_3 of *Epimachairodus romeri* comes near to that of *Machairodus aphanistus* from Pikerimi,¹⁴⁰ *Epimachairodus tingii* from China¹⁴¹ and *Epimachairodus taracensis* from Taraklia.¹⁴² P_3 of *Epimachairodus crenatidens* from Europe also possesses a distinct anterior accessory cusp

¹³² See Pilgrim, 1932, p. 191.

¹³³ See *ibid.*, p. 192.

¹³⁴ See Zdansky, 1924, pl. XXVI, fig. 2.

¹³⁵ *Ibid.*, p. 112 and pl. XXVI, fig. 1.

¹³⁶ See Pilgrim, 1931, p. 135; Pilgrim, 1932, p. 186; Weithofer, 1888, pl. XI, figs. 3 and 5.

¹³⁷ See Pilgrim, 1932, p. 173; Fabrini, 1890, pl. IV, fig. 2; Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, pl. XXIII, fig. 2; Boule and Piveteau, 1935, fig. 1283.

¹³⁸ See Zdansky, 1924, pl. XXVI, fig. 2 and Teilhard de Chardin, 1945, fig. 6.

¹³⁹ See Fabrini, 1890, pl. VI, fig. 7.

¹⁴⁰ See Roth and Wagner, 1855, pl. 3, fig. 1.

¹⁴¹ See Zdansky, 1924, pl. XXVII, fig. 3.

¹⁴² See Riabinin, 1929, pl. IX, figs. 1 and 3.

but differs from that of the Anatolian species in that the part behind the main cusp is short, that is, reduced, whereas in *Epimachairodus romeri* this section amounts to nearly one-third of the crown length.¹⁴³ In *Machairodus aphanistus*,¹⁴⁴ *Epimachairodus taracliensis*,¹⁴⁵ *Epimachairodus palanderi*¹⁴⁶ and *Epimachairodus tingii*¹⁴⁷ also this part of P_3 is longer than that of *Epimachairodus crenatidens*.

The length of P_3 of *Epimachairodus romeri* is smaller than those of *Machairodus aphanistus* and *Epimachairodus tingii*, in the range of *Epimachairodus taracliensis* and appears to be slightly larger than that of *Epimachairodus palanderi* (see Table 12). The length of this tooth of the Anatolian species exceeds those of the species of *Paramachaerodus*, *Propontosmilus*, *Sivasmilus* and *Megantereon* listed. The length of this tooth of *Epimachairodus romeri* is far in excess of that of "*Machairodus*" *nestianus* which has the smallest P_3 among the forms listed.

The length of P_3 relative to that of M_1 is listed in Table 14. From this table it is seen that in *Machairodus aphanistus*, *Paramachaerodus* and *Propontosmilus sivalensis* the length of P_3 relative to that of M_1 is longer than that of the species of *Epimachairodus* listed. That is, as compared with *Machairodus aphanistus*, *Paramachaerodus* and *Propontosmilus sivalensis*, the P_3 of *Epimachairodus* is, relatively speaking, somewhat reduced. In this index *Epimachairodus romeri* falls in the range of *Epimachairodus taracliensis*. From Table 14 it is further seen that in *Megantereon nihowanensis* and *Megantereon (?) falconeri* the length of P_3 relative to that of M_1 is distinctly reduced and is smaller than that of *Megantereon megantereon* which is more primitive in this respect, coming close to *Epimachairodus palanderi*. Among the Machaerodont species listed in this table, "*Machairodus*" *nestianus* possesses the smallest P_3 relative to M_1 .¹⁴⁸

¹⁴³ See Fabrini, 1890, pl. V, fig. 5.

¹⁴⁴ See Roth and Wagner, 1855, pl. 3, fig. 1.

¹⁴⁵ See Riabinin, 1929, pl. IX, figs. 1 and 3.

¹⁴⁶ See Zdansky, 1924, pl. XXVI, fig. 2. The relative length of the part of the crown behind the main cusp in *Epimachairodus palanderi* and *Epimachairodus taracliensis* comes near to that of *Epimachairodus romeri*.

¹⁴⁷ See Zdansky, 1924, pl. XXVII, fig. 3.

¹⁴⁸ In this connection it would be of interest to know the relative length of P_3 in *Epimachairodus ultimus* which, as will be discussed later, possesses a relatively small P_4 . Unfortunately the late Teilhard de Chardin, who described this species, did not give any measurements for this tooth which he (Teilhard de Chardin, 1939, p. 242) described as: " p_3 very small, styliform, one-rooted."

P_4 of *Epimachairodus romeri*, on the left side, possesses a large anterior accessory cusp, a high main cusp that slightly slants backward and a well developed posterior accessory cusp behind it. The disto-buccal corner of the posterior accessory cusp is worn flat and the region behind this cusp, that is the talonid, is broken. In front of the anterior accessory cusp is seen a slight bulge at the base, representing the cingulum. On the upper part of the distal edge of the main cusp traces of a few worn crenulations are observed. Crenulations on P_4 exist in *Sansanosmilus* (?) *serratus* from India¹⁴⁹ and Pilgrim describes the back teeth of genus *Epimachairodus* as follows: "...back teeth highly specialized with crenulated crests."¹⁵⁰

As the hind portion of P_4 of the Anatolian species is defective, it is evident that the measured length is inferior to the actual one. However, from the measurements listed in Table 13, it is evident that P_4 of *Epimachairodus romeri* is larger than those of *Epimachairodus crenatidens*, *Epimachairodus ultimus*, *Epimachairodus ethiopicum*, "*Machairodus*" *nestianus*, *Paramachaerodus orientalis*, *Paramachaerodus indicus*, *Paramachaerodus pilgrimi*, *Sansanosmilus palmidens*, *Sansanosmilus* (?) *serratus*, *Propontosmilus sivalensis*, *Sivasmilus copei*, *Megantereon megantereon*, *Megantereon* (?) *palaeindicus*, *Megantereon* (?) *falconeri* and *Megantereon nihowanensis*. This tooth of *Epimachairodus romeri* is smaller than that of *Epimachairodus tingii* and appears to have come near to some specimens of *Epimachairodus palanderi* and perhaps also to some specimens of *Epimachairodus taracliensis* and *Machairodus aphanistus*.

The length of P_4 relative to that of M_1 is listed in Table 14. It is seen from this table that in the Pontian species of *Epimachairodus* this index is relatively high, as is the case in *Machairodus aphanistus* and *Paramachaerodus orientalis* and that some of the later forms of *Epimachairodus* (in *Epimachairodus crenatidens* and *Epimachairodus ultimus* but not so much in *Epimachairodus ethiopicum*) it is reduced. That is, during the course of the evolution of genus *Epimachairodus* P_4 has been, relatively speaking, reduced, this process of reduction having been carried further in *Epimachairodus ultimus* than in other species. In the degree of relative reduction of P_4 , "*Machairodus*" *nestianus* comes very close to *Epimachairodus ultimus*, that is it has paralleled the latter

¹⁴⁹ See Pilgrim, 1932, p. 192.

¹⁵⁰ Pilgrim, 1931, p. 131.

species in the reduction of this tooth. It is also seen in this table that the reduction of P_4 is not as advanced in *Megantereon* as in the later species of *Epimachairodus*.

In both the right and left M_1 of *Epimachairodus romeri*, the paraconid and the protoconid show considerable attrition. This tooth possesses, on both sides, a well developed talonid behind the protoconid, but no trace whatsoever of a metaconid. On the buccal and lingual surfaces of the crown the basal cingulum is reduced.

In lacking a metaconid the first lower molar of *Epimachairodus romeri* differs from those of *Machairodus aphanistus*,¹⁵¹ *Paramachairodus*¹⁵² and *Sansanosmilus* (?) *serratus*,¹⁵³ which possess a small metaconid¹⁵⁴ and agrees with *Epimachairodus*, the first lower molar of which is described by Pilgrim as " M_1 with or without a vestigial metaconid."¹⁵⁵ and also with *Megantereon*.¹⁵⁶

In having a well developed talonid in M_1 , *Epimachairodus romeri* has retained a primitive feature that was present in the Oligocene and Miocene representatives of Felidae,¹⁵⁷ which was lost in most of the later Machaerodonts, being lost even in *Sansanosmilus palmidens* of Miocene Age.¹⁵⁸

In having a well developed talonid, M_1 of *Epimachairodus romeri* differs from those of the following Machaerodonts which are devoid of a talonid: *Machairodus aphanistus* from Pikermi,¹⁵⁹ *Epimachairodus taracliensis* from Taraklia,¹⁶⁰ *Epimachairodus crenatidens*,¹⁶¹ *Epimachairodus hungaricus* Kretzoi,¹⁶² *Epimachairodus boulei*,¹⁶³ *Epimachairodus*

¹⁵¹ See Pilgrim, 1931, pp. 128 and 130.

¹⁵² See *ibid.*, p. 135.

¹⁵³ See Pilgrim, 1932, p. 181.

¹⁵⁴ See Pilgrim, 1931, pp. 128, 130 and 135; Pilgrim, 1932, p. 181; Viret and Mazenot, 1948, p. 25.

¹⁵⁵ See Pilgrim, 1931, p. 132.

¹⁵⁶ Regarding [the metaconid] in M_1 of genus *Megantereon*, Pilgrim (1932, p. 174) states: "metaconid absent or vestigial."

¹⁵⁷ See Matthew, 1910, figs. 7A, B, C and D and fig. 8A and Piveteau, 1931, pl. II, figs. 1, 3, 4, 5, 7, 8 and 9, pl. III, figs. 1, 2, 3 and 6 and pl. IV, figs. 2 and 3.

¹⁵⁸ See Matthew, 1910, fig. 8B and fig. 14.

¹⁵⁹ See Boule, 1901, fig. 17.

¹⁶⁰ See Riabinin, 1929, pl. IX, figs. 1 and 3.

¹⁶¹ See Fabrini, 1890, pl. V, fig. 4 and pl. VI, fig. 5 and Boule, 1901, fig. 17.

¹⁶² See Kretzoi, 1929, pl. XLIII, fig. 6.

¹⁶³ See Boule, 1901, fig. 14B. These remains from Sainzelles reproduced by Boule (1901, fig. 14B) have been referred to *Epimachairodus boulei* by Kretzoi (1929, p. 1312).

palanderi,¹⁶⁴ *Epimachairodus ultimus*,¹⁶⁵ "*Machairodus*" *nestianus*,¹⁶⁶ *Megantereon megantereon*,¹⁶⁷ *Megantereon maximiliani*,¹⁶⁸ *Megantereon nihowanensis*,¹⁶⁹ "*Machairodus*" from Choukoutien (Locs 1 and 9),¹⁷⁰ and *Paramachaerodus cf. pilgrimi*.¹⁷¹

In the mandible from Pikermi, first described by Wagner as *Machaerodus leoninus*,¹⁷² but which was subsequently referred to *Epimachairodus taraciensis* by Pilgrim,¹⁷³ the buccal cingulum, which appears to be distinct, forms a projection at the base of the distal edge of protoconid.¹⁷⁴ This projecting part of the cingulum in the mandible from Pikermi corresponds only to the faint thickening at the basal part of the back of talonid in M_1 of *Epimachairodus romeri*, better seen in the left tooth, but still there is no distinct talonid as in the Anatolian species. In M_1 of *Paramachaerodus orientalis* from Pikermi, depicted by Weithofer,¹⁷⁵ also there is a slight distal prolongation of cingulum, but still no distinct talonid. Thus in the morphology of the talonid of M_1 , *Epimachairodus romeri* differs from *Epimachairodus taraciensis* and *Paramachaerodus orientalis* from Pikermi.

In *Megantereon (?) falconeri* from India, depicted by Matthew,¹⁷⁶ there is seen a small talonid, much smaller and more closely pressed to the distal edge of protoconid than in *Epimachairodus romeri*.

The first lower molar of a form from China described as *Machairodus horribilis* by Schlosser¹⁷⁷ has a talonid approaching that of *Epimachairodus romeri*. M_1 of *Machairodus horribilis*, however, differs from

¹⁶⁴ See Zdansky, 1924, pl. XXVI, fig. 2 and Teilhard de Chardin, 1945, fig. 6.

¹⁶⁵ See Teilhard de Chardin, 1939, figs. 4 and 5A.

¹⁶⁶ See Boule and Piveteau, 1935, fig. 1284.

¹⁶⁷ See Fabrini, 1890, pl. IV, fig. 2; Boule, 1901, fig. 17; Boule and Piveteau, 1935, fig. 1283.

¹⁶⁸ See Zdansky, 1924, pl. XXVII, fig. 7. This species had been referred to genus *Paramachaerodus* by Pilgrim (Pilgrim, 1931, p. 135).

¹⁶⁹ See Teilhard Chardin and Piveteau, 1930, pl. XXIII, fig. 2.

¹⁷⁰ See Pei, 1934, fig. 39, A and B.

¹⁷¹ See Pilgrim, 1932, pl. VIII, fig. 6a.

¹⁷² See Wagner, 1860, p. 121.

¹⁷³ Pilgrim, 1931, pp. 132, 133 and 134.

¹⁷⁴ For this feature of the Pikermi mandible depicted by Wagner (1860, pl. III, fig. 11) see Viret and Mazonot, 1948, p. 25.

¹⁷⁵ See Weithofer, 1888, pl. XI, fig. 5.

¹⁷⁶ See Matthew, 1930, fig. 31.

¹⁷⁷ See Schlosser, 1903, pl. 1, fig. 16.

that of *Epimachairodus romeri* in being larger and also in having anterior border of paraconid and the posterior border of the protoconid converge more than in the Anatolian species. Furthermore, the P⁴ attributed to this species, as was stated before, also differs from that of *Epimachairodus romeri* in having a larger ectoparastyle.

The first lower molar of a Machaerodont of Pontian Age from Soblay, described, only provisionally, as *Machairodus cf. aphanistus* by Viret and Mazenot¹⁷⁸ also possesses a distinct talonid,¹⁷⁹ as in the Anatolian species. This tooth from Soblay approaches also that of *Epimachairodus romeri* in lacking a metaconid and in having a reduced buccal cingulum,¹⁸⁰ but appears to differ from that of the Anatolian species in having the anterior border of paraconid and the posterior edge of protoconid converge slightly more. However, regarding the lower canine of Soblay form, Viret and Mazenot state: "*La couronne de la canine (fig. 3-3a, pl. I) est d'une fraîcheur parfaite, à l'exception d'un léger sillon d'usure sur la face antéro-interne, qui provient du frottement avec la troisième incisive supérieure correspondante. Mais la face externe est intact; elle est assez fortement convexe vers l'avant, plus plate du côté postérieur, cette dernière partie s'ornant de légers plis transverses. Il n'y avait donc pas frottement entre cette dent et son antagoniste, ce qui exclut le genre Epimachairodus Kretzoi.*"¹⁸¹ In other words, in spite of some resemblance between their first lower molars, the Küçükyozgat and Soblay forms are not at all closely related.

From the account given above it is clear that the talonid of the first lower molar, which is a primitive trait, has been retained independently and to various degrees in some forms of the genera *Machairodus*, *Epimachairodus* and *Megantereon*, while it has been lost in other species of these genera.

The length of M₁ of *Epimachairodus romeri* is close to that of *Epimachairodus crenatidens* and *Epimachairodus palanderi*, approaches that of *Epimachairodus taracliensis* and also some specimens of *Machairodus aphanistus*. It is shorter than that of *Machairodus horribilis*, and appears to be slightly smaller than those of *Epimachairodus ultimus* and "*Machairodus*" *nestianus*. The length of M₁ of the Anatolian species is in excess

¹⁷⁸ Viret and Mazenot, 1948, pp. 24 and 26.

¹⁷⁹ See *ibid.*, pl. I, fig. 1.

¹⁸⁰ See *ibid.*, p. 24.

¹⁸¹ *Ibid.*, pp. 24-25.

of those of the following Machaerodonts: *Epimachairodus ethiopicum*, *Paramachaerodus orientalis*, *Paramachaerodus indicus*, *Paramachaerodus pilgrimi*, *Sansanosmilus palmidens*, *Sansanosmilus (?) serratus*, *Propontosmilus sivalensis*, *Megantereon megantereon*, *Megantereon (?) falconeri*, *Megantereon maximiliani* and *Megantereon nihowanensis*.

From the account given above it is clear that the skull found at Küçükyozgat belongs to genus *Epimachairodus* Kretzoi, but to a form distinct from all the Pontian and later species of this genus. The features which distinguish the Anatolian form from the known species of genus *Epimachairodus* are listed below.

Epimachairodus romeri differs from *Epimachairodus taracliensis* (Riabinin) in having somewhat more elevated lower incisors and lower canines, in possessing an upper canine with a crown higher than the root, in having a smaller ectoparastyle in the upper fourth premolar and a distinct talonid in the first lower molar.

Epimachairodus romeri differs from *Epimachairodus palanderi* (Zdansky) in having a smaller ectoparastyle in the upper fourth premolar, a distinct anterior accessory cusp in the third lower premolar and a distinct talonid in the first lower molar. Furthermore, in the Anatolian species the symphyseal angle is larger and there is no trace of a mental process.

Epimachairodus romeri differs from *Epimachairodus tingii* (Zdansky), in possessing smaller teeth, crenulations on the anterior border of the upper canine and a shorter diastema between the third and fourth lower premolars.¹⁸² Again in *Epimachairodus romeri* the symphyseal angle is larger and there is no trace of a mental process.

Epimachairodus romeri is distinguished from *Epimachairodus crenatidens* (Fabrini) in having somewhat more elevated lower incisors and lower canines, an upper canine in which the height of the crown exceeds that of the root, a lower third premolar in which the

¹⁸² In *Epimachairodus palanderi* and *Epimachairodus tingii* of China (see Zdansky 1924, pp. 110 and 118) there is a small second upper premolar, which was probably missing in *Epimachairodus romeri*.

Regarding two fragments Zdansky (1924, p. 120) states: "Ein Schnauzenfragment sowie der hintere Teil eines Unterkiefers von Lok. 30₈ können ebenso wohl zu *M. Palanderi* als zu *M. tingii* gehören." Unlike the first lower molar of the Anatolian species, this first lower molar from China, does not possess a distinct talonid (Zdansky, 1924, pl. XXIV, fig. 8).

part behind the main cusp is longer, a lower first molar with a distinct talonid and in possessing a shorter diastema between the third and fourth lower premolars. Furthermore, in the fourth upper premolar of the Anatolian species there is a small ectoparastyle which is lacking in *Epimachairodus crenatidens*.

Epimachairodus romeri differs from *Epimachairodus boulei* Kretzoi and *Epimachairodus hungaricus* Kretzoi in having a distinct talonid in the first lower molar.

Epimachairodus romeri is distinguished from *Epimachairodus latidens* (Owen) in possessing an upper canine in which the height of the crown is in excess of that of the root.

Epimachairodus romeri differs from *Epimachairodus ultimus* (Teilhard) in having an upper canine in which the height of the crown is more than that of the root, a larger third upper premolar with a lower crown index, a non-styliform and two-rooted third lower premolar, an absolutely as well as relatively larger fourth lower premolar and a slightly shorter first lower molar with a distinct talonid.

Epimachairodus romeri is distinguished from *Epimachairodus ethiopicum* in having a larger fourth lower premolar and a larger first lower molar.

The account given above clearly establishes that *Epimachairodus romeri* is distinct from all the species of genus *Epimachairodus* known to date. In other words, *Epimachairodus romeri* clearly represents a new species of genus *Epimachairodus* Kretzoi.

CONCLUSION

1. The skull, of classical Pontian Age, from Küçükyozgat belongs to a new species of *Epimachairodus*, which I have named *Epimachairodus romeri*.
2. The systematic position of an isolated Machaerodont upper canine from the same place, which is larger than that of *Epimachairodus romeri*, remains uncertain.

LITERATURE CITED

- ARAMBOURG, C. 1947. *Contribution à l'étude géologique et paléontologique du bassin du Lac Rodolphe et la basse vallée de l'Omo*. Deux

ième partie, Paléontologie. Mission Scientifique de l'Omo, 1932 - 1933. Tome I, Géologie - Anthropologie, Fascicule III, Muséum National d'Histoire Naturelle, Paris.

- ARAMBOURG, C. and PIVETEAU, J. 1929. *Les vertébrés du Pontien de Salonique*. Annales de Paléontologie, Vol. XVIII, Paris, pp. 57-140.
- BOULE, M. 1901. *Revision des espèces Européennes de Machairodus*. Bulletin de la Société Géologique de France, Quatrième Série, Tome première, pp. 551-573.
- BOULE, M. and PIVETEAU, J. 1935. *Les fossiles. Éléments de Paléontologie*. Paris.
- CHAPUT, E., 1936 *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*. Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie de Stamboul, II, Paris.
- COLBERT, E. H. 1935. *Sivalik mammals in the American Museum of Natural History*. Transactions of the American Philosophical Society, New Series-Vol. XXVI, pp. 1-401.
- COLBERT, E. H. 1955. *Evolution of the Vertebrates. A history of the back-boned animals through time*. New York.
- DAWKINS, W. B. 1903. *On the discovery of an ossiferous cavern of Pliocene Age at Doveholes, Buxton (Derbyshire)*. The Quarterly Journal of the Geological Society of London, Vol. 59, No. 234, pp. 105-132.
- DE MECQUENEM, R. 1924-1925. *Contribution à l'étude des fossiles de Maragha*. Annales de Paléontologie, Vol. XIII, 1924, pp. 133-160 and Vol. XIV, 1925, pp. 1-36.
- EGERAN, N. and LAHN, E. 1948. *Türkiye Jeolojisi*. Ankara.
- EROL, O. 1954. *Elma Dağı'nın Küçükyozgat-Karacahasan memeli hayvan fosil yatakları*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. XII, Nos. 1-2, pp. 91-97.
- FABRINI, E. 1890. I. *Machairodus. (Meganthereon) del Valdarno superiore*. Bolletino del R. Comitato Geologico d'Italia, Vol XXI, pp. 121-144 and 162-177.
- FURON, R. 1953. *Introduction à la Géologie et à l'Hydrologie de la Turquie*. Mémoires du Muséum National d'Histoire Naturelle. Nou-

- velle série, série C, Sciences de la Terre, Vol. III, Fascicule I. Paris.
- GAUDRY, A. 1862 — 1867. *Animaux fossiles et Géologie de l'Attique. D'après recherches faites en 1853 — 56 et en 1860 sous les auspices de l'Académie des Sciences.* Paris.
- GAUDRY, A. 1873. *Animaux fossiles du Mont Léberon (Vaucluse) (Étude sur les invertébrés par P. Fischer et R. Tournouër).* Paris.
- İZBIRAK, R. and YALÇINLAR, İ. 1951. *Kayseri'nin Kuzeyinde üst Miocene ait omurgalılar. Les vertébrés du Miocène supérieur au Nord de Kayseri (Turquie).* Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni (Bulletin of the Geological Society of Turkey), Vol. III, No. 1, pp. 153-154 and 155-157.
- KORMOS, T. 1911. *A Polgárdi Pliocén Csontlelet.* Földtani Közlöny, Budapest, Vol. XLI, pp. 48-64.
- KITTL, E. 1887. *Beiträge zur Kenntniss der fossilen Säugethiere von Maragha in Persien. I. Carnivoren.* Annal. d. K. K. Naturhist. Hofmuseums, Band II, pp. 317-338.
- KRETZOI, N. 1929. *Materialien zur phylogenetischen Klassifikation der Aeluroïdeen.* Xe Congrès International de Zoologie tenu à Budapest du 4 au 10 Septembre, 1927, Deuxième partie, pp. 1293 — 1355.
- LEWIS, G. E. 1937. *A new Siwalik correlation.* American Journal of Science, Vol. XXXIII, pp. 191-204.
- MALIK, A. and NAFİZ, H. 1933. *Küçükçekmece fosil fıkralı hayvanlar mecmuası. Vertébrés fossiles de Küçükçekmece.* İstanbul Darülfünunu Geologie Enstitüsü neşriyatından, No. 8 (Publication de l'Institut de Géologie de l'Université de İstanbul, No. 8) İstanbul.
- MATTHEW, W. D. 1910. *The phylogeny of the Felidae.* Bulletin of the American Museum of Natural History, Vol. XXVIII, Article XXVI, pp. 289-316.
- MATTHEW, W. D. 1930. *Critical observations upon Siwalik mammals.* Bulletin of the American Museum of Natural History, Vol. LVI, Article VII, pp. 437-560.
- OZANSOY, F. 1951. *Preliminary report on a Pontian mammalian fauna from Muğla.* Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni (Bulletin of the Geological Society of Turkey), Vol. III, No. 1, pp. 147-151.

- OZANSOY, F. 1955. *Sur les gisements continentaux et les mammifères du Néogène et du Villafranchien d'Ankara (Turquie)*. Comptes rendus des séances de l'Académie des Sciences, t. 240, séance du 28 février 1955, Paris, pp. 992-994.
- OZANSOY, F. 1957. *Türkiye Tersiyer memeli faunaları ve stratigrafik revizyonları*. M. T. A., No. 49, Ankara, pp. 11-22.
- PAPP, A. and THENIUS, E. 1949. *Über die Grundlagen der Gliederung des Jung-tertiärs und Quartärs in Niderösterreich, unter besonderer Berücksichtigung der Mio-Pliozän- und Tertiär-Quartär-Genze*. Sitzungsberichten der Österr. Akademie des Wissenschaften. Mathem.-naturw. Kl., Abt. I, 158. Bd., 9.u. 10. Heft, pp. 763-787.
- PAVLOW, M. 1914. *Mammifères Tertiaires de la Nouvelle Russie. 2e partie. Aceratherium incisivum, Hipparion, Proboscidea, Carnivora*. Nouveaux Mémoires de la Société Impériale des Naturalistes de Moscou, Vol. XVII, livr. 4, pp. 1-52.
- PEI, W. C. 1934. *On the carnivora from locality I of Choukoutien*. Palaeontologia Sinica, Series C, Vol. VIII, Fascicle I, Peking.
- PILGRIM, G. E. 1931. *Catalogue of the Pontian Carnivora of Europe in the Department of Geology*. British Museum (Natural History), London.
- PILGRIM, G. E. 1932. *The fossil Carnivora of India*. Memoirs of the Geological Survey of India. Palaeontologia Indica, New Series, Vol. XVIII, pp. 1-232.
- PIVETEAU, J. 1931. *Les chats des Phosphorites du Quercy*. Annales de Paléontologie, Vol. XX, Paris, pp. 107-163.
- PIVETEAU, J. 1948. *Un Féliné du Pliocène du Roussillon*. Annales de Paléontologie, Vol. XXXIV, Paris, pp. 99-124.
- RIABININ, A. 1929. *Faune de mammifères de Taraklia. I. Carnivora vera, Rodentia, Subungulata*. Travaux du Musée Géologique près l'Académie des Sciences de l'URSS, Leningrad, Vol. V, pp. 75-134.
- ROMER, A. S. 1946. *Vertebrate Paleontology*. Chicago.
- ROTH, J. and WAGNER, A. 1855. *Die fossilen Knochenüberreste von Pikermi in Griechenland*. Abhandlungen der Mathemat.-Physikalischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Siebenter Band (in der Reihe der Denkschriften der XXVIII. Band.), München, pp. 373-464.

- SCHAUB, S. 1925. *Ueber die Osteologie von Machaerodus cultridens Cuvier*. *Eclogae Geologicae Helvetiae*, Vol. XIX, No. 1, pp. 255-266.
- SCHAUB, S. 1934. *Observations critiques sur quelques Machairodontidés*. I. "Felis" diastemata Astre. *Eclogae Geologicae Helvetiae*, Vol. 27, pp. 399-406.
- SCHLOSSER, M. 1903. *Die fossilen Säugethiere Chinas, nebst einer Odontographie der recenter Antilopen*. Abh. Bayer. Akad. Wiss., XII, pp. 1-221.
- SCHLOSSER, M. 1921. *Die Hipparionenfauna von Veles in Mazedonien*. *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Mathematisch-physikalische Klasse, XXIX. Band, 4. Abhandlung, pp. 1-55.
- ŞENYÜREK, M. 1951. *Gökdere (Elmadağı) fauna'sına dair bir not. A note on Gökdere (Elmadağı) fauna*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. IX, Nos. 1-2, pp. 63-67 and 68-73.
- ŞENYÜREK, M. 1952. *A study of the Pontian fauna of Gökdere (Elmadağı), south-east of Ankara*. *Bulleten*, Vol. XVI, No. 64, pp. 449-492.
- ŞENYÜREK, M. 1953(a). *A note on a new species of Gazella from the Pontian of Küçükoyzgat*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. XI, No. 1, pp. 1-14.
- ŞENYÜREK, M. 1953 (b). *Küçükoyzgat'da bulunan Gazella capricornis Rodler ve Weithofer'e ait bir boynuz. A horn-core of Gazella capricornis Rodler and Weithofer found at Küçükoyzgat*. Türkiye Jeoloji Kurumu, Bülteni (Bulletin of the Geological Society of Turkey), Vol IV, No. 2, pp. 141-146.
- ŞENYÜREK, M. 1953 (c). *List of localities of mammalian fossils of Pontian Age in the Vilâyet of Kayseri*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. XI, Nos. 2-4, pp. 171-175.
- ŞENYÜREK, M. 1953 (d). *Horn-cores of Oioceros from the Pontian of Küçükoyzgat*. *Bulleten*, Vol. XVII, No. 68, pp. 459-473.
- ŞENYÜREK, M. 1954 (a). *A study of the remains of Samotherium found*

at Taşkınpaşa. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. XII, Nos. 1-2, pp. 1-32.

ŞENYÜREK, M. 1954 (b). *A study of a skull of Promephitis from the Pontian of Küçükyoğat*. Belleten, Vol. XVIII, No. 71, pp. 279-315.

ŞENYÜREK, M. 1954 (c). *A study of the remains of Crocuta from the Küçükyoğat district*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Revue de la Faculté de Langue, d'Histoire et de Géographie, Université d'Ankara), Vol. XII, Nos. 3-4, pp. 29-74.

ŞENYÜREK, M. 1955. *Pontien Çağda Ankara civarında yaşamış olan bir nevi ceylân türü*. Dokuzuncu Coğrafya Meslek Haftası (22-29 Aralık, 1954). Tebliğler ve konferanslar. Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, No. 2, Coğrafya Meslek Haftaları Serisi: 1. İstanbul, pp. 67-72.

SIMPSON, G. G. 1945 (1950). *The principles of classification and a classification of mammals*. Bulletin of the American Museum of Natural History, Vol. 85. New York.

SIMPSON, G. G. 1947. *Holarctic Mammalian faunas and continental relationships during the Cenozoic*. Bulletin of the Geological Society of America, Vol. 58, pp. 613-688.

TSCHACHTLI, B. C. 1942. *Küçük Yoğat civarında bulunan memeli hayvanat fosilleri. Fossile Säugetiere aus der Gegend von Küçükyoğat. Östlich Ankara*. M. T. A., No. 2/27, Ankara, pp. 322-324 and 325-327.

TEILHARD de CHARDIN, P. and PIVETEAU, J. 1930. *Les mammifères fossiles de Nihowan (Chine)*. Annales de Paléontologie, Vol. XIX, Paris, pp. 1-134.

TEILHARD de CHARDIN, P. 1939. *On two skulls of Machairodus from the lower Pleistocene beds of Choukoutien*. Bulletin of the Geological Survey of China, Vol. XIX, No. 3, pp. 235-256.

TEILHARD de CHARDIN, P. and LEROY, P. 1945. *Les Félidés de Chine*. Institut de Géobiologie, Peking.

THENIUS, E. 1949. *Über die Säugetierfauna aus dem Unterpliozän von Ilhan bei Ankara (Türkei)*. Sitzungsberichten der Österr. Akademie der Wissenschaften. Mathem.-naturw. Kl., Abt. I., 158. Bd., 9.u. 10. Heft, pp. 656-661.

- VIRET, J. and MAZENOT, G. 1948. *Nouveaux restes de mammifères dans le gisement de lignite Pontien de Soblay (Ain)*. Annales de Paléontologie, Vol. XXXIV, Paris, pp. 19-58.
- WAGNER, A. 1860 (1857). *Neue Beiträge zur Kenntniss der fossilen Säugthier-Ueberreste von Pikermi*. Abhandlungen der Mathemat.-Physikalischen Classe der Koeniglich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Achter Band (in der Reihe der Denkschriften der XXXI. Band), München.
- WEBER, M. (WITH O. ABEL). 1928. *Die Säugetiere. Einführung in die Anatomie und Systematik der recenten und fossilen Mammalia*. Zweite Auflage, Band II, Jena.
- WEITHOFER, A. 1888. *Beiträge zur Kenntniss der Fauna von Pikermi bei Athen*. Beiträge zur Paläontologie Österreich-Ungarns und des Orients, VI. Band, pp. 225-292.
- YALÇINLAR, İ. 1946. *Eşme civarında Miosen'e ait bir omurgalılar fauna'sı. Une faune de vertébrés miocènes aux environs d'Eşme (Turquie, vallée du Méandre supérieur)*. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası (Revue de la Faculté des Sciences de l'Université d'İstanbul), Série B, Vol. XI, Fascicule 2, pp. 124-130.
- YALÇINLAR, İ. 1947. *Yukarı-Gediz vadisinde Miosen'e ait vertebre fosilleri. Les vertébrés fossiles du Miocène dans la vallée du Gediz-supérieur*. Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni (Bulletin of the Geological Society of Turkey), Vol. 1, pp. 164-170 and pp. 171-177.
- YALÇINLAR, İ. 1950. *Kayseri'nin doğusunda üst Miosene ait omurgalılar. Les vertébrés du Miocène supérieur à l'Est de Kayseri (Turquie)*. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası (Revue de la Faculté des Sciences de l'Université d'İstanbul), Série B, Vol. XV, Fascicule 3, pp. 264-268.
- YALÇINLAR, İ. 1952 (a). *Note préliminaire sur le gisement de Şarkışla et les autres gisements de vertébrés miocènes de la Turquie Centrale*. Bulletin Mensuel de la Société Linnéenne de Lyon, 21ème année, No. 6, 146-149.
- YALÇINLAR, İ. 1952 (b). *Les vertébrés fossiles néogènes de la Turquie Occidentale*. Bulletin du Muséum National d'Histoire Naturelle, 2e série, Vol. XXIV, No. 4, pp. 423-429.

- YALÇINLAR, İ. 1953. *Sultan dağları eteklerinde omurgalılar ihtiva eden neojen tabakaları. Les couches du néogène à vertébrés aux pieds du Sultan Dağları (Turquie)*. Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni (Bulletin of the Geological Society of Turkey), Vol. IV, No. 1, pp. 118-119 and 120-121.
- YALÇINLAR, İ. 1953 — 1954. *Manisa bölgesinin omurgalı neojen faunası yatakları ve aşağı Gediz vadisinin menşei hakkında*. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Vol. 3, Nos. 5-6, pp.197-204.
- YALÇINLAR, İ. 1954. *Les gisements de mammifères et d'autres vertébrés fossiles de la Turquie*. Congrès Géologique International, Comptes Rendus de la Dix-Neuvième Session, Alger, 1952. Section XIII, Questions Diverses de Géologie Générale, Troisième partie, Paléontologie Stratigraphique, Quaternaire et Pétrographie, Fascicule XV, Alger, pp. 139-147.
- ZDANSKY, O. 1924. *Jungtertiäre Carnivoren Chinas*. Palaeontologia Sinica, Series C, Vol. 2, Fascicle 1. Peking.
- ZITTEL, VON K. A. (REVISED by A. S. WOODWARD). 1925. *Text-book of Palaeontology*, Vol. III. London.

EXPLANATION OF THE FIGURES

(The scale is in centimeters)

- Fig. 1. The skull of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat, in the ground.
- Fig. 2. The skull of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat in norma verticalis.
- Fig. 3. The skull of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat in norma lateralis (right side).
- Fig. 4. The skull of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat in norma lateralis (left side).
- Fig. 5. The mandible of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat in norma verticalis.
- Fig. 6. The mandible of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat in norma lateralis (right side).
- Fig. 7. The mandible of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat in norma lateralis (left side).
- Figs. 8-9 The anterior view of the upper incisors of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.

- Fig. 10. The lateral view of the right upper canine of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 11. The anterior view of the right upper canine of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 12. The lateral view of the right P³ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 13. The occlusal view of the left P³ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 14. The lateral view of the left P³ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 15. The internal view of the left P³ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 16. The lateral view of the right P⁴ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 17. The lateral view of the left P⁴ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 18. The occlusal view of the left M₁ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 19. The lateral view of the left M₁ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 20. The internal view of the left M₁ of *Epimachairodus romeri* Şenyürek from Küçükoyzgat.
- Fig. 21. The lateral view of the isolated upper canine from Küçükoyzgat.
- Fig. 22. The internal view of the isolated upper canine from Küçükoyzgat.

TABLE 1

Measurements of Corpus Mandibulae of *Epimachairodus romeri*, n. sp.¹

a) Height of Symphysis	60.00
b) Angle of Symphysis	119°
c) Distance from most posterior point of crown of lower canine to most anterior point of P ₃ (Diastema length) ²	31.50
d) Distance from most posterior point of crown of lower canine to most distal point of crown of M ₁	101.50
e) Height of Corpus Mandibulae: in front of P ₃	34.10 (average of two sides)
f) Height of Corpus Mandibulae: at posterior mental foramen (under middle of P ₃)	34.00
g) Height of Corpus Mandibulae: below middle of P ₄	36.50 (left)
h) Height of Corpus Mandibulae: below middle of M ₁	32.50? (right)
i) Index = $\frac{d}{f}$	2.98

¹ The mandibular and dental measurements given in this paper are all in millimeters.

² The distance between the posteriormost point of the exposed part of the root of C₁ and the anteriormost point of the crown of P₃ is 29.00 mm.

TABLE 2

Measurements of the Upper Teeth of *Epimachairodus romeri*, n.sp.¹

	Max. Length (Mesio-distal diameter)	Max. Breadth (Bucco-lingual diameter)	Buccal Height (Crown)	Robustness Value ²	Crown Index ³
I ³	11.00	12.50	—	137.50	113.63
C ¹	29.00	12.30	65.20+	356.70	42.41
P ³	22.10	9.40	—	207.74	42.53

¹ The crown height of the canine is measured along the middle of the buccal surface of the crown. The measurements of P³ are averages of two sides. The length and breadth of the canine are measured at the level of the point on buccal surface, used in the measurement of the height.

² Robustness Value = Maximum length × maximum breadth.

³ Crown index = $\frac{\text{Maximum breadth} \times 100}{\text{Maximum length}}$.

TABLE 3
Measurements of the Lower Teeth of *Epimachairodus romeri*, n.sp.

	Max. Length (Mesio-distal diameter)	Max. Breadth (Bucco-lingual diameter)	Robustness Value	Crown Index
C ₁	15.30	10.40	159.12	67.97
P ₃	16.70	7.60	126.92	45.50
P ₄	23.70+	10.00	237.00+	42.19
M ₁	29.40	12.60	370.44	42.85
P ₃ -M ₁	70.50	—	—	—

TABLE 4
Measurements of the Isolated Upper Canine from Küçükyozgat

	Max. Length (Mesio-distal diameter)	Max. Breadth (Bucco-lingual diameter)	Buccal Height (Crown)	Robustness Value	Crown Index
C ¹	36.50	15.00	80.20+	547.50	41.09

TABLE 5

Measurements of the Mandibles of Machaerodontinae

	Height of Symphysis	Diastema Length
<i>Epimachairodus romeri</i> Şenyürek from Küçükoyzgat.	60.00	31.50
<i>Epimachairodus taraclicensis</i> (Riabinin) from Pikermi (Specimen described by Wagner, 1860). Gaudry, 1873.	40.00	24.00
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Zdansky, 1924.	—	35.50
<i>Epimachairodus tingii</i> (Zdansky) from China. Zdansky, 1924.	—	56.00
<i>Epimachairodus ultimus</i> (Teilhard) from China. Specimen 3. Teilhard de Chardin, 1939.	—	38.00
<i>Epimachairodus ultimus</i> (Teilhard) from China. Specimen D. Teilhard de Chardin, 1939.	—	38.00
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Mont Léberon. Gaudry, 1873.	55.00	31.00
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Eppelsheim. Pilgrim, 1931.	—	34.00
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikermi. Roth and Wagner, 1855.	—	54.00
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikermi. (Specimen described by Roth and Wagner, 1855). Gaudry, 1873.	91.00	55.00
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikermi. Pilgrim, 1931.	—	20.00
<i>Paramachaerodus pilgrimi</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	—	16.30
<i>Paramachaerodus indicus</i> (Kretzoi) from India. Pilgrim, 1932.	—	17.00
<i>Sivasmilus copei</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	—	18.80
<i>Propontosmilus sivalensis</i> (Lydekker) from India. Pilgrim, 1932.	—	19.10
<i>Megantereon</i> (?) <i>palaeindicus</i> (Bose) from India. Pilgrim, 1932.	—	34.50 (app.)

TABLE 6
Measurements of the Upper Canines of Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Height (Crown)	Robustness Value	Crown Index
<i>Epimachairodus romeri</i> Şenyürek from Küçükoyzgat.	29.00	12.30	65.20+	356.70	42.41
Isolated upper canine from Küçükoyzgat.	36.50	15.00	80.20+	547.50	41.09
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 1. Riabinin, 1929.	32.00	13.00	72.00 (Buc.) 71.00 (ling.)	416.00	40.62
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 2. Riabinin, 1929.	34.00	12.00	—	418.00	35.29
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 1. Zdansky, 1924.	45.00	16.50	—	742.50	36.66
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 3. Zdansky, 1924.	38.00	13.50	—	513.00	35.52
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Teilhard de Chardin, 1945 (with Leroy).	27.00 (Av.)	11.50	72.00	310.50	42.59
<i>Epimachairodus tingii</i> (Zdansky) from China. Zdansky, 1924.	40.00	16.50	—	660.00	41.25
<i>Epimachairodus cf. crenatidens</i> (Fabrini) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930 (see also Teilhard, 1945).	29.00	11.50	70.00	333.50	39.65
<i>Machairodus ultimus</i> (Teilhard) from China. Teilhard de Chardin, 1939.	25.00	10.00	—	250.00	40.00
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier, ¹ Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930 and Teilhard de Chardin, 1945.	38.00	17.00	107.00	646.00	44.73

TABLE 6 (Continued)
Measurements of the Upper Canines of Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Height (Crown)	Robustness Value	Crown Index
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier. Piveteau, 1948.	—	—	—	—	47.00
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini. Schaub, 1934.	35.0— 38.0	17.00	95.0- 108.0	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikermi. Roth and Wagner, 1855.	35.00	15.00	119.00?	525.00	42.85
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Salonika. Arambourg and Piveteau, 1929.	—	—	100.00	—	—
<i>Machairodus</i> (?) <i>copei</i> (Pavlow) from Grebeniki. Pavlow, 1914.	45.00 (alveolus)	—	—	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Küçükçekmece. Malik and Nafiz, 1933.	13.00? (thickness)	—	—	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Maragha. Kittl, 1887.	17.00	9.60	—	163.20	56.47
<i>Sansanosmilus</i> (?) <i>rhomboidalis</i> Pilgrim from India. Pilgrim, 1932.	12.00	7.00	—	84.00	58.33
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert (<i>Machairodus</i> <i>cultridens</i>). Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	22.00	10.00	82.00	220.00	45.45
<i>Megantereon</i> . Piveteau, 1948.	—	—	—	—	50.00
<i>Megantereon maximiliani</i> (Zdansky) from China (<i>Machairodus maximiliani</i> Zdansky). Specimen 1. Zdansky, 1924.	20.5? (alveolus)	11.00 (alveolus)	—	225.50	53.65
<i>Megantereon maximiliani</i> (Zdansky) from China (<i>Machairodus maximiliani</i> Zdansky). Specimen 2. Zdansky, 1924.	18.00	11.00?	—	198.00	61.11

TABLE 6 (Continued)
 Measurements of the Upper Canines of Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Height (Crown)	Robustness Value	Crown Index
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau) from China. Teilhard de Chardin, 1945.	28.00	14.00	90.00	392.00	50.00
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau) from China. Teilhard de Chardin, 1945.	22.00	—	71.00	—	—
" <i>Machairodus</i> "? from Loc. I, Choukoutien. Right. Pei, 1934.	25.00	11.00	63.00	275.00	44.00
" <i>Machairodus</i> "? from Loc. I, Choukoutien. Left. Pei, 1934.	27.00	12.00	55.00	324.00	44.44
" <i>Machairodus</i> "? from Choukou- tien. Zdansky's specimen. Pei, 1934.	30.50	12.00	—	366.00	39.34

¹ The specimen from Perrier, the measurements of which are listed in these tables, was originally labelled *Machairodus crenatidens* by Teilhard de Chardin and Piveteau (see Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930, p. 116). Subsequently, however, upon the critical review of Schaub and his identifying it with "*Machairodus*" *nestianus* (see Schaub, 1934, p. 405), the late Teilhard de Chardin corrected it as *Machairodus nestianus* (see Teilhard de Chardin, 1939, p. 254). Hence, in the present tables it is listed as "*Machairodus*" *nestianus*.

TABLE 7
Measurements of P² in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 1. Zdansky, 1924.	3.50	7.00	24.50	200.00
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 2. Right. Zdansky, 1924.	4.20	5.50	23.10	130.95
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 2. Left. Zdansky, 1924.	4.20	4.80	20.16	114.27
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 4. Zdansky, 1924.	4.40	3.30	14.52	75.00
<i>Epimachairodus tingii</i> (Zdansky) from China. Zdansky, 1924.	17.20	13.90	239.08	80.81

TABLE 8
Measurements of P³ Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Epimachairodus romeri</i> Şenyürek from Küçükyozgat.	22.10	9.40	207.74	42.53
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 1. Riabinin, 1929.	25.00	10.50	262.50	42.00
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 2. Riabinin, 1929.	23.00	10.00	230.00	43.47
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 1. Zdansky, 1924.	23.00	9.40	216.20	40.86
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 2. Zdansky, 1924.	22.50	9.50	213.75	42.22
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 3. Zdansky, 1924.	26.00	11.00	286.00	42.30
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 4. Zdansky, 1924.	24.50	9.70	237.65	39.59
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Teilhard de Chardin, 1945.	23-36	—	—	—
<i>Epimachairodus lingii</i> (Zdansky) from China. Zdansky, 1924.	26.60	11.00	292.60	41.35
<i>Epimachairodus cf. crenatidens</i> (Fabrini) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	10.00	—	—	—
<i>Epimachairodus ultimus</i> (Teilhard) from China. Teilhard de Chardin, 1939.	5.50	3.50	19.25	63.63
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier. Teilhard de Chardin, 1945.	10.50	6.50	68.25	61.90
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikermi. Roth and Wagner, 1855.	23.00	—	—	—
<i>Machairodus</i> (?) <i>copei</i> (Pavlow) from Grebeniki. Pavlow, 1914.	25.00	—	—	—

TABLE 8 (Continued)
Measurements of P³ in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Macedonia. Schlosser, 1921.	16.00	—	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Küçükçekmece. Malik and Nafiz, 1933.	12.00	6.00	72.00	50.00
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Maragha. Kittl, 1887.	15.00	—	—	—
<i>Sansanosmilus</i> (?) <i>rhomboidalis</i> Pilgrim from India. Pilgrim, 1932.	9.00	5.00?	45.00	55.55
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert (<i>Machairodus cultridens</i>). Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	13.00	—	—	—
<i>Megantereon</i> (?) <i>falconeri</i> Pomel from India. Pilgrim 1932.	12.50	6.50	81.25	52.00
<i>Megantereon maximiliani</i> (Zdansky) from China (<i>Machairodus maximiliani</i> Zdansky). Zdansky, 1924.	16.30	7.20	117.46	44.17
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	14.00	—	—	—
<i>Megantereon inexpectatus</i> Teilhard from China. Teilhard de Chardin, 1945.	16.00	—	—	—

TABLE 9
Measurements of P⁴ in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index	P ⁴ L × 100
					P ⁴ L
<i>Epimachairodus taraciensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 1. Riabinin, 1929.	45.00	18.00	810.00	40.00	55.55
<i>Epimachairodus taraciensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 2. Riabinin, 1929.	39.00	—	—	—	58.97
<i>Epimachairodus cf. crenatidens</i> (Fabrini) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	38.00	—	—	—	26.31
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 1. Zdansky, 1924.	41.00?	17.00?	697.00	41.46	56.09
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 2. Zdansky, 1924.	40.00	16.50	660.00	41.25	56.25
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 3. Zdansky, 1924.	45.00	15.00	675.00	33.33	57.77
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 4. Zdansky, 1924.	—	15.00	—	—	—
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 5. Zdansky, 1924.	43.30	16.00	692.80	36.95	—
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Teilhard de Chardin, 1945.	40-45	—	—	—	—
<i>Epimachairodus ultimus</i> (Teilhard) from China. Teilhard de Chardin, 1939.	40.00	10.00	400.00	25.00	13.75
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier. Teilhard de Chardin, 1945.	42.00	14.00	588.00	33.33	25.00
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini. Schaub, 1934.	40-44.5	—	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikermi. Roth and Wagner, 1855.	42.00	—	—	—	54.76
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Salonika. Arambourg and Piveteau, 1929.	42.00	16.00	672.00	38.09	—

TABLE 9 (Continued)
Measurements of P⁴ in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index	P ⁴ L × 100
					P ⁴ L
<i>Machairodus</i> (?) <i>copei</i> (Pavlov) from Grebeniki. Pavlov, 1914.	42.00	—	—	—	59.52
<i>Machairodus horribilis</i> Schlosser from China. Schlosser, 1903.	37.00 (alveolus)	—	—	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Macedonia. Schlosser, 1921.	28.00	—	—	—	57.14
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Maragha. Kittl, 1887.	28.00	—	—	—	53.57
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Maragha. Pilgrim, 1931.	28.50	14.00	399.00	49.12	—
<i>Sansanosmilus</i> (?) <i>rhomboidalis</i> Pilgrim from India. Pilgrim, 1932.	21.50	—	—	—	—
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert (<i>Machairodus cultridens</i>). Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	28.00	—	—	—	46.42
<i>Megantereon</i> (?) <i>praecox</i> Pilgrim from India. Pilgrim, 1932.	31.00	13.50	418.50	43.54	—
<i>Megantereon</i> (?) <i>falconeri</i> Pomel from India. Pilgrim, 1932.	33.00	12.30	405.90	37.27	37.87
<i>Megantereon maximiliani</i> (Zdansky) from China (<i>Machairodus maximiliani</i> Zdansky). Zdansky, 1924.	29.00	13.30	385.70	45.86	56.20
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	31.00	—	—	—	45.16
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau,) from China. Teilhard de Chardin, 1945.	33.00	—	—	—	42.42
<i>Megantereon inexpectatus</i> Teilhard from China. Teilhard de Chardin, 1945.	35.00	—	—	—	45.71

TABLE 10
Measurements of M¹ in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Epimachairodus taracensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 1. Riabinin, 1929.	8.50	11.80	100.30	138.82
<i>Epimachairodus taracensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 2. Riabinin, 1929.	4.00	5.00	20.00	125.00
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 2. Zdansky, 1924.	6.50	10.80	70.20	166.15
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 3. Zdansky, 1924.	6.50	11.30	73.45	173.84
<i>Epimachairodus ultimus</i> (Teilhard) from China. Teilhard de Chardin, 1939.	5.00	5.00	25.00	100.00
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier. Teilhard de Chardin, 1945.	—	10.00	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikerimi. Roth and Wagner, 1855.	11.00	—	—	—
<i>Megantereon maximiliani</i> (Zdansky) from China. Zdansky, 1924.	5.20	9.90	51.48	190.38
<i>Megantereon</i> (?) <i>falconeri</i> Pomel from India. Pilgrim, 1932.	4.50	8.00	36.00	177.77

TABLE 11
Measurements of the Lower Canine in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Epimachairodus romeri</i> Şenyürek from Küçükyozgat.	15.30	10.40	159.12	67.97
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Pikermi (Specimen described by Wagner, 1860). Gaudry, 1873.	15.00	—	—	—
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Pikermi. Pilgrim, 1931.	17.00	—	—	—
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Riabinin 1929.	13.00?	—	—	—
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Zdansky, 1924.	14.30	10.30	147.29	72.02
<i>Epimachairodus tingii</i> (Zdansky) from China. Specimen 1. Zdansky, 1924.	17.60	12.0	211.20	68.18
<i>Epimachairodus tingii</i> (Zdansky) from China. Specimen 3. Zdansky, 1924.	16.60	11.80	195.88	71.08
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	47.00? ¹	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Mont Léberon. Gaudry, 1873.	15.00	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikermi. Roth and Wagner, 1855.	15.00	—	—	—
<i>Machairodus horribilis</i> Schlosser from China. Schlosser, 1903.	—	14.50 (breite?)	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikermi. Weithofer, 1888.	11.40	7.30	83.22	64.03
<i>Paramachaerodus indicus</i> (Kretzoi) from India. Pilgrim, 1932.	12.10	—	—	—
<i>Paramachaerodus pilgrimi</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	13.70	8.30	113.71	60.58

TABLE 11 (Continued)
Measurements of Lower Canine in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Propontomilus sivalensis</i> (Lydekker) from India. Pilgrim, 1932.	11.80	8.20	96.76	69.49
<i>Sivasmilus copei</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	11.00	6.70	73.70	60.90
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert (<i>Machairodus cultridens</i>). Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	31.00?	—	—	—
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	15.00	—	—	—
" <i>Machairodus</i> " from Loc. 1, Choukoutien. Pei, 1934.	15.20	—	—	—

¹ As is pointed out by Schaub this figure is probably wrong (see Schaub, 1934, p. 405), which may also be the case with the length measurement of the lower canine of *Megantereon megantereon* listed.

TABLE 12
Measurements of P_3 in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Epimachairodus romeri</i> Şenyürek from Küçükyoçgat.	16.70	7.60	126.92	45.50
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Pikermi. Gaudry, 1862-1867.	18.00	—	—	—
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Pikermi. Pilgrim, 1931.	15.00	—	—	—
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 1. Riabinin, 1929.	18.30	8.50	157.25	45.94
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 2. Zdansky, 1924.	15.10	7.40	111.74	49.00
<i>Epimachairodus tingii</i> (Zdansky) from China. Specimen 1. Zdansky, 1924.	18.80	8.40	157.92	44.68
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	6.00	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Mont Léberon. Gaudry, 1873.	19.00	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Eppelsheim. Specimen 4967a. Pilgrim, 1931.	21.00	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Eppelsheim. Specimen M 413. Pilgrim, 1931.	21.00	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikermi. Roth and Wagner, 1855.	21.00	—	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Hungary (<i>Machairodus hungaricus</i> Kormos). Pilgrim, 1931.	14.50	—	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikermi (A). Weithofer, 1888.	12.70	6.10	77.47	48.03
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikermi (B). Weithofer, 1888.	12.50	6.30	78.75	50.40
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikermi, Pilgrim, 1931.	14.00	—	—	—

TABLE 12 (Continued)
Measurements of P₃ in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Paramachaerodus ogygia</i> (Kaup) from Pikermi. Weithofer, 1888.	10.80	5.70	61.56	52.77
<i>Paramachaerodus indicus</i> (Kretzoi) from India. D 141. Pilgrim, 1932.	13.00	—	—	—
<i>Paramachaerodus pilgrimi</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	14.00	7.40	103.60	—
<i>Propontosmilus sivalensis</i> (Lydekker) from India. Pilgrim, 1932.	13.30	—	—	—
<i>Sivasmilus copei</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	8.20	4.50	36.90	54.87
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert (<i>Machairodus cultridens</i>). Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	10.00	—	—	—
<i>Megantereon</i> (?) <i>falconeri</i> Pomel from India. Pilgrim, 1932.	8.00	6.30	50.40	78.75
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	9.50	—	—	—

TABLE 13
Measurements of P₄ in Machaerodontinae

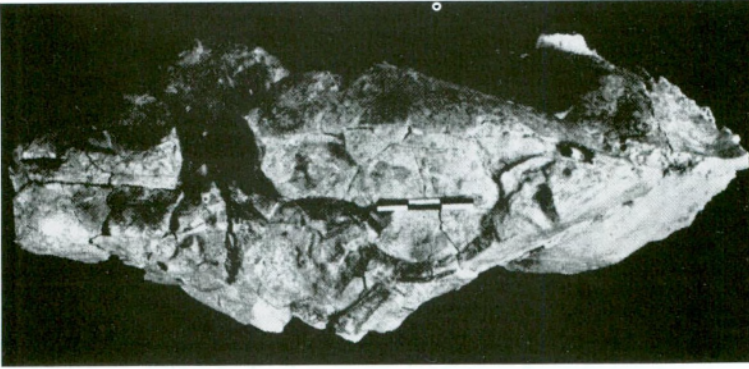
	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Epimachairodus romeri</i> Şenyürek from Küçükyozgat.	23.70+	10.00	237.00+	42.19
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Pikerimi. Pilgrim, 1931.	25.00	—	—	—
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Specimen 1. Riabinin, 1929.	29.00	11.50	333.50	39.65
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin). Arambourg, 1947.	27.00	11.40	307.80	42.22
<i>Epimachairodus crenatidens</i> (Fabrini). Arambourg, 1947.	21.50	—	—	—
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 2. Zdansky, 1924.	25.70	10.40	267.28	40.46
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Teilhard de Chardin, 1945.	21.00	—	—	—
<i>Epimachairodus tingii</i> (Zdansky) from China. Zdansky, 1924.	29.00	12.40?	359.60	42.75
<i>Epimachairodus ultimus</i> (Teilhard) from China. Teilhard de Chardin, 1945.	17.00	—	—	—
<i>Epimachairodus ethiopicum</i> Arambourg from Omo. Arambourg, 1947.	21.00	9.60	201.60	45.71
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	17.00	—	—	—
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini. Arambourg, 1947.	18.00	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Eppelsheim. Specimen 49967a. Pilgrim, 1931.	26.00	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Eppelsheim. Specimen M413. Pilgrim, 1931.	27.50	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikerimi. Roth and Wagner, 1855.	27.00	—	—	—

TABLE 13 (Continued)
Measurements of P₄ in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Machairodus horribilis</i> Schlosser from China. 3 specimens. Schlosser, 1903.	25-26-27	—	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Hungary (<i>Machairodus hungaricus</i> Kormos). Pilgrim, 1931.	19.00	—	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikerimi(A). Weithofer, 1888.	18.80	8.40	157.92	44.68
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikerimi. Pilgrim, 1931.	19.00	—	—	—
<i>Paramachaerodus indicus</i> (Kretzoi) from India. D141. Pilgrim, 1932.	17.30	8.30	143.59	47.97
<i>Paramachaerodus pilgrimi</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	18.50	8.60	159.10	46.48
<i>Paramachaerodus cf. pilgrimi</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	18.00	8.00	144.00	44.44
<i>Sansanosmilus palmidens</i> (Blainville). Arambourg, 1947.	18.50	—	—	—
<i>Sansanosmilus</i> (?) <i>serratus</i> Pilgrim from India. Pilgrim, 1932.	15.50	7.00	108.50	45.16
<i>Propontosmilus sivalensis</i> (Lydekker) from India. Pilgrim, 1932.	17.50	—	—	—
<i>Sivasmilus copei</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	13.80	6.90	95.22	50.00
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert (<i>Machairodus cultridens</i>). Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	17.50	—	—	—
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert (<i>Machairodus cultridens</i>). Arambourg, 1947.	17.00	7.50	127.50	44.11
<i>Megantereon</i> (?) <i>palaeindicus</i> (Bose) from India. Pilgrim, 1932.	23.50	11.00	258.50	46.80
<i>Megantereon</i> (?) <i>falconeri</i> Pomel from India. Pilgrim, 1932.	21.00	10.50	220.50	50.00

←Fig. 1

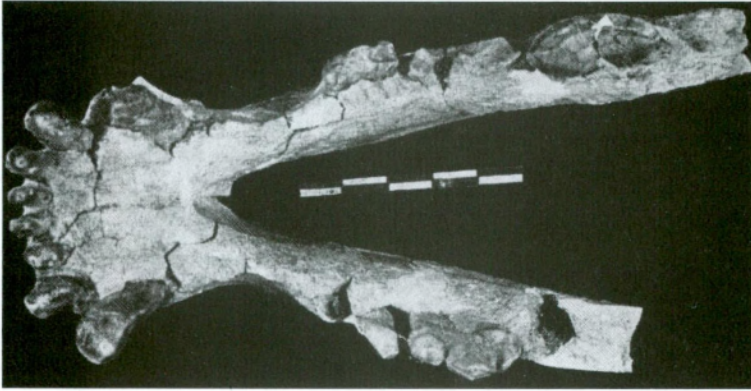
←Fig. 2

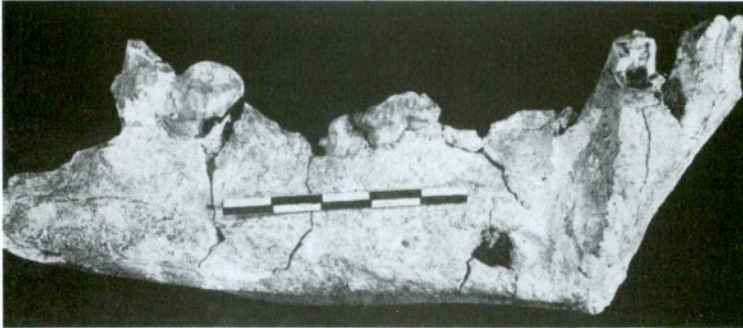
←Fig. 3

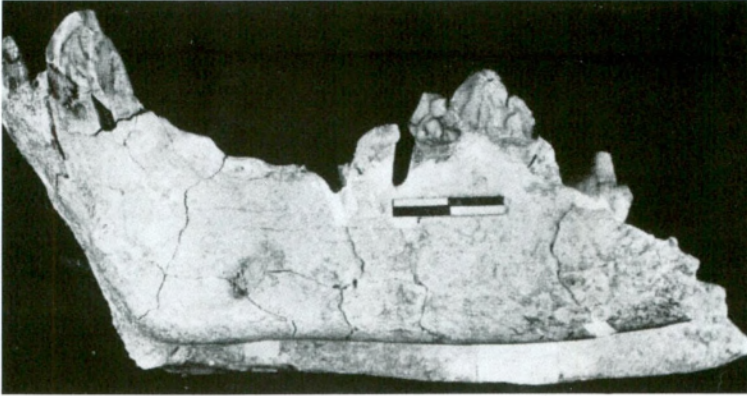
← Fig. 4

← Fig. 5

← Fig. 6

←Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

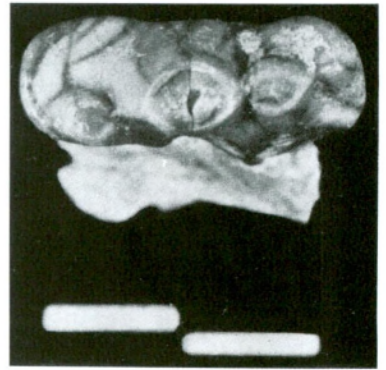

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

← Fig. 16

Fig. 17

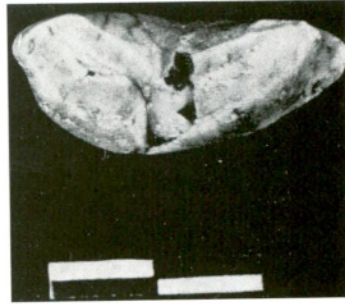

Fig. 18

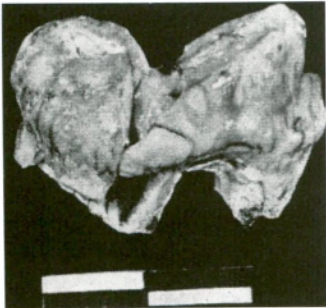

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

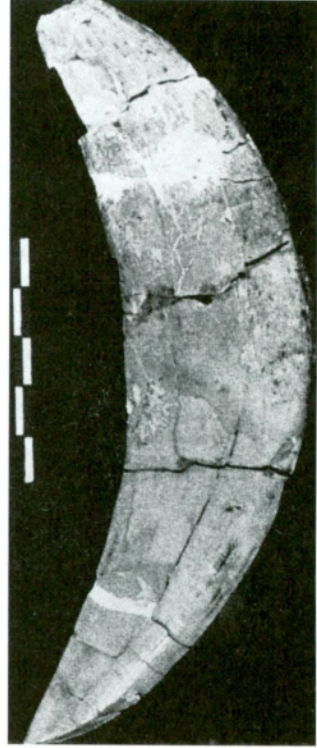

Fig. 22

TAELE 13 (Continued)
 Measurements of P_4 in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index
<i>Megantereon</i> (?) <i>falconeri</i> Pomel. Arambourg, 1947.	21.00	—	—	—
<i>Megantereon maximiliani</i> (Zdansky) from China. (<i>Machairodus maximiliani</i> Zdansky). Zdansky, 1924.	—	8.20	—	—
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	19.00	—	—	—

TABLE 14
Measurements of M_1 in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index	$P_3L \times 100$ M_1L	$P_4L \times 100$ M_1L
<i>Epimachairodus romeri</i> Şenyürek from Küçükyozgat.	29.40	12.60	370.44	42.85	56.80	80.61
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Pikerimi. Gaudry, 1862—1867.	31.00	—	—	—	58.06	—
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Pikerimi. Pilgrim, 1931.	30.00	—	—	—	50.00	83.33
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin) from Taraklia. Riabinin, 1929.	30.50	14.50	442.25	47.54	60.65	95.08
<i>Epimachairodus taracliensis</i> (Riabinin). Arambourg, 1947.	30.00	13.00	390.00	43.33	—	90.00
<i>Epimachairodus crenatidens</i> (Fabrini). Arambourg, 1947.	29.00	—	—	—	—	74.00
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Specimen 2. Zdansky, 1924.	28.80	12.90	371.52	44.79	52.43	89.23
<i>Epimachairodus palanderi</i> (Zdansky) from China. Teilhard de Chardin, 1945.	29.00	—	—	—	—	—
<i>Epimachairodus ultimus</i> (Teilhard) from China. Teilhard de Chardin, 1939 and 1945.	32.00	12.00	384.00	37.50	—	53.12
<i>Epimachairodus ethiopicum</i> Arambourg from Omo. Arambourg, 1947.	26.30	12.50	328.75	47.52	—	80.00
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini from Perrier. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	32.00	—	—	—	18.75	53.12
" <i>Machairodus</i> ., <i>nestianus</i> Fabrini. Schaub, 1934.	32-33	—	—	—	—	—
" <i>Machairodus</i> " <i>nestianus</i> Fabrini. Arambourg, 1947.	33.00	—	—	—	—	54.00
<i>Machairodus cf. aphanistus</i> (Kaup) from Soblay. Viret and Mazonot, 1948.	30.50	—	—	—	—	—
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Eppelsheim. Specimen 49967a. Pilgrim, 1931.	30.00	—	—	—	70.00	86.66

TABLE 14 (Continued)
Measurements of M_1 in Machaerodontinae

	Max. Length.	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index	$\frac{P_3L \times 100}{M_1L}$	$\frac{P_4L \times 100}{M_1L}$
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Pikermi. Roth and Wagner, 1855.	31.00	—	—	—	67.74	87.09
<i>Machairodus aphanistus</i> (Kaup) from Salonika. Arambourg and Piveteau, 1929.	32.00	—	—	—	—	—
<i>Machairodus horribilis</i> Schlosser from China. Schlosser, 1903.	35.00	16.00	560.00	45.71	—	—
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Hungary (<i>Machairodus hungaricus</i> Kor- mos). Pilgrim, 1931.	21.00	—	—	—	69.04	90.47
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikermi(A). Weithofer, 1888.	21.30	9.00	191.70	42.25	59.62	88.26
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Pikermi. Pilgrim, 1931.	22.00	9.50	209.00	43.18	63.63	86.36
<i>Paramachaerodus orientalis</i> (Kittl) from Maragha. Pilgrim, 1931.	23.00	10.00	230.00	43.47	—	—
<i>Paramachaerodus indicus</i> (Kretzoi) from India. D141. Pilgrim, 1932.	19.50	7.70	150.15	39.48	66.15	88.71
<i>Paramachaerodus indicus</i> (Kretzoi) from India. D251. Pilgrim, 1932.	21.00	9.00	189.00	42.85	—	—
<i>Paramachaerodus pilgrimi</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	22.50	9.00	202.50	40.00	62.22	82.22
<i>Paramachaerodus cf. pilgrimi</i> Kretzoi from India. Pilgrim, 1932.	19.50	9.00	175.50	46.15	—	92.30
<i>Sansanosmilus palmidens</i> (Blainville). Arambourg, 1947.	21.00	—	—	—	—	88.00
<i>Sansanosmilus</i> (?) <i>serratus</i> Pilgrim from India. Pilgrim, 1932.	19.50 (app.)	8.00	156.00	41.02	—	79.48
<i>Propontosmilus sivalensis</i> (Lydekker) from India. Pilgrim, 1932.	21.00	8.70	182.70	41.42	63.33	83.33
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert (<i>Machairodus cultridens</i>) Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	19.00	—	—	—	52.63	92.10

TABLE 14 (Continued)
Measurements of M_1 in Machaerodontinae

	Max. Length	Max. Breadth	Robustness Value	Crown Index	$\frac{P_3L \times 100}{M_1L}$	$\frac{P_4L \times 100}{M_1L}$
<i>Megantereon megantereon</i> Croizet and Jobert. Pilgrim, 1932.	20.00	10.00	200.00	50.00	—	—
<i>Megantereon megantereon</i> . Croizet and Jobert (<i>Meg. cultridens</i>). Arambourg, 1947.	19.00	8.50	161.50	44.73	—	89.00
<i>Megantereon</i> (?) <i>falconeri</i> Pomel from India. Pilgrim, 1932.	26.00	13.00	338.00	50.00	30.76	80.76
<i>Megantereon</i> (?) <i>falconeri</i> Pomel from India. Type. Pilgrim, 1932	24.50	11.00	269.50	44.89	—	—
<i>Megantereon falconeri</i> Pomel. Arambourg, 1947.	25.00	—	—	—	—	84.00
<i>Megantereon maximiliani</i> (Zdansky) from China (<i>Machairodus maximiliani</i> (Zdansky). Zdansky, 1924.	21.50	9.90	212.85	46.04	—	—
<i>Megantereon nihowanensis</i> (Teilhard and Piveteau) from China. Teilhard de Chardin and Piveteau, 1930.	24.00	—	—	—	39.58	79.16
" <i>Machairodus</i> "? from Loc. I, Choukoutien. Pei, 1934.	28.00	11.00	308.00	39.28	—	—
" <i>Machairodus</i> " from Loc. 9, Choukoutien. Pei, 1934.	29.20	13.00	379.60	44.52	—	—

KÜLTEPE KAZILARINDA BULUNAN MERMER İDOL VE HEYKELCİKLER *

NİMET ÖZGÜÇ

Sumermerinden (alabastar) yapılmış olan idol ve heykelcikler Kültepe-Kaniş'e has eserler arasında mühim bir mevki işgal eder. Bu tip eserler, Hermann tarafından yayınlanmış olan iri bir parça ile ilim âleminin 1894 yılındanberi malûmudur¹. O tarihten itibaren Ankara, Louvre, Kayseri ve diğer müzelere götürülenler bu eserlerin sayısını, büyük ölçüde arttırmış; tipleri, teknik hususiyetleri, üslûp ve mânaları üzerinde çalışmak imkânı hasıl olmuştur². Tahsin Özgüç'ün de izah ettiği gibi, bunların mânaları ve bilhassa ait oldukları medeniyet hakkında muhtelif görüşler ileriye sürülmüştür. Kültepe kazılarına başladığımız sıralarda cevaplandırmak istediğimiz suallerden biri, bu nevi eserlerin devirlerini tâyin ve bulunuş şartlarını tesbit etmektir.

Karum sahasında yapılan kazılarda, IV tabaka dahil, önceden bilinen eserlerin bir çoğuna raslandığı halde, mermer idollerden tek örnek dahi bulunmamıştı. Bu suretle bu eserlerin karum'da bulunamayacağı anlaşılmıştı. Yeni höyük kazıları durumu aydınlatmış bulunmaktadır³. Sayıları eskiden satın alınmış olanların yarısına yaklaşan yeni eserler arasında malûm tiplere ilâveten yeni hususiyet-

* Bu tebliğ Ankara'da toplanmış olan V. Tarih Kongresinde okunmuştur.

¹ Hermann, *Archäologischer Anzeiger IX, 1894*, s. 35'de.

² H. Grothe, *Meine Vorderasien-Expedition 1906 und 1907 I, Lev. 20, 6*; G. Con-tenau, *Idols en pierre provenant de l'Asie Mineure (Syria 8, 1927) s. 193 v. d.*; Olmstead, *Two stone idols from Asia Minor at the University of Illinois (Syria 10, 1930, s. 311 v. d.)*; H. H. v. d. Osten, K. Bittel, McEwan, *Kayseri civarında kâin Kültepe'den getirilen yeni eserler (Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi I, s. 81 v. d.)*; Ayrıca bk. OIP 30, şek. 281-285; K. Karamete, *Idoles du Kültepe au Lycée et au Musée de Kayseri (RAH 18, 1935, s. 64 v. d.)*; *Nouvelles idoles du Kültepe au Musée de Kayseri (RAH 24, 1936, 245 v. d.)*; *Idoles récemment découverts au Kültepe (RHA 30, 1938, s. 205 v. d.)*; Tahsin Özgüç, *Kurs vücutlu Kültepe idolleri (Arkeoloji Araştırmaları, 1940-1941, İstanbul 1941, s. 854 v. d.)* ve Krusina Cerny, *Tree new circular alabastar idols from Kültepe (Archiv Orientalni XX, 1952, s. 601 v. d.)*.

³ *Anatolian Studies IV, 1954, s. 20*; *AJA 59, s. 232* (M. Mellink) ve M. Vieyra, *Hittite Art, s. 21*.

leriyle karşımıza çıkan bir grup daha mevcuttur. Bunları heykelcikler ve kurs vücutlu idoller olmak üzere, iki grupta tetkik etmek mümkündür:

1 - *Heykelcikler:*

Bunların hepsi P/36-37 plânkarelerinde, yani höyükde Hitit mimarlık katlarını temsil eden binaların kuzeydoğusundaki sahada ⁴, muayyen bir çanak-çömlek nev'iyle bir arada bulunmuştur. Bunlar giyili ve çıplak olmak üzere, tahtlarında oturan kadınları temsil etmektedir. a-Giyili kadın için mevcut tek misal, bize yeni bir tipi sunmaktadır (Res. 1). Boyu 6.1 cm., genişliği 2.6 cm., kalınlığı 3.9 cm. olan figürin çok aşınmıştır. Buna rağmen, iri-kemerlice burunu, dolgun, yuvarlak ve kısa-yumuşak çenesiyle diğer buluntulardan ayrıldığı bellidir. Başındaki sivrice serpuşun devamı olan örtünün omuzlara kadar indiği takip edilebilmektedir. Kollarını göğsü üstünde kavuşturmuştur. Belinde kemeri andıran bir kabartma mevcuttur. Dizine kadar inen elbisenin etek kısmı iyice görülebilmektedir. Arkaliksız, ayak koymığa mahsus yeri olan bir iskemlede oturmaktadır. Omuzları ve bacakları, başına ve kalça-diz mesafesine nisbet edilemeyecek derecede dar ve kısadır. Tahtın üstüne oturuş kısmı ile, bunun devamı olan ayaklık birbirinden bir yivle ayrılmıştır. Arkası düzdür(!).

b - Çıplak kadın heykelciğinin yüksekliği 5.8 cm., genişliği 3.6 cm., kalınlığı 4.2 cm. dir (Res. 2-4). Yanları zikzak motifi ile nakışlı ve ayaklığı bulunan massif bir tahta oturan kadın, tipi itibarıyla, göğüslerini tutan maruf çıplak kadın grubuna girer ise de, ferdî hususiyetleri bakımından yenilikler gösterir. Çok kısa ve kalın bir boyun üstüne oturan başında kulakları, tek merkezli daire şeklindeki gözleri ve basık burunu belirtilmiştir. Arkada başının ortasından başlayan, peruka şeklinde birleştirilmiş saçları beline kadar inmektedir. Bunlar dalgalı, derince çizgilerle bezelidir. Saçlar, heykelciğe önden bakıldığı zaman saçsız intubanı verecek şekilde başa yerleştirilmiştir. Gövdesinin üst kısmı kısa, omuzları, nisbeten, dar olan heykelciğin kalçaları çok geniştir. Bunda da önde birleşmiş bacakları, kalça-diz mesafesiyle nisbet edilemeyecek derecede kısa ve incedir. Bu bakımdan aşağıda tetkik edeceğimiz heykelcikle tam bir tezat halindedir. Gözleri, kulakları ve yüzünün şekli, kurs vücutlu idollerden bazı-

⁴ Tahsin Özgüç, *Anitta Hançeri (Belleten 77, s. 29. v. d.)*.

larının başlarına müşabihtir⁵. Aynı tipe giren idol başlarından iki tanesi aynı yerde tarafımızdan keşfedilmiştir (Res. 5).

c - Çıplak kadın heykelciklerinin en güzelini teşkil eden misalin belden yukarısı kırıktır (Res. 6). Yüksekliği 8. 1 cm., en enli yerinde genişliği 4.7 cm. olan heykelcik, eskiden bulunanların tipindedir⁶. Her tarafı çentiklerle bezeli, kitlevî bir tahtta oturmaktadır. İki tarafındaki kabartma birer şerit iskemlenin yanlarını tebarüz ettirmektedir. Kalça ve bacakları ölçülü bir nisbet dahilinde işlenmiş, kasık hattı ve bacakları birbirinden ayıran çukurluk da tabiî bir şekilde ifade edilmiştir. Yuvarlak hatlar heykelciliğin plâstik ifadesini arttırmıştır. Tahtta dayalı olarak yapılan ayakların parmakları, hafif kabartmalar halinde işlenmiştir. Sol kolunun korunan büyükçe bir kısmına dikkat edilirse, dirsekden bükülmüş kollarıyla göğüslerini tuttuğu anlaşılır. Tahtlarında oturan bu heykelciklerin Koloni devrinde büyük bir tekâmüle erişen ve hususî bir üslûbu olan⁷ Kadın Tanrı tipinin veya ona çok müşabih ilâhelerin M. Ö. üçüncü binin son çyreginde yaratılmış öncüleridir.

d - Giyili erkek heykelciğinin boynundan kalçasına kadar olan beden kısmı korunmuştur. Yüksekliği 9.5 cm., genişliği 7.5 cm., kalınlığı 3.5 cm. dir (Res.7). Sağ elinde omuzunu aşır sırtta doğru devam eden silâhını tutmaktadır. İri-kalın parmakları belirtilmiş sol elini açık vaziyette göğsüne yapıştırmıştır. Göbeği tek merkezli bir daire halindedir. Arkasında 5, önünde de dördü sağ, dördü sol kolu üzerinde olmak üzere 8 tane tek merkezli daire sıralanmıştır. Belinde üç ince paralel çizgisi olan enlice kemeri vardır. Kemer vücudun arkasında da devam etmektedir. Heykelciğin sol kalçası hizasında korunmuş olan çıkıntı onun, diğerleri gibi, oturmuş durumda tasvir edildiğini göstermektedir. Bu yuvarlak hatlı eser, Kültepe menşeli alabastar buluntular arasında heykele en çok yaklaşan bir örnektir. En yakın benzeri Ankara Arkeoloji Müzesindeki heykelciktir⁸. Başının Kt.g/t 171 misaline kıyasla, Kültepe idollerinin başları gibi,

⁵ RHA 24, 1936, Lev. 11.

⁶ TTAED I, Kt. 79, 137-139 ve OIP 30, şek. 282-284.

⁷ Nimet Özgüç, 1951 Yılında Kültepe'de yapılan kazı hk. önrapor (Belleten, 66, s. 293 v. d.) ve Tahsin Özgüç, Kültepe'de 1953 yılında yapılan kazılar (Belleten, 71, s. 367 v.d.).

⁸ OIP 30, şek. 281.

tamamlanması hatıra gelebilirdese, giyili kadında gördüğümüz başın üslûbuna göre yapılmış olması da ihtimal dışında değildir.

2 - *Şişman vücutlu idol:*

Yukarıda tarif ettiğimiz heykelciklerle bir arada bulunmuş olan bu mermer idolün uzunluğu 3.5 cm., genişliği 3 cm.dir (Res. 8-9). Belinden aşağısı çok etli olup, bacakların birbirinden ayrılışına dahi işaret edilmemiştir. Arkasındaki ufak yarık şişmanlığı tebarüz ettirmektedir. Göğüsleri ve karın etleri, kabartma halinde, ifade edilmiştir. Boyun ve başı kırıktır. Bu idol bize, Anadolu'da yer yer raslanan şişman-etli kadın idol tipinin, bir an'ane halinde, bu devirde dahi yapıldığını öğretmesi bakımından eşsiz bir vesikadır. Anadolu'da bu tipin en eski örneklerini temsil eden Çukurkent idolleriyle⁹, aradaki boşluğu Dündartepe'de Bakırçağı medeniyetinde keşfedilmiş olan şişman kadın idolü doldurmaktadır¹⁰ Mamafih, bu idol Kültepe'de steatopijik tipi temsil eden ilk eser değildir. Bundan evvel de aynı harabede tahtında oturan çok şişman bir kadın idolü bulunmuştu¹¹. Kayseri'nin güneydoğusundaki Tomarza'nın¹² Tokla nahiyesine bağlı Taf köyünde bir tarlada bulunmuş olan mermerden steatopijik idol (Res. 10-11) şimdi Kayseri Müzesindedir. Kısa boyunu, uzun-geniş yüzü ve göğsünün şekliyle çok mahallî bir hususiyet gösteren bu eser, steatopijik idol tipinin Anadolu'da bilindiğinden daha geniş bir sahaya yayıldığını tevsik etmektedir. Bu bakımdan, İlk madenler devrine ait Anadolu idollerinin çömelmiş şişman tipden geldiklerini kabul eden Matz tamamen haklıdır¹³.

3 - *Kurs vücutlu idoller:*

Çoğunluğu teşkil eden bu tip idoller arasında eşine şimdiye kadar raslanmamış olan yeni örnekler de mevcuttur (Res 12-14). En önemlisi N/39 Plânkarede ve kerpiç duvarları 11.60 m. den itibaren görülmiğe

⁹ K. Bittel, *Einige Idole aus Kleinasien (Prähistorische Zeitschrift 34/4, 1949-1950, s. 135 v. d.)*.

¹⁰ *Bulleten 35, Lev. 66, 6 ve Weinberg, Neolithic figurines and Aegean interrelations (AJA 55, s. 131)*.

¹¹ *RHA 30, 1938, Lev. 21-22*.

¹² Kiepert, *C IV Kaisarije Paftası*.

¹³ Fr. Matz, *Torsion, eine formenkundliche Untersuchung zur aigaiischen Vorgeschichte (Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftliche Klasse 1951, Nr. 12, 1012)*.

başlayan yapı katında ve muayyen bir çanak-çömlek nev'iyle bir arada bulunmuştur. Eser, eb'adı ve konusu bakımından ilgimizi, en fazla, üstüne çekenidir. Kenarları kırılmış olmasına rağmen, yüksekliği 19.8 cm., genişliği 15.1 cm., kalınlığı da 8.2 cm. dir. Bu ölçüler idolü Dresden Müzesindeki esere yaklaştırmaktadır¹⁴. Dört başlı olduğunu boyun ve gerdanlıktan kalan küçük kısımlar ve arkada balık kılıcı motifleriyle süslenmiş müstatilî dört saç kitlesi göstermektedir. İdolün göğsü üstünde, kabartma halinde işlenmiş çıplak bir erkek figürü ile; ön pençelerini iki boyununa kadar uzatan ve heykele yaklaşan yükseklikte bir arslan kabartması vardır. İnsan kabartmasının yüzü çok hırpalanmıştır. Buna rağmen, iri kulakları, tek merkezli daire halindeki gözleri ve köşeli çenesiyle Dresden idolündeki insan başının ve ona çok benzeyen Kayseri Müzesindeki¹⁵, ayrıca yukarıda tetkik ettiğimiz çıplak kadın başının tipinde olması icap etmektedir. Boynu kalın ve uzun, omuzları dar ve köşelidir. Boyuna nisbetle kısa bacakları ince bir yivle birbirinden ayrılmıştır. İnsan kabartmasındaki bu nisbetsizliğe karşılık arslan ölçülü ve itibarilikle tabiiliği ahenkli bir şekilde birleştiren bir olgunluktur. Yele hattının işlenişinde, sağrının bedenden ayrılışında, pençelerinin ifadesinde ve kuyruğun serbest bırakılmasında bir ustalık vardır. Baş kırık olmasına rağmen, ağzının kapalı olduğunu mevcut bir yivden anlarız. Yele tüyleri, kafes motifleriyle ifade edilmiştir. Erkek elinde tuttuğu bir nesneyi arslanın sol bacağına dayamıştır. Bunun bir mızrak veya yular olduğunu tâyin etmek çok güçtür. Eser, mevzuu ve arslanın işleniş bakımından eşsiz bir örneği temsil etmektedir. Bunun ve Zencideresi'nde¹⁶ yeni bulunmuş olan bir idolün yardımıyla Przeworski'nin taş vazo kapağı olarak kabul ettiği Dresden eserinin de¹⁷ mahiyeti anlaşılmıştır. Aynı gruba giren Zencidere idolü de kursücutlu ve çok başlıdır (Res. 15). Başlardan bir tanesinin dört köşeli bir sakala sahip olduğu bebidir. Gövdesi üstünde, ellerini

¹⁴ Stefan Przeworski, *Ein altkleinasiatisches Alabasterfragment in Dresden* (*Archiv Orientalni IV, 1932, s. 41 v.d.*).

¹⁵ *RHA 24, 1934, Lev. 10.*

¹⁶ Zencidere Talas yakınında ve Kayseriye 17 kilometre mesafededir. İdol İspir köyünün güneyindeki Mustafa ağanın bağında bulunmuştur. Burada bir mezarlık veya düz yerleşme yerinin varlığından şüphe edilemez; önümüzdeki senelerde bu yerde tetkikata başlayacağız.

¹⁷ *Archiv Orientalni IV, s. 41 v. d.*

göğüslerinde birleştirmiş, kısa etekli üç insan kabartması vardır. Bunların da gözleri ve ayrıca göğüsleri tek merkezli dairelerle gösterilmiştir. Kültepe misalinde olduğu gibi, bunda da kurs gövde irili-faklı tek merkezli dairelerle bezelidir. Buradaki insan kabartmalarının işleniş tekniği ve üslubu Dresden ve Kültepe idollerinde gördüğümüz kabartmaların aynıdır. Bugüne kadar bütün alabastar idollerin Kültepe'den çıkarıldığı biliniyordu; kazılarımız da bunu teyit etmişti. Bu bakımdan Zencidere idolu Kültepe dışında bulunan ilk alabastar idolu temsil etmektedir¹⁸. Zencidere Kültepe'ye çok yakındır; bunun için bu tip idoller Kayseri ovasındaki diğer iskân yerlerinden de beklenebilir. Bu insan-arslan kabartmalı iri idoller, basit, küçük kurs vücutluların yanında, âdeta, bir kabartma sanatının mümessilleri olabilecek mâna ve ehemmiyettedir.

Yeni kazılarda bulunan diğer idoller, bundan önce bilinenlerden farksızdır (Res. 16-20). Yalnız en mühim hususiyetleri kabartmalı ve daha müttekâmil idollerin yanında, hepsinin bir arada bulunmuş olmalarıdır. Tetkik ettiğimiz bu idollerin bulunuş şartları hepsinin, yani basit veya müttekâmil diyebileceğimiz tiplerin aynı zamanda yapıldığını ve kullanıldığını ispat etmektedir¹⁹. Bu bakımdan tah-tında oturan giyili (Res.1) veya çıplak kadın heykelciği ile (Res. 2) yuvarlak gövdeli, yüksek boyunlu ve itibarî başlı idolu (Res. 16) birbirinden ayırmak mümkün değildir. Tek (Res. 17) veya çift müs-sellesî başları (Res.16), vücutları malûm motiflerle bezeli basit idol-lerin yanında, göğüsleri üstünde daha küçük insan kabartmaları bulunanlardan muhtelif örneklere raslanmıştır (Res. 19-20). Bunlardan bir tanesi, zikzaklarla süslü boyunun kısmen kursun üstüne ve kabartma olarak işlenmesi ve bilhassa kaidesindeki çıkıntı ile bir hususiyet kazanır (Res. 21). Bu örnek kurs vücutlu idollerin bir kaideye bağlanabildiklerini gösteren ilk buluntudur.

*

Kültepe'nin alabastar idolleri mevzuunda en mühim mesele devirlerinin tayinidir. 60 Senedenberi müzelere dağılan 40'a yakın eserin yayınlanması münasebetiyle, müellifler bunların devirleri üstünde birbirine uymıyan görüşler ortaya koymuştur. Bütün bunları

¹⁸ Kiepert Hartası, C. IV, Kaiserije Paftası.

¹⁹ Tahsin Özgüç, s. 867.

münakaşa eden Tahsin Özgüç, kurs vücutlu Kültepe idollerinin İç Anadolu'da Bakırçağı denilen medeniyette (Alişar Ia-b) bulunmadığını ve Hitit eserlerinin de iyi tanındığını nazari itibara alarak, bunların Alişar'da Eski Tunç Çağı (Alişar III) medeniyetine ait olduğunu ve M. Ö. 2200-2000 yılları arasına tarihlenmeleri gerektiğini yazmıştı²⁰. Bu mevzua en son olarak temas eden Krusina-Cerny idollerin gövdeleri üstündeki tek merkezli daire motifini Kaniş karumunda II katta, Lakipum arşivinin tabanı altında bir sanduka mezarda bulunmuş olan kemik alık kutusunu süsleyen tek merkezli dairelerle mukayese etmiş ve neticede alabastar idollerin Assur Kolonileri devrine ait olduğunu yazmıştır²¹.

Höyükde M, N, O, P, R/36-40 plânkarelerinde yapılan kazılarda meydana çıkarılan ve muhtelif safhalı üç yapı katı halinde görülen büyük Hitit binalarının kalın ve derin temelleri²², M. Ö. 1900 yılından önceki devrin küçük taşlarla yapılmış basit ve zayıf binalarını kesmiş, tahriplerine sebep olmuştur. Buna rağmen, hafriyat sahasının M-N/38,39,40 plânkarelerine isabet eden kısmında, büyük Hitit binaları batıya doğru inkişaf etmediğinden, prehistorik devrin yapıları iyi korunmuş ve bir kısmının Hitit binaları tarafından ne şekilde tahrip edildiği anlaşılmıştır.

Bu sahada kerpiç duvarları 9.85 m. den itibaren görülmeğe başlanan dik dörtgen plânlı, 2 odalı bir evin irili-ufaklı toplama taşlardan yapılmış temellerinin genişliği, hiçbir yerde, 40 cm. den fazla değildir (Res. 34). Ocak büyük odada ve köşeye yakın bir yerdedir. Kerpiçleri ufak olup karum'da IV. tabakada kullanılanların boyundadır. Evin tabanı üstünde bulunan çanak-çömleğin aşağı-yukarı % 50 si çark işi, tek renkli astarlı malûm üslûptaki Hitit kaplarına; geri kalan % 50 si elde yapılmış bir ve iki renkle nakışlı III Alişar vazolarına aittir (Res. 22-24 ve 39-40,43-44,46-47, 49). Ev yangın geçirmemiştir. Bu yapı katı bütün hususiyetleriyle Kaniş karumundaki IV, yani ana toprak üstüne kurulmuş en eski kata tekabül etmektedir²³. Kaniş karumunun ve Kaniş-Kültepe höyüğünün bu iki tabakası Alişar'ın 5M katyile çağdaştır²⁴. Bunun altında ocak ta-

²⁰ Tahsin Özgüç, s. 870.

²¹ *Archiv Orientalni XX*, s. 601 v. d.

²² *Bellekten 77*, s. 29 v. d.

²³ Tahsin ve Nimet Özgüç, *Kültepe Kazısı 1949*, s. 22 v. d.

²⁴ *OIP 28*, s. 208 v. d.

banı 11.60 m.de görülen ve mimarî tekniği bakımından üstündekinden ayrılmıyan (Res. 33 A) daha eski bir yapı katında, burada neşrettiğimiz, idollerden üçü bulunmuştur (Res.12,17-18). Aynı tabanda, in-situ olarak, bulunan çanak-çömlek şu hususiyetleri gösterir:

a - Hitit kaplarına, hiçbir suretle, raslanmaz; b - III Alishar çanak-çömleği, üsteki katta bulunduğu kadar bol ve çeşitli olmamakla beraber, devam eder (Res.51,42), ayrıca bunların yanında açık kahverengimsiye çalan zemini koyu kahverengiyle nakışlı, uzun boyunlu, kulbu yivli testi tipini (Res. 25 ve 52) ve III Alishar maşrapalarının en basit örneğini temsil eden kap bulunur (Res. 26). c- Alishar'da bulunuş şartları v. d. O s t e n tarafından tasvir edilen ve *Intermediate* olarak adlanan kırmızımsı krem astarları penbemsı kahverengiyle nakışlanan çanak-çömlek nevi²⁵ ve bilhassa tek kulplu fincanları ilk defa bu tabaka ile görülmeğe başlar (Res. 50). d- Suriye'den idhal edilmiş gri renkli iki şişe, bu tabakada bulunmuştur (Res. 27). Bunların tabakayı tarihlendirme hususunda çok kıymetli iki vesika olduğu muhakkaktır. Bilindiği gibi, bunlar Gözlükule'ye de idhal edilmiş ve aynı zamanda orada yerli taklitleri de yapılmıştır²⁶. Dr. M. Mellink bana bunların Gözlükule'de Eski Tnuç Devrinin III safhasında ve en eski örneklerinin de 10-11 m. arasındaki seviyede ve çift kulplu bardakların ilk görünüşünden biraz daha sonra bulunduğunu bildirdi. B r a i d w o o d bunların Amuk'da J safhasına ait olduğunu yazmaktadır²⁷. İşte bahis konusu alabastar idoller, en geç olarak, bu tabakada ve hususiyetleri yazılan çanak-çömlek neviyle beraber bulunmuştur.

Sonuncu katı, duvarları 12.10 m.den itibaren görülmeğe başlayan üçüncü yapı katı takip eder (Res. 33 B). Tetkik ettiğimiz kadın heykelcikleri ve alabastar idollerin büyük bir kısmı bu katta bulunmuştur. Bu yapı katının P/36-37 plânkarelerine düşen büyük evi, üstündeki yapının altında kalmış ve çok iyi korunmuştur. Bu katta

²⁵ OIP 28, s. 236.

²⁶ H. Goldman and J. Garstang, *A conspectus of Early Cilician pottery (AJA 51, s. 384, Lev. 94, 5)* ve H. Goldman, *The relative chronology of Southeastern Anatolia (Relative Chronologies in Old World archaeology) de s. 75, şek. 1, m. ve H. Goldman, Excavations at Gözlükule-Tarsus II, şek. 268, 617.*

²⁷ *Relative Chronologies in Old World Archaeology, s. 38.*

kullanılmış olan çanak-çömleğin bir kısmını Alişar'da *Intermediate* denilen nakışlı kaplar teşkil eder. Bunların hamurları çok iyi elenmiş ve içlerine ince kum taneleri karıştırılmıştır. Çoğunun astarı kırmızımsı krem, süsleri de pembeye çalan kahverengi veya kırmızı renktedir. Şekillerin çoğu fincan ve maşrapalara (Res. 35-37, 45); çift kulplu çömleklere ve geniş şeritlerle nakışlı küçük meyveliklere aittir (Res. 38,41). Süsleri Alişar'dakiler gibi, hendesî, yani basit şeritlerden, müsellelerden, zikzak ve main motiflerinden ibarettir²⁸. Bunların yanında çok az miktarda (1/20 nisbetinde) III Alişar medeniyetinin boya ile nakışlı çanak ve maşrapa parçalarına da tesadüf edilmiştir. Bu katta, Alişar'da bu devrin boya ile nakışlı çanak-çömleği için çok karakteristik olan çift kulplu ve çan biçimli kaplara ait²⁹ iki iri parça bulunmuştur (Res. 53). Yalnız Kültepe kaplarının yerli hususiyetini teşkil eden pembeye çalan krem astarı, koyu kırmızı deseni, kum karışık iyi elenmiş hamuru ve çok iyi pişirilmiş ince cidarı, Alişar misalinden ayrılır.

Aynı teknik ve şekil hususiyetlerini gösteren tek renkli çanak-çömlek umumiyetle kırmızı, kahverengi, devetüyü astarlı ve iyi perdahlıdır. Şimdi bunların hamur ve işleniş tekniğini, şekillerini çok iyi tanıyoruz. Bu katta, Alişar'ın aksine, tek renkli ve çarkta yapılmış depaslarla (Res. 28) elde yapılmış boyalı depasları (Res. 29 ve 48) bir arada buluyoruz. Aynı katta gri renkli bir Suriye şişesinin ağız parçası bulunmuştur. Böylece iki mimarlık katı arasında geçen zamanın kısalığı ve alabastar idollerin de bunlarla çağdaşlığı anlaşılmış bulunmaktadır.

Bol miktarda Alabastar idollerle karakterlenen bu kat, Alişar'daki Ib Medeniyetinin son safhasını temsil eden ve bugüne kadar höyükde meydana çıkarılan en eski yapı katının üstündedir. Burada binaların istikameti değişmiş, kerpiç boyları büyümüş, duvar ve temel kalınlıkları da üstekilerinin iki misline erişmiştir. Bu en eski katta III Alişar ve *Intermediate* çanak-çömleğe, alabastar idollere, ve Suriye şişelerine raslanmaz. Bunda en fazla kalın kırmızı astarlı, perdahlı fincanlar (Res. 30), gaga ağızlı testiler (Res. 31), yivli çift kulplu bardaklar (Res. 32), kaba küpler ve kulplu-kulpsuz çanaklar bulunur. Bunlar İç-Anadolu'da Bakırçağı (Alişar Ib) medeniyete

²⁸ OIP 28, s. 230, 236.

²⁹ OIP 28, şek. 233, c2204 ve şek. 234.

tinin son safhasında çok görülen en tipik örneklerdir³⁰. Bu açıklamadan sonra, Alishar'da III Medeniyetin 6M mimarlık katının³¹ Kültepe'deki yeri ve iki mimarlık katı halinde görüldüğü de anlaşılmış bulunmaktadır.

Gözlükule'de Orta Tunç Devrinin başında da görüldüğünü öğrendiğimiz Suriye şişeleri Kaniş karumunun III-IV katlarında bulunmaz. Bunlar Kültepe'ye Alishar III Medeniyetinin en eski safhasında (6M), ve *Intermediate* çanak-çömlek nev'i ve çark işi depasların kullanıldığı devirde idhal edilmiştir.

Böylece Kültepe'nin maruf alabastar idollerinin Alishar Ib nin sonu ile, Kaniş karumunun IV katı arasındaki kısa devreye ait olduğu ve Tahsin Özgüç tarafından 1942 yılında teklif edilmiş bulunan tarihin³² doğruluğu anlaşılmıştır. Biz, Kültepe'de alabastar idollerin bulunduğu iki mimarlık katının Gözlükule'de Eski Tunç Devrinin III safhasından daha eski olacağını düşünemiyoruz. Gözlükule'nin E. B. III devri, üstünde durduğumuz ve Alabastar idolleri veren katların çağdaşdır³³.

³⁰ K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, s. 13 v. d.

³¹ *OIP* 28, s. 208 v. d.

³² Tahsin Özgüç, s. 870.

³³ H. Goldman, *Relative Chronologies*, s. 75.

MARBLE IDOLS AND STATUETTES FROM THE EXCAVATIONS AT KÜLTEPE

NİMET ÖZGÜÇ

Alabaster idols and statuettes form an important category among the finds peculiar to Kültepe-Kanish. This type of object has been known since Hermann published a crude specimen in the year 1894¹. Since that date the number of such objects has greatly increased as they were brought into the museums of Ankara, the Louvre, Kayseri and other places; and it gradually became possible to study their types, technical characteristics, style and meaning². As Tahsin Özgüç has explained, various interpretations have been put forward regarding their meaning and especially the civilization they belong to. One of the questions we wished to answer upon beginning our excavations at Kültepe was that regarding the chronological context of this class of objects and their find circumstances.

In the excavations of the karum area, down to and including level IV, we encountered a good number of previously known objects but not a single specimen of these marble idols. It became clear that they would not be found in the karum. The new excavations on the city mound have clarified the situation³. There are many new speci-

* This communication was read at the Fifth Historical Congress at Ankara.

¹ Hermann, *Archäologischer Anzeiger* IX, 1894, p. 35.

² H. Grothe, *Meine Vorderasien-Expedition 1906 und 1907*, I, pl. 20, 6; G. Contenant, *Idoles en pierre provenant de l'Asie Mineure*, *Syria* 8 (1927) p. 193 ff; Olmstead, *Two stone idols from Asia Minor at the University of Illinois*, *Syria* 10 (1930), p. 311 ff; H. H. von der Osten, K. Bittel, McEwan, *Kayseri civarında kâin Kültepe'den getirilen yeni eserler (Türk Tarih Arkeolojya ve Etnografya Dergisi* I, p. 81 ff; cf. *O I P.* 30, figs. 281-285); K. Karamete, *Idoles du Kültepe au Lycée et au Musée de Kayseri*, *RHA* 18 (1935) p. 64 ff; *Nouvelles idoles du Kültepe au Musée de Kayseri*, *RHA* 24 (1936) 245 ff; *Idoles récemment découvertes au Kültepe*, *RHA* 30 (1938) p. 205 ff; Tahsin Özgüç, *Kurs vücutlu Kültepe idolleri*, *Arkeoloji Araştırmaları*, 1940—41, İstanbul 1941, p. 854 ff; Krusina Cerny, *Three new circular alabaster idols from Kültepe*, *Archiv Orientalni* 20 (1952) p. 601 ff.

³ *Anatolian Studies* 4 (1954) p. 20; M. Mellink, *AJA* 59 (1955) p. 232; M. Vieyra *Hittite Art* p. 21.

mens, about half of which resemble the items previously known from dealers' acquisitions, but in addition another group is represented with strikingly new characteristics. One can distinguish two categories according to shapes: statuettes and disc-shaped idols.

1. *Statuettes* :

All of these were found in squares P/36-37 on the city mound in an area Southwest of the buildings representing the Hittite architectural level⁴ and associated with a certain type of pottery. They are dressed or nude females seated on chairs.

a. This example of a dressed woman presents us with a new type (fig. 1). H. 0.061 m, w. 0.026 m., th. 0.039 m., much worn. In spite of this one notices the large aquiline nose and the full, round and soft receding chin as distinctive features. The rather pointed headgear continues down as a veil extending to the shoulders. The hands are folded on the abdomen. Around the waist is a belt-like raised band. The skirt of the garment is clearly visible, going down to the knees. The figure is seated on a small bench with a special footstool but without a backrest. The shoulders and legs are narrow and short, out of proportion to the head and the distance from hips to knees. The part of the chair on which the figure is seated is separated by a groove from the footstool which is attached to it. The back is straight(!).

b. Statuette of a nude seated woman, H. 0.058, W. 0.036, Th. 0.042 m. (figs. 2-4). Seated on a solid chair with zigzag decoration on the sides and provided with a footstool, this figurine belongs typologically to the well-known group of nude females grasping their breasts; but it shows innovations in its individual traits. Conspicuous features are the ears, the very short and thick neck, the eyes rendered as concentric circles and the blunt nose. At the back the hair begins on the middle of the head, gathered in the shape of a wig, and descends to the waist. It is decorated with wavy rather deep lines. The hair is arranged so that the front view of the statuette makes the impression of its being bald. The upper part of the body is short, the shoulders rather narrow but the hips are very wide. In this specimen too the lower legs are joined and seem short and thin, out of proportion to the distance from hip to knee. In this respect our

⁴ Tahsin Özgüç, *Anitta Hançeri*, *Bellesten* 77, p. 29 ff.

statuette differs clearly from the one to be discussed below. Its eyes, ears and the shape of its face resemble the heads of some of the disc-shaped idols⁵. We found two heads belonging to this type of idol in the same spot (fig. 5).

c. The best example of the nude female statuettes is fragmentary and missing above the waist (fig. 6). This figurine H. 0.081 m., W. maximum 0.047 is of the type known from former finds⁶. It is seated on a massive throne ornamented all over with notches. The relief on either side emphasizes the sides of the bench by a raised band. Hips and legs are rendered in moderate dimensions. A natural depression marks the lines of the groin and the separation of the legs. Rounded contours increase the plasticity of the figurine. The toes, propped up against the throne, are rendered in slight relief. Of the left arm a sizeable fragment is preserved and makes it clear that the figure was holding its breasts with arms bent at the elbows.

These statuettes, created in the last quarter of the third millennium B. C., are the precursors of a type of goddess which saw a major evolution in the Colony period and reached a characteristic style⁷, or of goddesses closely related to this.

d. The body of a male dressed statuette is preserved from neck to hips. H. 0.095 m., W. 0.075 m., Th. 0.035 m. (fig. 7). In its right hand it holds a weapon which passes over the shoulder and continues straight to the back. The left hand with remarkably thick and coarse fingers is put flat on the chest. The navel is a dotted circle. On the back there are five dotted circles, on the front four over the right and four over the left arm. Around the waist runs a fairly wide belt incised with three parallel lines. The belt continues on the back. A projection at the level of the left hip makes it clear that this statuette like the others was represented seated. This incised round specimen is the one most closely related to the category of statues among the alabaster finds from Kültepe. Its closest parallel is a statuette in the Archaeological Museum at Ankara⁸. One may be inclined to res-

⁵ *RHA* 24 (1936) pl. 11.

⁶ *TTAED* I, 79, 137-139, and *OIP* 30, figs. 282-284.

⁷ Nimet Özgüç, *1951 Yılında Kültepe'de yapılan kazı*, *Belleten* 66, p. 293 ff; Tahsin Özgüç, *Kültepe'de 1953 yılında yapılan kazılar*, *Belleten* 71, p. 367 ff.

⁸ *OIP* 30, fig. 281.

tore the head of this statuette by analogy with Kt. g/t 171, like the heads of the idols from Kültepe, but it is also possible that the head was in style like that of the seated dressed female discussed above.

2. *Steatopygous idol.*

This idol was found together with the statuettes described above. L. 0.035 m., W. 0.035 m. (figs. 8-9). The part below the waist is extremely fat and there is not even a sign of separation of the legs. At the back, a small groove emphasizes the buttocks. Breasts and abdomen are rendered in relief. Neck and head are broken off. This idol offers precious evidence that this type of steatopygous female idol, found in many sites in Anatolia, continues to be made in this period. The gap between this idol and the oldest Anatolian representatives of this type at Çukurkent⁹ is filled also by the steatopygous female idol discovered at Dündartepe in Copper Age context¹⁰. However, this idol is not the first specimen of the steatopygous category at Kültepe. Previously an enthroned fat female idol had been found at the same site¹¹. A marble steatopygous idol from a field at Tomarza Southeast of Kayseri (district of Tokla, village of Taf)¹² is now in the museum at Kayseri (figs. 10-11). This idol with its short neck, long and wide face, and stylized breasts shows strong local characteristics, but confirms that the type of steatopygous idol is spread over a wider area in Anatolia than known before. Accordingly, Matz is entirely right when he assumes that the Anatolian idols of the Early Metal Age are derived from the squat fat type¹³.

3. *Idols with disc-shaped bodies.*

Among these idols, the majority of those found, there are new types not paralleled until now (figs. 12-14). The most important one was found in square N/39 in the building level with mudbrick walls

⁹ K. Bittel, *Einige Idole aus Kleinasien*, *Prähistorische Zeitschrift* 34/4, 1949/50, p. 135 ff.

¹⁰ *Bulleten* 35, pl. 66, 6; and S. Weinberg, *Neolithic figurines and Aegean interrelations*, *AJA* 55 (1951) p. 131.

¹¹ *RHA* 30 (1938) pl. 3, 21-22.

¹² Kiepert, C IV Kayseri.

¹³ F. Matz, *Torsion, eine formenkundliche Untersuchung zur aigaiischen Vorgeschichte*, *Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse* 1951, Nr. 12, 1012.

starting at 11.60 m., associated with a definite pottery context. This specimen is especially remarkable for its size and subject matter.

Although its sides are broken, its Height is 0.198 m., its Width 0.151 m., its thickness 0.082 m. These dimensions bring our idol close to the specimen in the Dresden Museum¹⁴. Our idol has four heads, as is shown by the traces of necks and necklaces and by the four oblong masses of hair on the back, decorated in herringbone patterns.

On the chest of the idol there is the figure of a nude man in relief; also in high relief, almost sculptured in the round, the image of a lion which extends its forepaws to two of the idol's necks. The face of the man is badly damaged. Nevertheless, with its crude ears, its eyes drawn as concentric circles and its triangular chin, it must belong typologically with the head of the Dresden idol, which a closely related specimen in the Kayseri Museum¹⁵ and with the female nude idol analyzed above. Its neck is thick and long, its shoulders are narrow and angular. The relatively short legs are separated by a thin groove. In contrast to the ill-proportioned human figure in relief the lion is of normal proportions and successfully combines naturalism with convention in a harmonious form. There is good craftsmanship in the rendering of the lines of the mane, in the division of torso and rump, in the modelling of the forelegs and in the way the tail is left free. Although the head is broken, one can see from a preserved groove that the mouth was closed. The hairs of the mane are rendered in hatched motives. The little man pushes an unidentified object held in his hand against the left paw of the lion. It is hard to determine whether this is a spear or a leash.

This specimen is unique in subject-matter and the rendering of the lion. With the aid of this and a newly found idol from Zencideresi¹⁶ the true nature of the Dresden object (which Przeworski

¹⁴ St. Przeworski, *Ein altkleinasiatisches Alabasterfragment in Dresden*, *Archiv Orientalni* 4 (1932) p. 41 ff.

¹⁵ *RHA* 24 (1934) pl. 10.

¹⁶ Zencidere is near Talas and at a distance of 17 kilometers from Kayseri. The idol was found in the vineyard of Mustafa ağa south of the village of Ispir; undoubtedly there was once a cemetery or flat settlement site; in the coming years we plan to begin an investigation of this place.

interpreted as the lid of a stone vessel¹⁷) becomes clear. The idol from Zencidere belongs to the same group of round-bodied idols with multiple heads (fig. 15). One of the heads apparently has a rectangular beard. On the body there are reliefs of three persons with hands folded on their chests and short skirts. Their eyes and breasts are rendered by concentric circles. Like in the specimen from Kültepe, here too the disc-shaped body is decorated with concentric circles scattered at random. Here again the technique and style of the human figures in relief is the same as with the idols at Dresden and at Kültepe.

It used to be known that until now all alabaster idols had come from Kültepe; our excavation had confirmed this. Now the Zencidere idol represents the first alabaster idol found outside of Kültepe¹⁸. Zencidere is very near Kültepe; this type of idols therefore may be expected to occur in other settlements in the plain of Kayseri. The most important meaning of these crude idols with reliefs of men and lion, as against the simple, disc-shaped types, is that they represent an art of relief modelling.

The other idols found at the new excavations are not different from the previously known ones (figs. 16-20). Their outstanding feature is that they were all found together in the same context with the relief-decorated and more developed idols. It is thus proved stratigraphically that all these idols, the type to be called simple and the developed type, were made and used at the same time¹⁹. It is therefore impossible to separate the seated dressed (fig. 1) or nude female statuettes (fig. 2) from the disc-shaped, long-necked idols with schematic heads (fig. 16). Apart from simple idols with single or double triangular heads (fig. 17) and disc-shaped bodies decorated with the conventional motives, several instances were encountered of idols decorated on the body with smaller reliefs of human figures (figs. 19-20). One of these is remarkable because its neck, decorated with a zigzag pattern is partly rendered in relief on the disc and because it has a projection at the base (fig. 21). This specimen is the first to show that disc-shaped idols may be fastened to a base.

¹⁷ *Archiv Orientalni* 4, p. 41 ff.

¹⁸ *Kiepert* maps, C IV, section of Kayseri.

¹⁹ Tahsin Özgüç, p. 867.

The most important question with regard to the alabaster idols of Kültepe is the determination of their chronology. In connection with the publication of some forty idols scattered over museums for the last sixty years, several authors have put forth contradictory views regarding their chronology. Tahsin Özgüç, disputing all previous opinions, wrote that since these disc-shaped idols of Kültepe are not found in the so-called Copper Age culture of central Anatolia (Alişar I a-b), and taking into consideration that we know the Hittite material well, these idols must belong to the civilization of the Early Bronze Age at Alişar (=Alişar III) and that they are to be dated to the period of c. 2200-2000 B. C.²⁰ Krusina-Cerny, who referred to this subject most recently, compared the concentric circle motifs on the idols with those on a bone cosmetic box from a cist-grave of karum level II (found below the floor of the archive of Lakişum, and as a result attributed the alabaster idols to the Assyrian colony period²¹.

In squares M-N-O-P-R/36-40 of the hüyük we excavated heavy and deep foundations of Hittite buildings²². They are to be subdivided in three building phases. These heavy foundations cut into and destroyed the buildings of the period before 1900 B. C., which are simple, thin and built of small stones. In squares M-N / 38-40, however, the large Hittite buildings did not continue to the west, and consequently the prehistoric buildings were well preserved; and one could see how part of them had been destroyed by Hittite constructions.

In this section mudbrick walls began to emerge at a level of 9.85 m., in a rectangular plan, belonging to a house of two rooms. The foundations are never over 0.40 m. wide and made of large and small unworked stones (fig.34). The hearth is in the larger room near one corner. The small mudbricks are of the size used in level IV of the karum. About 50 % of the pottery found on the housefloors belongs to the wheelmade, monochrome slipped Hittite category of which the style is well-known; the remaining 50% is handmade and of the bichrome decorated Alişar III class (figs. 22-24, 39-40, 43-44,

²⁰ Tahsin Özgüç, p. 870.

²¹ *Archiv Orientalni* 20, pp. 601 ff.

²² *Bulleten* 77, p. 29 ff.

46-47, 49). The house is not burnt. This building level corresponds in all its characteristics to level IV of the karum Kanish, i. e. to the oldest karum level founded on virgin soil²³. These levels of the karum Kanish and the Kültepe mound of Kanish are contemporary with level 5M at Alişar²⁴.

Three of the idols published here (figs. 12, 17-18)) were found in an earlier building level to which belongs a floor with a hearth at 11.60 m. Technically the architecture of this level is not to be distinguished from the level above (fig. 33 A). The pottery found *in situ* on the same floor shows the following characteristics:

a. Hittite pottery is not found in any form;

b. Alişar III ware continues, although by no means as abundant or rich in variety as in the level above (figs. 42, 51); also found with this was a pot (fig. 26) representing the type of jar of light brownish surface color, with dark brown painted design, long-necked, and with a grooved handle (figs. 25, 52); and the simplest version of cups of Alişar III (Res. 26).

c. The class called *intermediate ware* of which von der Osten has explained the find circumstances at Alişar, reddish-cream slipped and painted with pink to brown designs²⁵, mostly found in the shape of one-handled cups, begins to appear first in this level (fig. 50);

d. Two grey bottles, imports from Syria, were found in this stratum (fig. 27). These are undoubtedly two precious documents for the date of this level. As is known, these bottles were also imported to Gözlükule and at the same time imitated there locally²⁶. Miss M. Mellink tells me that they are found at Gözlükule in the E. B. III level; the earliest specimens in the 10-11 m. level and somewhat later than the earliest appearance of the two-handled goblets. Braidwood mentions that these bottles belong to Amuq phase J²⁷. Thus

²³ Tahsin and Nimet Özgüç, *Kültepe Kazısı 1949*, p. 22 ff.

²⁴ *OIP* 28, p. 208 ff.

²⁵ *OIP* 28, p. 236.

²⁶ H. Goldman and J. Garstang, *A conspectus of Early Cilician pottery*, *AJA* 51 (1947) p. 384, pl. 94, 5; H. Goldman, *The relative chronology of Southeastern Anatolia*, in: *Relative Chronologies in Old World Archaeology* p. 75, fig. 1 m. and H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule-Tarsus II*, fig. 268, 617.

²⁷ *Relative Chronologies in Old World Archaeology*, p. 38.

the alabaster idols under discussion at their latest belong to this level and with the ceramic class just described.

Finally comes a third level of which the walls begin to show at 11.20 m. (fig. 33 B). The female statuettes described by us and a large number of the alabaster idols were found in this level. A large house of this level in squares P/36-37 was very well preserved under the overlying building. One group of the pottery used in this level is the decorated *intermediate ware* of Alişar. Its clay is well levigated and its paste is tempered with fine particles of sand. Many of these vessels are slipped creamy reddish; their design is in brown to pinkish or reddish paint. In shapes, many are bowls and cups (figs 35-37, 45); or two-handled jars and small fruitstands decorated with wide bands (figs. 38, 41). The ornaments consist of the same motifs as at Alişar: geometric, i. e. simple bands, triangles, zigzags and lozenges²⁸. Along with this pottery, but in a very small quantity (in a proportion of 1:20) one encounters decorated Alişar III fragments of jars and cups. Also found in this level were two crude pieces belonging to two-handled, bell-shaped cups, very characteristic of the decorated pottery of Alişar at this period (fig. 53)²⁹. The Kültepe specimens, however, differ from their counterparts at Alişar in showing local peculiarities: pinkish-cream slip, dark red paint, well-levigated sandy clay and very well-fired thin walls.

The monochrome pottery is of the same technique and shapes and generally red, brown, or buff slipped and well polished. Its fabric, make and shapes are by now well-known. In contrast to Alişar we find in this level monochrome wheelmade depata (fig. 28) associated with handmade painted depata (figs. 29 and 48). A rim fragment of a grey Syrian bottle turned up in the same stratum. It is thus clear that there is only a short interval between these two building levels and that the alabaster idols are contemporary with both.

This level, characterized by an abundance of alabaster idols, overlies what is until now the earliest building level uncovered on the hüyük at Kültepe, which represents the last phase of the civilization of Alişar I b. In this lowest level the orientation of the buildings changes, the size of mudbricks increases, and the

²⁸ *OIP* 28, p. 230, 236.

²⁹ *OIP* 28, fig. 233, c 2204 and fig. 234.

widths of walls and foundations are twice those of the level above. In this earliest level we found no Alişar III or intermediate ware, no alabaster idols or Syrian bottles. What is found as pottery consists of thick red-slipped and burnished bowls (fig. 30), beak-spouted pitchers (fig. 31), grooved two-handled cups (fig. 32), coarse pots and jars with or without handles. This repertoire contains the well-known and most typical specimens of the last phase of the Copper Age in central Anatolia (Alişar I b)³⁰.

Now that we have brought this to light it becomes evident that the building level 6M of the civilization of Alişar III³¹ appears in Kültepe in two architectural sub-phases.

The Syrian bottles which also occur at the beginning of the M. B. age at Gözlükule are not found in levels III-IV of Karum-Kanish. They are imported into Kültepe in the oldest phase (6M) of the Alişar III period, in the time when intermediate ware and wheelmade depata were in use. Thus it can be proved that the familiar alabaster idols from Kültepe belong to a short period between the last phase of Alişar I b and level IV of the Karum, the date correctly suggested by Tahsin Özgüç in 1942³². We are not led to believe that the two strata in which the alabaster idols are found are earlier than the E. B. III period at Gözlükule. The E. B. III period at Gözlükule and the levels with idols produced here must be contemporary³³.

³⁰ K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, p. 13 ff.

³¹ *OIP* 28, p. 208 ff.

³² Tahsin Özgüç, p. 870.

³³ H. Goldman, *Relative Chronologies*, p. 75.

Res. 1 — Fig. 1

Res. 2 — Fig. 2

Res. 3 — Fig. 3

Res. 4 — Fig. 4

Res. 5 — Fig. 5

Res. 6 — Fig. 6

Res. 7 — Fig. 7

Res. 8 — Fig. 8

Res. 9 — Fig. 9

Res. 10 — Fig. 10

Res. 11 — Fig. 11

Res. 12 — Fig. 12

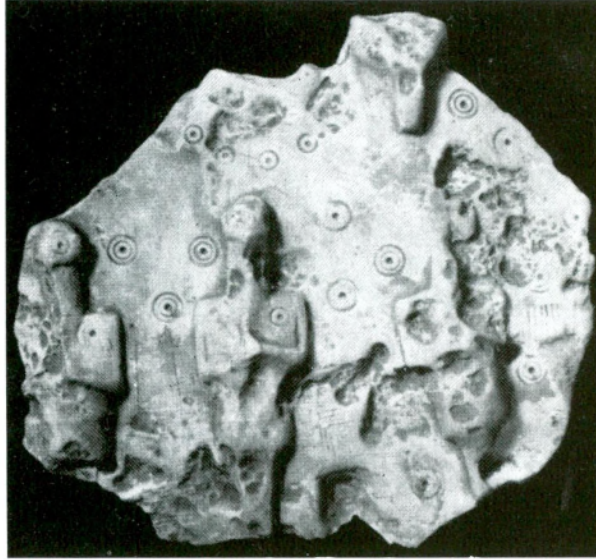

Res. 13 — Fig. 13

N. Özgüç

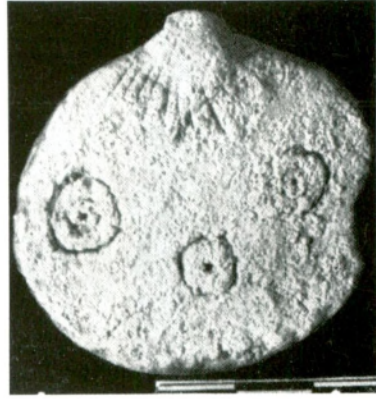
Res. 14 — Fig. 14

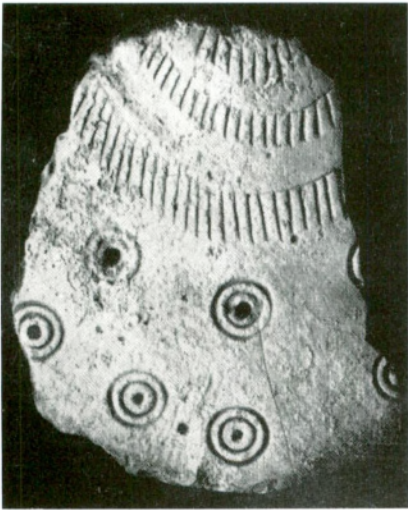
Res. 15 — Fig. 15

Res. 16 — Fig. 16

Res. 17 — Fig. 17

Res. 18 — Fig. 18

← Res. 19
Fig. 19

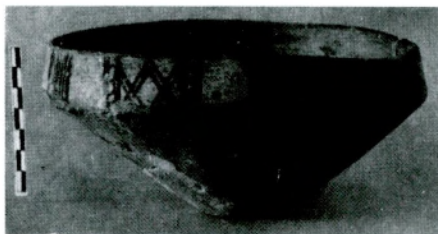
← Res. 20
Fig. 20

← Res. 21
Fig. 21

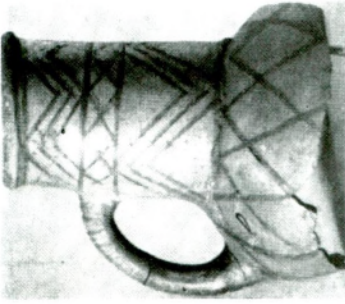
← Res. 22
Fig. 22

← Res. 23
Fig. 23

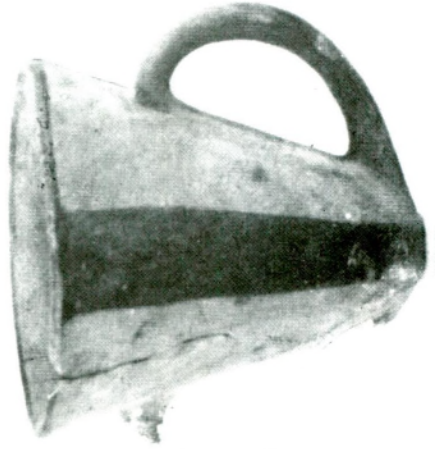
Res. 26 — Fig. 26

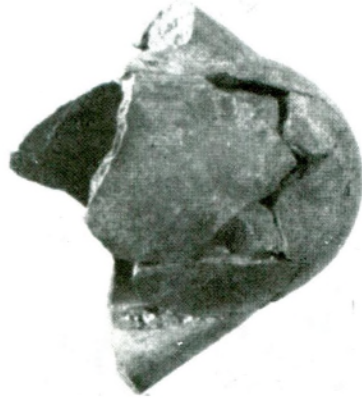
Res. 25 — Fig. 25

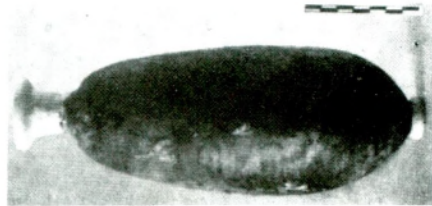
Res. 24 — Fig. 24

Res. 29 — Fig. 29

Res. 28 — Fig. 28

Res. 27 — Fig. 27

N. Özgüç

Res. 30 — Fig. 30

Res. 31 — Fig. 31

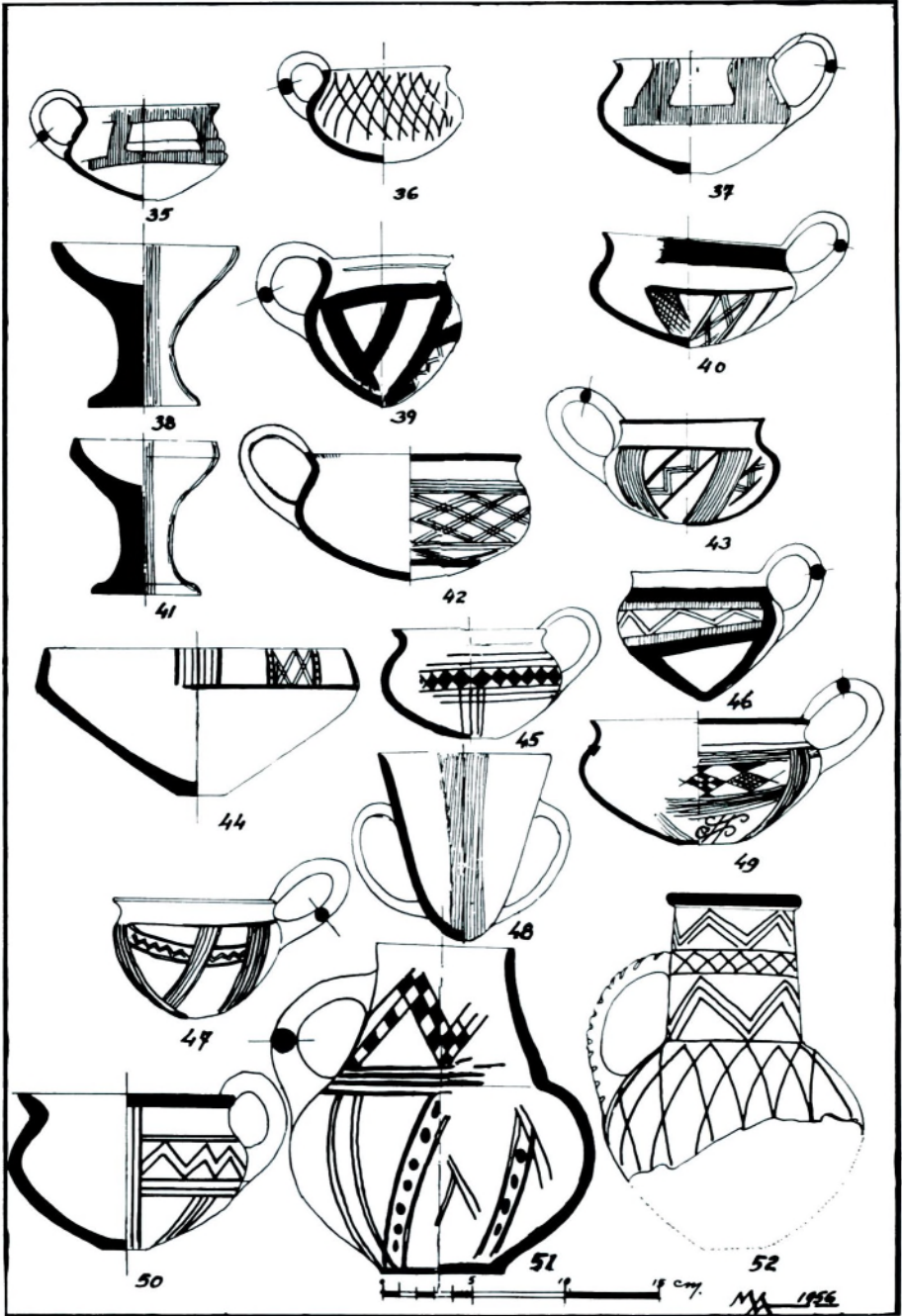
← Res. 32
Fig. 32

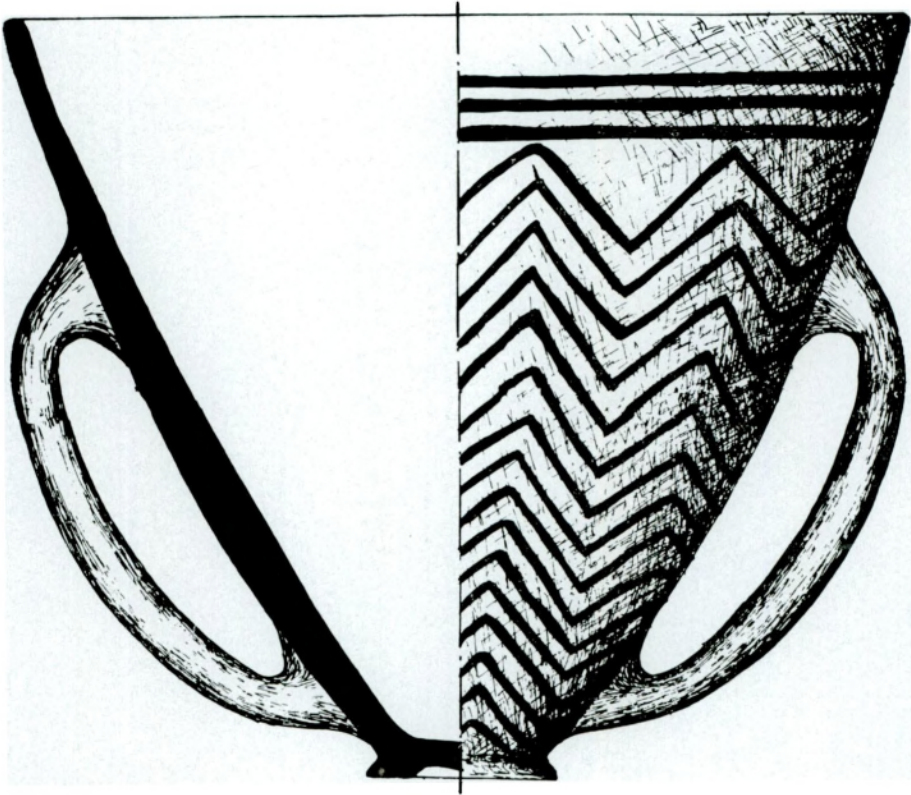
Res. 34 — Fig. 34

Res. 33, A-B — Fig. 33, A-B.

Res. 35-52 — Fig. 35-52

Res. 53 — Fig. 53

DOĞU GÖKTÜRKLERİ HAKKINDA VESİKALAR VE NOTLAR

DOÇENT Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

Umumi Türk Tarihi mahiyetindeki ilk eser, J. De Guignes tarafından 1756 senesinde, yani zamanımızdan 200 sene önce neşredilmişti. Bu kitap dilimize Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 8 cilt halinde tercüme edilmiştir.

Göktürk'ler hakkındaki etüdlerimizi, bu eserin neşredilişinin 200 CÜ YILDÖNÜMÜ DOLAYISİLE JOSEPH DE GUIGNES'nin hatırasına ithaf ediyoruz.

G İ R İ Ş

Türk tarihi tetkiklerinde, Göktürklerin ehemmiyetli bir yeri vardır. Eski Türk dili ve edebiyatının en güzel bir nümunesi olarak karşımızda duran, Orhon kıyılarındaki Göktürk yazıtları, tarihçiler için de birer tarih vesikası olarak beklemektedirler.

Orhon yazıtlarının mevcudiyetine rağmen, Göktürk tarihinin en mazbut ve mufassal kaynakları şüphesiz ki Çin vakayinameleridir. Batı Göktürklere ait Çin kaynaklarını, Fransız sinologu E. Chavannes tercüme etmiş ve büyük bir dikkatle izah ve tenkidetmiştir¹. Bu sebeple bu etüdlerimizin Batı Göktürklere ilgisi yoktur.

Doğu veya Kuzey Göktürkleri, Göktürk devletinin esas nüvesini teşkil ediyordu. Doğu Göktürklerine ait Çince vesikaların da bir çokları Çince den Fransızcaya² veya Rusçaya³ tercüme edilmişler-

¹ *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersburg 1903; *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, T'oung-pao, 1904, 1-109.

² Göktürlere ait Su-sihu 84 ün kısmî bir tercümesi 1783 de yapılmıştır: *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire universel*, Par D'Herbelot, Paris 1783, cilt. IV, s. 70-154; Her nekadar tercümenin başında, „Sui-shu'dan tercüme edilmiştir, deniyorsa da (s.70); Chou- ve T'ang-shu'dan geniş iktibaslar yapılmıştır. 1864 de Stanislas Julien'in Göktürkler hakkındaki etüdlere neşredildi: *Documents historiques sur les Tou-kioue (Turcs)*, *Extraits du Pien-i-tien*, et traduits du Chinois par M. Stanislas Julien, Journal Asiatique, 1864, I, s. 325-367, 490-549; II, 200-242, 391-430.

dir. Zamanımızdan bir asır önce tercüme edilen bu eserlerden, maalesef bugün lâıyık ile istifade etmek imkânsızdır. Orhon yazıtlarının bulunuşu ve okunuşundan çok önce yapılan bu tercümelerde, en basit Türk ünvanları bile çok garip transkripsiyonlarla yapılmıştır. Halbuki bu yüz sene içinde bu sahada büyük terakkiler elde edilmiştir. Bir çok ünvanlar izah edilebilmiş, yer isimlerinin coğrafi mevki-leri tespit edilmiş, Ortaasya kabileleri hakkında bilgimiz çok ilerlemiştir. Ayrıca Çin işaretleri ile yazılmış olan Türk adlarının VI. ve VII. asırlarda nasıl telâffuz edildiklerini gösteren hususî lûgatlere de yazılmıştır. Türk dilindeki baş ve son seslerin, Çinliler tarafından nasıl transkripsiyon edildiklerini gösteren bazı kaideler ortaya konmuştur. Bu terakki sayesinde, Çin işaretleriyle yazılan bu Türk ad ve ünvanlarının Türkçe karşılıklarının ne olabileceğini tespit

453-477. St. Julien, *Pien-i-tien* adlı ansiklopedinin kronolojik sırasını esas alarak, bu kronolojiye göre vakayinamelerden iktibaslar yaparak vesikalar vermiştir. Bu vesikalara zaman zaman imparator, general ve elçilerin biyografilerinin de eklendiğini görüyoruz. Bu tercüme ekseriyetle büyük bir dikkatle yapılmıştır. Buna rağmen, St. Julien'in bazı büyük hatalara da düşmüş olduğunu görüyoruz: bk. E. Chavannes, *Documents*. s.222,n.2; O.Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin-Leipzig 1937, III, s. 311 de şöyle deniyor: "Das Ganze ist aber wenig übersichtlich und auch nicht frei von Missverständnissen". O. Franke'nin bu mütalâasının daha ziyade Chavannes'in tashih ettiği bir hataya dayanılarak ileri sürüldüğünü zannediyoruz. Bu hata s.128,161 n. de de göstereceğimiz gibi A-na-kuei'in ölümünün izahı dolayısıyla ortaya çıkıyor. Fikrimizce O. Franke'nin bir hataya dayanarak bütün eseri itham etmesi de doğru değildir. Esasen St. Julien bu metinleri doğru tercüme edebilmek için büyük bir gayret sarfetmiş ve hattâ bu husus için Yakinef'le muhabere etmek istemiştir: *Sobraniye svedeniy o narodah obitaüşih v sredney Azii* vs., 1950 yeni tabı, I, s. XIX'da neşredilen, Yakinef'in St. Julien'e yazdığı Fransızca bir mektup çok enteresandır. 1842 de yazılan bu mektupta, Yakinef, St. Julien'in "L'examen critique" adlı eserindeki Çince'den yapılan tercüme için şöyle yazıyor: "J'avais lu depuis longtemps votre l'examen critique je rends justice a l'exactitude de votre traduction surtout dans les endroits les plus difficiles..."

Bu mektuptan, Yakinef'in St. Julien'in tercümelerini çok beğendiğini açık olarak görüyoruz. Buna mukabil Yakinef, Fransız sinologu Pauthier'i beğenmemektedir. (*Aynı esr.* s. XIX). St. Julien de Yakinef'i çok takdir eder ve çalışmalarını takip ederdi: bk. *Exercices pratiques d'analyse de syntaxe et de l'exicographie Chinoise*, Paris 1842. St. Julien, bu eserinde Yakinef'ten kendisine gelen mektubun klišesini koymuş ve bunu müteâkip takdîr-kâr sözler yazmıştır.

³ N. Ya. Biçurin (Yakinef), *Sobraniye svedeniy o narodah obitaüşih v sredney Azii v dreoniye vremena*, Sanktpeterburg 1851, I, s. 256-372; yeni tabı: Moskova Leningrad, 1950, s. 220-300. bu yazıda yeni tabı kullanılmıştır: s. 256-372.

edebilmek için, elimize mazbut filolojik kaideler ve mukayese imkânları geçmiştir.

Şimdiye kadar, Çince den Avrupa dillerine tercüme edilen, Göktürklerle ait bahisler, daha ziyade mütercimlerinin arzusuna göre seçilmiştir. Aynı mevzu üzerindeki muhtelif kaynaklar karşılaştırılarak, "kaynak tenkidi" dediğimiz şey yapılmamıştır.

Halbuki bizim bu etüdümüzde, Bumın Kaganın biyografyası için, dört ayrı kaynak tercüme edilmiş ve kaynaklardaki bilgiler titizlikle mukayese edilmiş ve tenkit edilmiştir. Gerek Yakinef⁴ ve gerekse St. Julien'in⁵ eserlerinde, Bumın Kagan hakkında verilen bilgi bir sahifeyi geçmediği halde, bizim etüdümüzde notlarla beraber onlara nazaran büyük bir yekûn tutmaktadır.

Bu çalışmalarımız, vesikalar ve notlar olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir. Tercüme edilen metinlerin izahı ve şerhi olan notlar, ayak notları olarak konmuş; geniş mukayese ve etüdlere icap ettiren problemler de vesikaların hemen bitiminde ayrı bir bahis olarak verilmiştir. Bu suretle ayak notlarının fazla kabarmasının önüne geçilmiştir.

I. KISIM

GÖKTÜRKLERİN ETNİK MENŞEİ

Chou - shu 50 ve Sui - shu 84, Göktürk bahsine başlarken, onların menşeleri hakkında bazı efsaneler ve rivayetler anlatırlar. Bu rivayetler ilk defa eski Türk efsaneleriyle de mukayese edilerek De Guignes tarafından nakledildi⁶. Daha sonra St. Julien, Chou - shu 50 deki bilgileri tercüme etmiş⁷ ve Yakinef ise, bu bahsi ansiklopedilerden almıştır⁸. Bu çalışmalarda muhtelif kaynaklar mukayese edilmediği gibi, şahıs ve yer adları da izah edilememiştir.

⁴ Yakinef, Aynı eser. s. 227-228. Yalnız Chou-shu 50 ye göre.

⁵ St. Julien, Aynı eser. s. 329-330. Chou-shu 50 ye göre.

⁶ Joseph De Guignes, *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares Occidentaux avant et depuis J. C. jusqu'à présent*, Paris 1856, II, s. 367-373.

⁷ St. Julien, I, s. 326-329.

⁸ Yakinef, I, s. 220-227: Her ne kadar kitabın yeni tabının başında "Sui-shu 84, Chou-shu 50" kaydı varsa da, verilen bilgiler bu kaynaklardaki sıraya uymamaktadır.

Bu sebeple bizim etüdümüzde, mukayeseli bir şekilde yapılan tercümeleri müteakip, onları değerlendiren ve izah eden notlar gelmektedir:

VESİKALAR I.

CHOU-SHU 50

SUI-SHU 84

I. RİVAYET

(Ordos Hunları olduklarına dair rivayet)

- 1 *T'u- chüeh'ler P'ing- liang'ın muhtelif (Hun) larından idiler. Onların soyu A-shih-na ailesi idi. Muahhar Wei (sülâlesi imparatorlarından) T'ai wu*
 5 *(424-452) Chü-ch'ü ailesini imha etti. A-shih-na, 500 çadırılık aile ile Ju -ju (Juan -juan) ların nezdine kaçtular. Chin-shan*
 10 *(Altay) da oturarak demir işlediler.*

Chin-shan (Altay) ın zirvelelerinden biri miğfere benziyordu. Onların dilinde miğfere "T'u-chüeh" derlerdi. Bu sebeple (Gök-
 15 *türkler) bu adla isimlendirildiler.*

2. RİVAYET

(Turfan ve Kansu bölgesi ilgili Ergenekon efsanesi)

- T'u-chüeh'ler eski Hsiungnu'ların neslinden bir koldur. Onlar A-shih-na ailesinin soyundandırlar. Fakat ayrı oymaklar*
 20 *halinde bulunuyorlardı.*

* Bu rakamlar, tercümemizdeki satır numaralarını gösterir.

Daha sonra Lin memleketi tarafından mağlûp edildiler ve soyları tamamen katledildi. Yalnız 10 yaşında bir çocuk sağ kalmıştı.

25 (Lin memleketinin) askerleri (onun) küçük olduğunu görerek (acıdılar) ve onu öldürmediler. (Çocuğun) ayaklarını kestiler ve bir bataklıkta otlar arasına attılar.

30 Dişi bir kurt peyda oldu ve onu et ile besledi. Bu çocuk büyüyünce kurt ile birleşti ve böylece kurt gebe kaldı. (Lin memleketinin) pirenisi çocuğun henüz daha yaşadığını duyunca, onu öldürmek için askerler gönderdi. Gelen (askerler) kurdu (çocuğun) yanında gördüler. Kurdu öldürmek istediler.

35 Fakat kurt kaçarak Kao-ch'ang memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ot ve nebatlarla kaplı idi. Onun çevresi bir kaç yüz li kadar genişlikte idi. Dört yüzü dik dağlarla çevrili idi. Kurt bu mağaranın içine kaçtı. Ve orada on tane çocuk doğurdu. On çocuk

40 büyüyünce dışardan kızlarla evlendiler. Karıları gebe kaldı bunların her birinden bir soy türedi. A-shih-na ailesi de bunlardan biridir.

Bazıları derler ki yahut başka bir rivayete göre- (Göktürklerin) ecdadı Hsi-hai'in yukarı kısımlarında bulunuyordu. Lin memleketi tarafından (onların) bütün kadın ve erkekleri (çocuklarla birlikte), büyük ve küçük tefrik edilmeksizin imha edildi. Yalnız bir çocuğa acıyarak (onu) öldürmediler. Kol ve bacaklarını keserek "Büyük Bataklık"ın ortasında, otlar arasına attılar. Dişi bir kurt peyda oldu ve ona hergün et ve yiyecek getirdi ve çocuk da bunları yedi ve bu suretle ölmedi. Çocuk kurt ile birleşti ve gebe kaldı. Lin devleti, adamlarına bu çocuğu ve kurdu öldürmek için yeniden emir verdi. Kurdu yanına gelip onu öldürmek istediler. Fakat onun ilâhlarla irtibatı olduğundan bundan haberdar olarak hemen kaçtı ve denizin doğusundaki bir dağın üzerine gitti.

45 Bu dağ Kao-ch'ang'ın kuzey batısında bulunuyordu. Onun altında derin bir mağara vardı. (Kurt, çocukla birlikte) mağaranın içine girdi. Mağaranın ortasında büyük bir ova bulunuyordu. Ot ve nebatlarla kaplı bü-

55 Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile oldular. Bir kaç nesil geçtikten sonra hep birlikte mağara-

60 dan çıktılar. Ju-ju'lara tâbi olarak Chin-shan (Altay) eteklerinde yerleştiler. Ve Ju-ju (Juan-juan)ların demir işçisi oldular.

Chin - shan (Altay)ın zirvelerinden biri miğfere benziyordu.

65 Onların dilinde miğfere "T'uchüeh" derlerdi. Bu sebeple (onlar da) böyle isimlendirildiler.

55 yük bir ova bulunuyordu. Bu arazinin çevresi 200 li'den fazla idi. Kurt orada 10 erkek çocuk doğurdu. Bunların birinin soyu Ashih-na ailesidir.

bk. Sui - shu, 10

3. RİVAYET

(Hunların bir kuzey kabilesi olduklarına dair rivayet)

Başka bir rivayete göre T'uchüeh (Göktürk)lerin ecdadı, Hsiung-nu'ların kuzeyinde Sou ülkesinden çıkmışlardır. Onların kabilelerinin reisine (A-) Pang-Pu denirdi. Onun 17 tane büyük ve küçük kardeşi vardı. Bu büyük 75 kardeşlerinden birisinin adı, I-chih Ni-ssu-tu idi. Kurttan doğmuştu. (A-) Pang-pu ve kardeşlerinin tabiatı biraz budalaca idi. Bu sebeple devletleri sür'atle tahrip edildi. Tabiat üstü vasıflara sahip olan (I-chih) Ni-ssu-tu, rüzgârın esmesi ve yağmurun yağması için emirler verebiliyordu. Onun iki karısı 85 vardı. Bunlara yaz ve kış ilâhlarının kızları denirdi. Bu iki

- kadından birisi dört çocuk doğurdu. Çocuklardan birisi beyaz leyleğe inkilâp etti. (İkincisi) A-fu ile Kem nehirleri arasında idi. Adı Ch'i-ku oldu. (Üçüncüsü) ise Chien-ssu ile Ch'u-chin ve Shin dağında yerleşti. Bu (sonuncusu) dört çocuğun en büyüğü idi. Bu dağ
- 95 üzerinde A Pang - pu ile aynı soydan olan bir oymak daha bulunuyordu. Soğuktan çok ızdırap çekiyorlardı. (Bu sebeple) büyük kardeşleri ateşi icat etti. Onları
- 100 ısıttı ve besledi. Bu suretle hayatlarını idame edebildiler. Ve bunun üzerine hepsi büyük kardeşlerini reis olarak seçtiler. Ve T'u-chüeh adı ile adlandırdılar. (Bu
- 105 reis) Na Tu-liu'nun 10 tane karısı vardı. Bunların doğurdıkları erkek çocukların hepsi aile isimlerini annelerinin soylarından alıyorlardı. A-s h i h-
- 110 na ailesi, (Na-tu-liu'nun) küçük karısının soyundan geliyordu. Na-tu-liu öldü. On anneden olan erkek çocuklar kendi aralarında bir kişiyi reis yapmak istediler.
- 115 Ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en çok yükseğe kim atlarsa o reisliği ele geçirecekti. A-shih-na'nın
- 120 oğlu en genç olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi. Ve hepsi birlikte onu reis olarak nâşp ettiler. A Hsien Şad ünvanını aldı. Rivayetlerin farklı olmasına

125 rağmen bunun da kurt neslinden geldiğinde ittifak vardır. Ondan 130 sonrakine T'u-men denir.

(Sui-shu, 84,1b devam)

130 otacıklarının önünde başında kurt başı bulunan bir tuğ dikilmişti.

A Hsien Şad adlı biri, oymakları emrine alarak mağaradan çıktı. Fu-ju (Juan-juan)lara tabi oldu.

135 Büyük Yabgu zamanına gelinceye kadar, onlardan çeşitli nesiller türedi ve yavaş yavaş çoğaldılar.

Muahhar Wei sülâlesinin sonunda İ-li Kagan meydana çıktı..

GÖKTÜRK'LERE AİT İLK RİVAYETLER DOLAYISILE
KAYNAKLARA TENKİDİ BİR BAKIŞ

1. *Chou ve Sui vakayinamelerinin mukayesesi:*

Göktürklerin ilk devirlerine ait en doğru bilgileri ihtiva etmesi bakımından Chou sülâlesi (M.s. 557-581) vakayinamesi-yani Chou-shu-,hususî bir ehemmiyeti haizdir. Bununla beraber ondan sonra gelen, Sui sülâlesinin (M.s. 589-618) tarihi de, bu ilk devirlere ait bir çok orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. Hattâ bu bilgilerin bazı- larını Chou-shu'da bulamamaktayız. Bunu yeri geldikçe açık olarak göreceğiz. Bazı bilgileri ise her iki kaynak da ihtiva etmektedir. Fakat bu bilgiler dikkatle mukayese edilecek olursa, her iki kay- nağın da kendine has hususiyetleri bulunduğunu görebiliriz. Kay- nakların hususiyetlerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Chou-shu, diğer kaynaklarda görülmeyen bazı bilgileri, meselâ Göktürklerin Yenisey- Orhon arasındaki bölgeden neş'et et- tiklerine dair rivayeti ihtiva eder¹⁰. Bu rivayete, Chou-shu'dan başka hiçbir kaynakta rastlamamaktayız. T'ung-chi de bu rivayeti ay- nen Chou-shu'dan iktibas etmiştir.

Bundan başka, Chou-shu'daki Bumın Kagan'a ait bilgiler değer ve çokluk bakımından diğer bütün kaynaklara üstündür. Chou-shu ile Sui-shu'da geçen isimlerin de ayrı transkripsiyonlarla yazıldıklarına bakılırsa, bu kaynakların birbirinden habersiz olarak yazıldıkları kanaati kuvvetlenecektir.

Bu sebeplerden dolayı Chou-shu, daima Sui-shu ile mukayese edilerek kullanılmalıdır. Aksi halde varacağımız neticeler noksan olur. Nitekim Yakinef ve St. Julien bu kaynakları birbiri ile mu- kayese etmeden bilgileri aynen aktarmışlardır. Hangi kaynakta bilgi çoksa onu tercüme etmişlerdi. Bu sakat bir yoldur ¹¹.

¹⁰ Chou-shu için bk. A. Wylie, *Notes on Chinese literature: with introductory remarks* vs., Shanghai 1922, s. 20.

¹¹ St. Julien, kronolojik sıra ile muhtelif sülâlelerin tarihlerinden iktibaslar yapmıştır. Bu sebeple bu bilgileri kaynaklarla karşılaştırmak kolaydır. Halbuki Yakinef'in tercümelerinde, bilhassa Sha-po-liu Kagan'dan sonra kaynaklarla mukayese imkânı kalmamaktadır. Bilgileri muhtelif ansiklopedilerden aldığı an- laşılıyor. Bundan başka Yakinef, T'ung-chien Kang-mu'yu da çok kullan- mıştır. Halbuki bu eserin bir tarih kaynağı olarak kabul edilmesi bizi bir çok

b) Sui-shu'nun Göktürklerin menşesine ait verdiği en enteresan bilgi, Göktürklerin P'ing-liang'dan geldiklerine dair haberdir (s. 84). Bu bilgiyi hiç bir kaynakta bulamıyoruz. Göktürklerin dışı kurttan türediğine dair efsane, yani 2. rivayet, Sui-shu'da da bulunmaktadır. Bu kaynağın, mevzu bahis efsaneyi, aynen Chou-shu'dan aldığı iddia edilemez. Meselâ Chou-shu'da "Batı denizi", "Büyük Batakılık", "Denizin doğusunda", "Kao-ch'ang (Turfan)" gibi yer adları vs. yoktur. Bunlardan anlıyoruz ki tem itibarile her iki kaynaktan da aynı olan bu efsaneyi, Sui-shu daha orijinal bir kaynaktan iktibas etmiştir.

2 — *T'ung-chi*¹² deki bilgilerin bir tarih vesikası olarak değeri:

Göktürklerin başlangıcına ait bilgileri iki kısma ayırmak lâzımdır:

a) Birinci kısım kurttan türeme efsanesini ihtiva etmekte ve Mo-kan Kagan'a kadar olan Göktürk tarihini içine almaktadır.

b) İkinci kısım, Göktürklerin P'ing-liang'dan geldiklerine dair 1. rivayeti ihtiva etmekte ve ondan sonra 3. rivayete geçmektedir.

1. ve 2. rivayetler, Sui-shu'nun metni ile aynıdır. Burada yalnız rivayetlerin klâsik sırası değişmiştir. Bunun sebebini ise izah edemeyeceğiz.

BİRİNCİ RİVAYET VE TARİH

Kuzey Çin denince, hatırmıza başlıca üç belirli bölge gelir: Kansu, Şensi, Şansi. Bu bölgelerin kuzey sınırı Türk ve Mogol oymaklarının Büyük Hun devletinin yıkılışından sonra kendi başlarına kalan büyük oymak grupları yukarıda saydığımız üç bölgeye nüfuz etmeğe ve oralarda yerleşmeğe başladılar. Türk veya Mogol asıldan gelen bu Hun Oymakları muhtelif Çin adlarını taşıyan devletler kurmağa muvaffak olmuşlardır. V. asrın başında kurulmuş olan bu devletleri şöyle sıralıyabiliriz:

1. Şansi'de To-ba'ların kurduğu Wei veya To-ba sülâlesi,
2. Şensi'de Ho-lien Hun oymağının kurduğu H s i a sülâlesi,

hatalara sürükleyebilir: O. Franke, *Das Tse Tschi T'ung Kien und T'ung Kien Kang-mu, ihr Wesen, ihr Verhältnis zueinander und ihr Quellenwert*, Berlin 1930. Bütün bunlara rağmen Yakinef'in hakikaten şuurlu bir insan olduğunu kabul etmek lâzımdır.

¹² T'ung-chi için bk. A. Wylie, Aynı esr. 29.

3. Kansu'da Chü-ch'ü Hun oymağının kurduğu Kuzey Liang sülâlesi.

Bunlardan son iki devlet, Sui-shu'da (s. 84) *Göktürklerin menşei hakkında verilen bilgilerle* çok yakından ilgilidir. Bu sebeple yukardaki iki devletin Göktürklerin etnik menşei ile ne derece ilgili olduğunu incelemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz:

1 — *P'ing-liang Hun'ları kimlerdir?*

"Hu" tâbiri, bilhassa Toba devrinde, aslen Hsiung-nu neslin-den gelen kabileler için kullanılıyordu. Bu duruma göre Sui Vakayinamesinin verdiği bilgi (bk. s. 84) tefsire göre şöyle olabilir: "*Göktürkler P'ing-liang'ın muhtelif Hun (Hsiung-nu)larından idiler.*"

P'ing-liang'da yaşayan Hun oymakları hangileri idi? Bu şehir, Şensi'nin orta kısımlarında bulunuyordu. V. asrın başından itibaren Şensi ise Ho-lien adlı ünlü bir Hun kabilesinin elinde bulunmakta idi. Bu oymağın kurmuş olduğu devletin adı da Hsia devleti idi¹³. Bu devletin dayandığı bölge Ordos stepleri idi. Devlet merkezi de, 413 de Ordos steplerinin güney kenarında ve şehrin kuzeyinde. Tan-wang idi. Bu devlet merkezi de P'ing-liang'a çok yakındır. P'ing-liang, Ho-lien ailesinin güneyindeki müstahkem mevki şeklinde idi. Şensi'ye gelen To-ba (Wei) ve Hsien-pi (Chin) devletinin orduları, *Ho-lien ailesi ile P'ing-liang'da çarpışıyorlardı*¹⁴.

Hsiung-nu oymaklarının asil aristokrat tabakasının mühim kalmışları bu zamanda Ho-lien adı ile adlandırılıyorlardı¹⁵. Bu grup, T'ieh-fu ve Liu adları ile de Çin tarihinde çok önemli rol oynamıştı.¹⁶

432 senesi Ho-lien ailesinin uğradığı ağır bir mağlûbiyetten dolayı perişan olarak etrafa dağılıp tarihidir. Bu ailenin son hükümdarı Ho-lien Ting, Hsien-pi aslından gelen Chin sülâlesine karşı bazı muvaf-

¹³ Bu devlet hakkında ilk monografi De Guignes tarafından yapılmıştır. (*L'histoire des Huns*, II, 253-265). Kaynakla mukayese edilmek şartı ile bu monografiden hâlâ istifade edilebilir. Bu hususta halen elimizdeki en iyi eser, O Franke'ninkidir (*Geschichte*, II, 115 vd., 190-194; III, 264, 296. keza bk. Wieger, *Textes Historiques*, 1255).

¹⁴ Bk. De Guignes, II, 263; Franke, *Geschichte*, II, s. 192-3

¹⁵ Pei-shih, bu kabilenin adının başlangıçta T'ieh-fu veya T'ieh-fu Liu olduğunu kaydediyor. Bunun mânası kuzeydeki kavimlerin dilince "Ana" demek imiş (Pei-shih, 93=s. 1 b).

¹⁶ Pei-shih, 93=s. 3b. Buradan naklen: O. Franke, *Geschichte*, III, s. 265; W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 38-39.

fakiyetler elde ettikten sonra, doğusunda bulunan Chü-ch'ü (Pei liang) devletine hücum etme cesaretini kendinde buldu. Bu maksatla Sarı Nehri geçti. Tam bu sırada onları arkalarından Toba'lar, güneyden 30.000 hafif süvari ile T'u-yü-hun'ları¹⁷ kuşattılar. Bu suretle üç düşman tarafından sıkıştırılan Ho-lien ailesinin ordusu ve ordu ile birlikte giden halk dağıldı. Ve Ting esir düşer¹⁸.

Ho-lien ailesinin akibeti ne oluyor? Bunu iyice bilmiyoruz. Bunlardan bir kısmının Toba'ların tutsağı oldukları muhtemeldir¹⁹. Bir kısmı da bu mağlûbiyetten sonra Su adını alıyorlar. Su adını alan bu kısım daha ziyade Toba hâkimiyetini tanımış olanlardır²⁰. Diğer kısmının adı da gene Ho-lien kalıyor.

P'ing-liang Hu'ları olan bu Ho-lien oymakları 431 mağlûbiyetinden sonra Kansu'ya geçmiş olabilirlerdi. Fakat bu hususta elimizde delil yoktur.

2— Chü-ch'ü ailesi ve yerleri:

Bu aile, Çin kaynaklarının tâbiri ile, "*Hsiung-nu'ların sol Chü-ch'ü'sünün*²¹ *neslinden idiler*". Bu ailenin Kansu'da kalmış olan eski Hsiung - nu bakiyelerinden olduğu da anlaşılmaktadır. Chü-ch'ü adı, eski bir Hsiung-nu ünvanından gelmektedir²². Memuriyet adı,

¹⁷ Wei-shu, 4A=s. la; Pei-shih, 93=s. 6a-b; Buradan naklen: De Guignes, II, s. 265; O. Franke, *Geschichte*, II, s. 192.

¹⁸ Metinlerde *Ho-lien Ting'in halklarından* bahsedilmektedir (Aynı esr. Aynı yer). Herhalde, henüz daha GÖÇEBE OLDUKLARINDAN, MUHAREBEYE OYMAKLARI İLE BİRLİKTE GİDİYORLARDI.

¹⁹ Prof. Eberhard'ın da kaydettiği gibi, Toba'larla Ho-lien ailesi arasında meydana gelen harbin neticesinde, Toba'lar gerek para ve gerekse insan bakımından büyük ganimetler elde etmişlerdi. Bu suretle Ho-lien ailesinin hazinesi tamamen ellerine geçmişti. Bundan başka kabileleri de Toba'lara esir olmuşlardı. TOBA'LARIN ELİNDEN KURTULARAK KAÇAN HO-LİEN AİLELERİ NEREYE GİTMİŞLERDİ? DOĞUDAN TOBA'LARLA, GÜNEYDEN T'U-YÜ-HUN'LARLA ÇEVİRİLMİŞ OLDUKLARI DÜŞÜNÜLECEK OLURSA, KANSUYA KAÇMIŞ OLMALIDIRLAR. Prof. Eberhard, Ho-lien ailesile Toba'lar arasındaki harbi bir "*Raubkriege*"=yağma harbi olarak vasıflandırıyor (*Das Toba-Reich* s. 183).

²⁰ Bu husus için bk. W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 38-39, 321.

²¹ Bk. Pei-shih, 93, 36; Wên-Hsien T'ung-kao, 341=s. 2679 c; W. Eberhard, Aynı esr., s. 35; O. Franke, *Geschichte*, II, s. 113; III, s. 262, 299.

²² Bu hususun münakaşası için bk. De Groot, *Die Hunnen*, s. 56-57

aile adına ınkılâp etmiştir²³. Bu ailenin adı, V. asrın başından itibaren ünlü reisleri Mêng-hsün'ün icraatı sebebiyle işitilmeğe başlanır²⁴. Kaynaklarımız bu zatın Chang-yeh'li bir "hu"²⁵ olduğunu kaydediyorlar. Bu zat Kansu bölgesinin hâkimi olan Muahhar Liang sülâlesi hükümdarı Lü Kuang'a karşı çok şiddetli taarruzlar yapmıştı. Onun bu harplerde, başı sıkıştıkça ALTAY DAĞLARINA İLTİCA ETTİĞİNİ DE görüyoruz²⁶. M. s. 397 tarihinde bir devlet haline gelmeğe muvaffak oldular. Devletlerinin ismi de "Kuzey Liang" sülâlesi idi.

Bu ailenin erkânı Çin kültürüne çok derin olarak vakıf idiler. İleri gelen filozof ve Budist rahiplerini himaye ederek, Kansu bölgesinde ilmî bir faaliyet de meydana getirebilmişlerdi²⁷.

3— Chü-ch'ü ailesinin birinci dağılışı:

Chü-ch'ü ailesi ile Toba'lar arasında kız alıp verme dolayısıyla bir akrabalık vardı. Buna rağmen Chü-ch'ü'lerin reisi, Juan-juan'lara karşı sefere çıkan Toba ordusunun bazı kısımlarını imha etmekten kendini alamamıştı. Toba hükümdarı Tao Wu Ti, kayın biraderinin bu uygunsuz hareketine çok içerleyerek bir ordu ile Chü-ch'ü reisi üzerine yürüdü ve reis Mao-ch'ien²⁸ i Liang-chou'da esir etti²⁹. 439 senesinde vukubulan BU MAĞLÛBİYET CHÜ-CH'Ü AİLESİNİN HÂKİMİYETİNİN ORTADAN KALKMASINA SEBEP OLMUŞTU³⁰.

Ma-ch'ien'in ölümünden sonra, kardeşleri Wu-hui ve I-tê, bu mağlûbiyeti bir türlü hazmedememişlerdi³¹. Chiu-chüan (Su-chou)

²³ Böyle bir memuriyet adının bir aile adı şekline nasıl girdiğinin münakaşası için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, s. 262.

²⁴ De Guignes, II, s. 266 vd.; O. Franke, *Geschichte*, II, s. 113: "Das wort..., dürfte also Türkisch sein" diyor.

²⁵ Pei-shih, 93, 21 b. Toba devrinde "Hu" tâbiri, daha ziyade Hsiung-nu neslinden gelen kimseler ve kabileler için kullanılırdı: W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 7.

²⁶ Pei-shih, 93, 22 a; De Guignes, II, s. 266.

²⁷ Bk. O. Franke, *Geschichte*, II, s. 196; III, s. 297.

²⁸ Bu ismin muhtelif yazılışları vardır. Bk. Franke, Aynı esr. 11, 196-97.

²⁹ Bu şehir metinlerde Ku-tsang adı ile geçmektedir. Biz burada mevzubahs şehri tanımış adı olan Liang-chou şekli ile yazmağı daha uygun bulduk.

³⁰ Pei-shih, 93=s. 24a. Bu mağlûbiyet sırasında aileler de dağılmışlar ve Sui-shu 84 'ün iddiasına göre (s. 86), Göktürklerin ecdadı olan A-shih-na ailesi bu sırada Altay dağlarının eteklerine gelmiş ve Juan-juan'lara tabi olmuşlardı.

³¹ Wu-hui, I-tê ve An-chou kardeşlerin isimleri Turfan'da bulunan bir mâbet kitabesinde de geçmektedir: O. Franke, *Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan*, T. P, 1909, s. 16 vd. *Geschichte*, III, s. 298-299.

şehrinde *Wu-hui* ve *Chang-yeh* (Kan-chou) şehrinde de *I-tê* oturuyor ve toba'ların eline düşmemeğe çalışıyorlardı. Bu kargaşalık sırasında *An-hou* adlı diğer bir kardeşi de güneydeki T'u-yü-hun'lar nezdine kaçmıştı. Ve *Wu-hui* ise muvakkaten Chin devletine³² iltica ediyor³³. Bu kardeşler hep birlikte Toba'lara yeni bir taarruz yapmak için hazırlıklara başlamışlardı. 440 senesinde *Wu-hui*, eski şehirlerini ele geçirmek için neticesiz bir hamle yaptı. Bunu müteakip *Wu-hui* **GOBİ ÇOLÜNÜ GEÇTİ** ve kardeşi *An-chou*'u Lobnor civarındaki *Shen-shen* şehrine taarruz etmek için gönderdi. Bu şehir muvakkaten *An-chou*'un eline geçti³⁴. Bu sırada karışıklıklar oluyordu. Ve *Wu-hui* gobi çölünü geçerek yeniden Lobnor kenarına gelmişti. Maiyetindeki oymakların yarısı bataklıkta boğuldu. Bu sırada yalnız 10.000 aile elinde kalabilmişti.

Biz burada "*Gobi çölünü geçme*" tâbirini "*Altay Dağlarına gittiler*" şeklinde tefsir edeceğiz. Çünkü Kansu bölgesinden Gobi geçilirse Altay'a gidilir. Bu duruma göre "1. dağılışı" sırasında da **CHÜ-CHÜ AİLESİNİN ALTAYLARA GİTTİKLERİNİ** tespit edebiliyoruz.

4 - Ailenin ikinci dağılışı:

442 senesinden sonra bu ailenin Turfan bölgesini ele geçirerek, o bölgelerde yerleştiklerini görüyoruz³⁵. Hâdise şöyle oluyor. Hami şehrinden gelen bir prens Turfan'ı kuşatıyor. Bunun üzerine Turfan prensi, henüz Altaylardan dönmüş olan *Wu-hui*'den imdat istiyor. *Wu-hui* memnuniyetle Turfan prensinin yardımına koşuyor ve Turfan'a giriyor. Bu dostça ve kolayca girişten sonra bir daha çıkmıyor. *Wu-hui* öldükten sonra *An-chou* onun yerine Turfan prensi oluyor³⁶.

³² Chin devleti, Kansu'da bulunan ve asılları Hsien-pi olan bir devletti.

³³ Pei-shih, 93=s. 25 b.

³⁴ Pei-shih, aynı yer.

³⁵ Wei-shu, Kao-ch'ang bahsı, 101 = s. 18 b. Bu kaynak, Turfan'ın *Wu-hui* tarafından taarruz edilerek alındığını ve *Wu-hui*'nin ölümünden sonra yerine *An-chou*'un geçtiğini kaydediyor. Pei-shih, biraz daha mufassaldır: 93=s. 26a.

³⁶ Bk. not. 35. *An-chou*, Turfan bölgesinde Budizmin yayılması için büyük faaliyetlerde bulunmuştu. Turfan bölgesinde Prof. Grünwedel tarafından bulunarak Berlin Müzesine götürülmüş olan bir kitabede *An-chou* ve kardeşlerinin Bu-

Chü-ch'ü ailesinin Turfan hâkimiyeti 460 senesinde Juan-juan'lar tarafından sona erdirilir ³⁷. 460 senesinden sonraki Chü-ch'ü ailesinin akibetini tetkik enteresan bir konu olacaktır. Halen şu iki ihtimal mevcuttur:

1 — De Guignes'in nazariyesine göre bu aile irtiş boylarına ve hattâ Güney Rusya steplerine kadar gitmişti ³⁸. Bu nazariyeyi Franke de tasdik etmemekle beraber, kitabına iktibas suretiyle alır ³⁹. Fakat bu ailenin İRTİŞ BOYLARI VEYA GÜNEY RUSYA STEPLERİNE KADAR GİTTİKLERİNİ TEYİD EDECEK BİLGİ ELİMİZDE YOKTUR.

2 — Bu ikinci fikri biz ileri sürmek istiyoruz. Turfan'da Juan-juan'lara tabi olan Chü-ch'ü ailesi ya Turfan'da yerleşti ve yahut da en yakın yer olan Altay DAĞLARININ GÜNEY ETEKLERİNE İLTİCA ETTİLER; DAHA EVVELCE DE BİR KAÇ DEFA GELDİKLERİ BU BÖLGEDE JUAN-JUAN'ların HİMAYESİNDE OLARAK YERLEŞİP YAŞADILAR.

İKİNCİ RİVAYET VE TARİH

Turfan bölgesi ile Alaşan stepleri, bize kurttan türeme efsanesinin doğup, büyüüp ve yayıldığı bir saha olarak görünmektedir:

1— *Wu-sun'larda Kurt efsanesi:*

İlk kurt efsanesine Wu-sun'larda rastlamaktayız. M. Ö. 176 senesinden az evvel Wu-sun'lar Yüe-çi'ler tarafından mağlûp edilmiş-

dizmin yayılması hususunda göstermiş oldukları gayret anlatılmaktadır. Bu kitabenin tarihi hakkında bazı münakaşalar meydana gelmiştir: O. Franke, *Tempelinschriften*, s. 19 vd; P. Pelliot, T P, 24, s. 247 vd.

³⁷ Wei-shu, 101=s. 18 b: "(Kao-ch'ang), Ho p'ing saltanat devresinin ilk senesinde (460) Juan-juan'ların eline düştü" diyor. Bu hususun münakaşası için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, s. 299.

³⁸ De Guignes, II, s. 276.

³⁹ O. Franke, *Geschichte*, II, s. 199; Münakaşası için bk. Aynı esr., III, s. 299. De Guignes'e göre Chü-ch'ü'ler İrtiş boylarında samur avlamak ve onu Bizans'a satmakla meşgul imişler. Tabiidir ki, bu iddiayı destekleyebilecek elimizde hiçbir delil yoktur (*Histoire des Huns*, II, s. 317). De Guignes, Avrupa Hunlarını bunlara bağlamak arzusunu çok duymuş ve bunu her vesile ile tekrar etmişti. Fakat bunu teyid için elimizde vesika yoktur.

lerdi ⁴⁰. Bu feci mağlûbiyet üzerine Wu-sun halkı Hsiung-nu'lar nezdine sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Kun-mi ünvanını taşıyan reisleri ölmüş. Kendisine tevarüs etmesi icap eden oğlu da henüz daha yeni doğmuş bulunuyormuş. Yüe-çi'lerin gelişi üzerine, bu küçük veliahtı alarak kaçan dadısı, bir ara çocuğu, yiyecek aramak için fundalıklar arasına bırakmak mecburiyetinde kalıyor. Çocuğu almak için tekrar döndüğü zaman, bir kurdun çocuğu emzirdiğini ve bir karganın da çocuğa yiyecek vermek için üzerinde uçtuğunu görüyor. Bunu gören dadısı, bu çocuğun bir ulûhiyete sahip olduğuna inanıyor. Çocuğu alıp Hsiung-nu hükümdarına götürüyor. Çocuk, Hsiung-nu'lar arasında büyüdüktan sonra, Hsiung-nu hükümdarı Wu-sun'ların idaresini ona bırakıyor.

Wu-sun'lar Tun-huang ile Kuku Nor'un kuzeyinde bulunuyorlardı⁴¹. Göktürk efsanesinde geçen Kao-ch'ang (Turfan) bölgesi, Wu-sun'ların en eski ve sonraki yerlerinin sınırı idi. Kuku Nor veya Hsi-hai da, Wu-sun'ların çok yakınında idi⁴².

2 - Kao-ch'ê'larda kurt efsanesi:

İkinci enteresan kurt efsanesi, Kao-ch'ê'lara aittir. Bilindiği üzere Kao-ch'ê'lar, daha ziyade Turfan bölgesinin kuzeyinden, Balkaş gölüne kadar uzanırlardı⁴³. Fakat en çok buldukları yer, Lukçun gölü kenarları, yani Turfan bölgesi idi. Kao-ch'ê veya Töles'lere ait Kurt efsanesinin tercümesini aynen veriyoruz:

“Rivayete göre Hsiung-nu Shan-yü'sünün⁴⁴ iki kızı dünyaya gelmiş. Bunlar o kadar iyi ve zeki kızlar imişler ki memleketin bütün halkı onları tanrı sanmışlar. Ve Shan-yü şöyle demiş:

“ — Ben bu kızları insanlarla nasıl evlendirebilirim? Onları Tanrı ile evlendireceğim.

⁴⁰ Bu meseleyi 1948 senesinde neşredilmiş olan bir etüdümüzde inceledik: Bahaeddin Ögel, *Çin kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve siyasi sınırları*, D. T. C. F... Dergisi, IV, 1948, s. 260 vd.

⁴¹ Wu-sun'ların ilk yerleri için bk. K. Shiratori, *Über die Wu-sun Stämme*, Keleti Szemle, III, s. 111-115; Toyo Bunko, V, s. 16; S. Lévy, J A, 1897, 13; G. Haloun, *Zur Üe-tsi Frage*, ZDMG, 1939, s. 248 vdd. Bahaeddin Ögel, Aynı esr. Res. 1.

⁴² Karşıla: Bahaeddin Ögel, aynı esr. Res.1.

⁴³ Bahaeddin Ögel, *İlk Töles Boyları*, Belleten, 48, 1948, s. 812.

⁴⁴ Bk. Wei-shu, 103=s. 20b- 21a.

“(Hsiung-nu hükümdarı Shan-yü), memleketin kuzeyinde ve insan bulunmayan bir yerde, yüksek bir tepelik yaptırarak iki kızını onun üzerine koydurmuş. Ve şöyle demiş:

“ — Onları kabul etmesi için tanrıdan niyaz ederim!

“Aradan üç sene geçmiş, kızların anneleri (çocuklarını) almak istemiş. Shan-yü ise olamaz demiş ve henüz daha zamanının gelmediğini de söylemiş. Aradan bir sene daha geçtikten sonra, ihtiyar bir kurt meydana çıkmış. Gece, gündüz tepeli bekleyip ulumuş ve tepeliğin altında kendisine bir in yapmış ve orada uyumuş. (Aradan epey bir) zaman geçmesine rağmen (kurt) oradan gitmemiş. Bunun üzerine küçük kız şöyle demiş:

“ — Babamız bizi buraya Tanrı ile evlenmemiz için bıraktı. Şimdi de bir kurt (buraya) gelmiş bulunuyor. Belki de bu, Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal bir hayvandır. Ben aşağı inerek, ona gidip, onun karısı olacağım.

“(Bunun üzerine) büyük kardeşi (ona) heyecanla şöyle dedi:

“ — Bu pis bir hayvandır. Annem ve babam buna razı olamaz.

“Küçük kız dinlemeyip aşağıya indi. Ve kurtla evlenerek çocuklar doğurdu. Bunlar sonradan çoğalarak bir devlet teşkil ettiler:

“Bundan dolayı (Kao-ch'ê veya Töles'lerin) halkı kurt ulumasına benzer, uzun seslerle şarkı söylerler”⁴⁵.

Kao-ch'ê'ların efsanelerinde, Göktürk ve Wu-sun'ların efsanelerinin aksine olarak kurtla birleşen erkek çocuklar değil; kız çocuklardır. Sonra burada Hsiung-nu hükümdarı, kızlarını arzusu ile bu akibete bırakmıştır. Göktürk ve Wu-sun'larda olduğu gibi kurtla izdivaç, bir felâket ve mağlûbiyetin neticesi olmamıştır ⁴⁶.

3— Kurtların tipleri:

Çin kaynaklarında gördüğümüz kurt efsanelerindeki kurt motifleri başlıca şu kısımlara ayrılabilirler:⁴⁷.

a — *Dişi kurtlar*: bu motif esas itibarile Göktürk efsanelerine mahsustur. Dişi kurdun bir erkek çocukla birleşerek nesiller meydana

⁴⁵ Wei-shu, 103=s. 20b-21a.

⁴⁶ Kurt ve köpek, bir çok Asya memleketlerinde ata olarak tanınır. Bu hususta bir monografi de yapılmıştır. Biz burada yalnızca Türk halklarına ait Çin rivayetlerinden bahsedeceğiz.

⁴⁷ E. Haenisch, *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig 1941. s. 1: Cengiz hanın atası “Bozkurt” “Grauer Wolf” idi. Karısı da beyaz geyik idi. Bozkurt mânasına gelen “Börteçino” kelimesinin tahlili için bk. P. Pelliot, *L'histoire des Campagnes de Genghis Khan*, Paris, s. 131.

getirmesi diğer kurt efsanelerinde götürülüyor. Mogolların gizli tarihinde de ata olan kurt erkektir.

b — *Erkek kurt*: Bu motif Kao-ch'ê'ların menşe efsanesine aittir. Mogolların gizli tarihindeki Börteçinu da erkektir. Dişisi geyikti. Göktürklerin geyik efsanesini de ayrıca tetkik edeceğiz⁴⁸

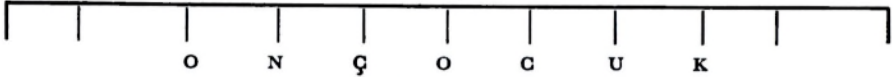
II. RİVAYETE GÖRE
GÖKTÜRKLERİN SOYKÜTÜĞÜ
ve tahlilî şeması
HSIUNG-NU' LAR

MAĞLÛBİYET

(Lin ülkesi tarafından katliâm edilmeleri)

Katliâmdan kurtulan bir tek
ÇOCUK İLE KURDUN BİRLEŞMESİ

- 1 - TURFAN CİVARINA GELMELERİ
- 2 - MAĞARA (ERGENEKON) YA GİRMELERİ
- 3 - KURDUN ON ÇOCUK DOĞURMASI

A - SHIH - NA AİLESİ

- 1 - MAĞARA (ERGENEKON) DAN ÇIKIŞ
- 2 - JUAN - JUAN'LARA TABİ OLUŞ
- 3 - ALTAY DAĞLARINDA YERLEŞİŞ

A HSIEN ŞAD (Sui - shu 84 e göre)

BÜYÜK YABGU (Sui - shu 84 e göre)

BUMIN KAGAN

⁴⁸ Göktürklerin atası ile münasebette bulunan böyle bir diş geyik için bk. Yu-yang Tsa-tsu, IV= s. 1b; Prof. Eberhard, *Çin'in Şimal komşuları*, s. 87.

c — Wu-sun'ların efsanesindeki kureun cinsiyeti belli olmamaktadır. Yalnızca çocuğa gıda vermekle yetiniyor. Burada kurttan türeyen bir nesil de mevzu bahis değildir. Esasen Wu-sun'ların efsanesinde mevzubahs olan hükümdar çocuğu, sonradan Wu-sun'ların başına geçerek muvaffakiyetler elde etmiş tarihî bir şahsiyettir⁴⁹. Bu efsane, daha ziyade tarihî bir vak'adır. İçine hafif efsane motifleri karışmıştır.

ÜÇÜNCÜ RİVAYET VE TARİH

TÜRKLERİN VE GÖKTÜRKLERİN KUZEY MENŞEİ HAKKINDA NOTLAR

T'ang-shu 215 A = 5 b, Göktürlere ait bahsına şöyle başlıyor:

“*T'u-chüeh (Göktürk)lerin A-shih-na ailesi eski Hsiung-nu'ların kuzey kabilelerinden idiler.*”

T'ang-shu'nun bu kaydının biraz muahhar olmasına rağmen içinde bir çok gerçekler bulunduğu da muhakkaktır. Bu kaydı biraz sonra yukarıda tercüme ettiğimiz Chou-shu'ya göre (bk. s. 86) Göktürkler, “*Hsiung-nu'ların kuzeyinde Sou ülkesinden çıkmışlar.*”

Sou ülkesi neresi idi ?

Bu suali cevaplandırmak için elimizde kâfi malzeme yoktur. Sou işareti ile mukayese edebileceğimiz tek paralel, T'o-ba'ların ataları olan kabilenin ismidir. Bu kabilenin esas adı *So-t'ou*'dur⁵⁰. Bu işaretlerin mânasını Çince'den Türkçeye tercüme edecek olursak “*Kel baş*” anlamını verir.

Biz burada yalnızca *So-t'ou* kabilesinin ilk hecesinin, bizim “*So*” ülkesinin Çince işareti ile olduğunu göstermek istedik.

“*Hsiung-nu'ların kuzeyi*” tâbiri gayet geniş coğrafî bir mefhumu ifade eder. Orhon, Selenga boyları ile Yeniseyin kolları da Hsiung-nu'ların kuzeyini teşkil ederdi. *So* ülkesi, Selenga ve Tula boylarında mı; yoksa Altay dağlarının kuzeyini teşkil eden Kem kıyılarında mı idi ?

⁴⁹ De Groot, *Die Westlande*, s. 24.

⁵⁰ K. Shiratori, *Toyo Bunko*, I, s. 2; O. Franke, *Geschichte*, III, s. 237; W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 356. Bilhassa Prof. Eberhard'ın bu kabile hakkında fikirleri çok enteresandır. Onun fikrine göre, zaman zaman *So-lu* şeklinde de yazılan bu kabilenin, bir Hsiung-nu kabilesi olması çok muhtemeldir. “*So-t'ou*” adının ikinci işareti “*t'ou*”un çok ehemmiyeti yoktur. Esas olan birinci işarettir. Biz de aynı fikirdeyiz. Prof. Eberhard, hattâ bu *So-lu* kabilesi ile, Göktürklere efsanevi ilk yerleri olan “*So ülkesi*” arasında muhtemel bir münasebetin bulunabileceğini bile kaydetmektedir (Aynı esr. s. 312).

Mogol Kabileleri ve Türkler :

Selenga ve Tula boylarını ele alacak olursak, bu mıntıklarda M. s. VII. asırlarda bile Uygurlar yaşamakta idiler⁵¹. Bu duruma göre, Hsiung-nu'lar zamanında da, burada Türk ırkından kabilelerin yaşaması çok muhtemeldi. Doğuya gidildikçe Mogollar daha kesifleşiyorlardı. Meşhur Hsiung-nu hükümdarı Mao-tun zamanında, Hsiung-nu devletinin doğusunda Tung-hu'lar bulunuyorlardı. O. Franke'ye göre Tung-hu'lar bugünkü Mogolistan'ın doğu kısımlarını işgal ediyorlardı⁵². Bu coğrafî tayin, biraz da itibaridir. Bu kavimlerin sınırları meselesi yeniden ele alınmalıdır. Tung-hu kelimesi Tunguz'un bir müteradifi olarak kabul edilir⁵³. Bu kavimlerin Türk Irkı ile alâkaları yoktu.

Asıl mühim mesele Türk ve Mogol ırkından olan kabilelerin itibarı de olsa etnik sınırlarını çizmektir. Bunun için de devir devir, kaynaklara dayanarak etno-topografik etüdler yapmak lâzımdır.

Türk kabilelerinin doğu sınırı hakkındaki bizim fikrimiz şudur: *Türk ırkından olan kabileler, Burhan Haldun dağının doğusuna ve kuzeyine geçmemişlerdi. Türklerin, Mogolların bu mukaddes dağının ötesine geçtiklerine dair elimizde vesika yoktur. Hem Tarih ve hem de efsanelerin teyidettiği gibi TULA VE SELENGA BOYLARI UYGUR'LARIN VATANI İDİ*⁵⁴.

Bu durumda, Göktürkler nerede idiler ?

Kırgızlar:

Hsiung-nu'ların kuzeyini teşkil eden ikinci mıntuka, Altay dağlarının kuzeyi, yani bugünkü Sayan dağları ve bilhassa Yenisey nehrinin kollarından olan Kem nehri boyları idi.

Kem nehri boyları, daha ziyade eski Kırgızların anayurdu gibi bir şeydi. Daha evvelce yaptığımız bir etüde de gösterdiğimiz gibi⁵⁵ Çin kaynaklarında Kırgızlara verilen adların mâna ve mahiyeti çok karanlık idi. T'ang-shu 217 deki Kırgız bahsinin, baş kısmının aynen tercümesini veriyoruz:

⁵¹ Bu meselenin münakaşası için bk. Bahaeddin Ögel, D. T. C. F. Dergisi, 1948, s. 17-19.

⁵² O. Franke, *Geschichte*, III, s. 169-171.

⁵³ Bk. Parker, *A thousand years of the Tartars*, 1895, s. 117 vd.; De Groot, *Die Hunnen*, s. 8; P. Pelliot, T P, XXVIII, s. 170 vd.

⁵⁴ Bk. D. T. C. F. Dergisi, 1948, s. 17 vd.

“Chieh-hsieh-ssu (*Kırgızlar*), eski Chien-kun memleketidir. Onların yerleri, her zaman Hami'nin batısında, Karaşar'ın kuzeyinde ve (Tanrı dağlarında Yulduz vâdisindeki) Akdağ'ın⁵⁶ civarında idi. Bazıları onlara Chü-wu ve bazıları da Chi-ku derler⁵⁷.”

Kırgızların bilhassa Sui ve T'ang sülâleleri zamanında Kem nehri boylarında ikamet ettikleri bir hakikattir. Buna rağmen Altay dağları da dahil, Tanrı dağlarına kadar inen bölge, hep Kırgız memleketi olarak tanınıyordu.

Belki de Hsiung-nu'ların taarruzundan evvel M. Ö. III. asırda burada büyük bir Kırgız devleti vardı.

Bu bölgedeki kırgızlara, nihaî ve müessir darbeyi vuran, Avrupa Hunlarının atası, Chih-chih Shan-yü oldu⁵⁸. Bu darbe karşısında, Kırgız ve Ting-ling'ler Balkaş gölü civarlarına kaçmağa mecbur oldular. Efsanelerdeki yer ve kavim adlarının tetkiki ile bu mesele daha iyi olarak aydınlanmaktadır.

Kırgız ve Göktürk komşuluğu

Burada Göktürk kitabelerinde bahsedilen Kırgızlara karşı yapılan seferlerden bahsetmiyeceğiz. Buradaki görüşümüz daha ziyade, Göktürk kabilelerinin yayılışı ve etnik durum bakımından olacaktır.

T'ang-shu 217⁵⁹, Kırgızların doğusunda, “*Tahta atlı Göktürkler*” in üç kabilesinden bahsediyor ve bu kabilelerin Kırgızların doğusunda olduklarını ilâve ediyor. “*Tahta atlı*” tâbiri, daha ziyade ağaç dalları ile örülmüş kayakları bulunmasından dolayı kabileler için kullanılmıştır. Bu bölgeler çok soğuk imiş ve çok miktarda da kar yağarmış. Bu duruma göre Göktürklerin en Kuzey kabileleri Baykal Gölü ile Yukarı Yenisey arasında bulunuyordu.

Bu kabilelere “*Göktürk*” adının verilmesi, Göktürlere tabi olmaları sebebiyle de olabilir. Fakat madem ki Çin kaynakları bunlara Göktürk demektedirler, bunu kabul etmek zorundayız. Çünkü aksini ispat etmek için elimizde başka delil yoktur.

⁵⁵ Bahaeddin Ögel, *İlk Töles boyları*, Belleten, 48, s. 802.

⁵⁶ Bk. Bahaeddin Ögel, *Göktürk yazıtlarının Apurumları vs.*, Belleten, 33, s. 77, n. 70.

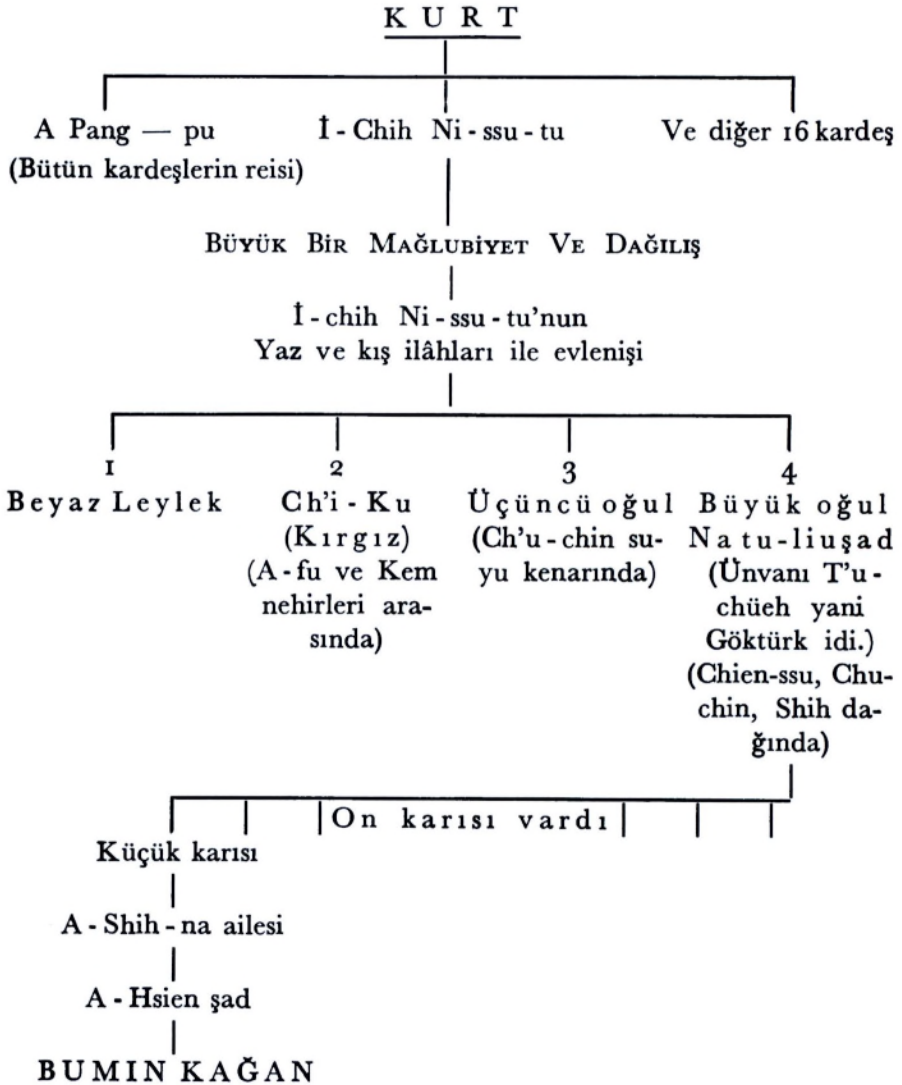
⁵⁷ Wên-Hsien T'ung-kao, 348=s. 2724 a. Yakinef, I, s. 350-251.

⁵⁸ Bk. Bahaeddin Ögel, *Belleten*, 48, s. 802.

⁵⁹ Bk. Wên-hsien T'ung-kao, 348=s. 2724 c. Yakinef, I, s. 354.

ÜÇÜNCÜ RİVAYETE GÖRE
GÖKTÜRKLERİN SOYKÜTÜĞÜ

ve tahlilî şeması
(Chou-shu 50 ye göre)

2. ve 3. RİVAYETTEKİ

YER VE KAVİM ADLARI

1 — *Kem nehri*

3. efsanede, İ-chih Ni-ssu-tu'nun dört oğlundan bahsediliyor ve bu oğullarının nerelerde ikamet ettikleri kaydediliyor (bk. s. 87). Bu çocuklardan ikincisi A-fu ile Kem nehirleri arasında yerleşiyor. Ve adı Ch'i-ku oluyor. A-fu nehrinin neresi olduğunu bilmiyoruz. Fakat Kem nehri malûmdur.

2 — *Ch'i-ku kavmi*

Kırgızlardır. Hattâ Göktürklerle ait metinlerde Kırgız kavmi aynı işaretlerle yazılmaktadır.

Burada açık olarak görülüyor ki Türk efsanelerinde Kırgızlar bir Türk kolu olarak kabul edilmektedir.

3 — *Yeri tespit edilemeyen nehir ve dağ adları*

Üçüncü çocuğun oturduğu Ch'u-chin suyunun neresi olduğunu tespit edemiyoruz. Yalnız Türk ülkelerindeki diğer yer adları ile mukayese ederek şunu diyebiliriz ki, sondaki "chin" eki Ötügen dağının çince yazılışındaki son işaretiyle aynıdır. Aralarında bir ek benzerliği vardır. Ch'u-chin dağının sonu da "-gen" eki ile bitebilirdi.

"Chien-ssu-ch'u-chin-shih" şeklinde yazılan ve dördüncü çocuğun oturduğu dağ ismi de, fikrimize göre üç kısma ayrılmalıdır.

Chien-ssu, Ch'u-shin, Shih şeklinde üç kısma ayrılabilir. Fakat bu yerlerin neresi olduğunu tespit etmek imkânsızdır. Mühim olan, Kırgızların da bu ilk Türk boylarından sayılması ve bu efsanenin yukarı Yenisey ile ilgili olmasıdır. Göktürkler, yerini bilmediğimiz "Chien-ssu, Ch'u-chin, Shih" denen bir dağda ikamet eden çocuktan neş'et ediyorlar.

4 — *Lin ülkesi*

2. Rivayette, Göktürklerin Lin ülkesi tarafından mağlûp edildiği kaydediliyor (bk. s. 85). Bu Lin memleketi neresi idi? Çin kaynaklarında böyle bir ülkenin mevcudiyetinden bahis yoktur. Aynı Çince işaretle yazılmış bu kelimeye, Toba devletini kuran kabiledaki bazı şahısların ünvanları arasında rastlıyoruz. Meselâ "Lin Kagan"

adını taşıyan bir reis, bu bakımdan tetkike değer (Shiratori, *Kaghan and Khatun*, Toyo Bunko, I, s. 2). Kagan ünvanının önüne konan Lin kelimesi bir aile veya kabile adı da olabilir. Bu hususu teyid veya tekzip edebilmek için elimizde yeter derecede kâfi delil yoktur.

Aynı işarete, Juan-juan devletini kuran asıl kabilenin isminin sonunda da rastlamaktayız (Wei-shu, 103=1a). Tun-t'u-lin adını taşıyan bu kabilenin Alaşan steplerinde oturdukları anlaşılıyor. 2. Rivayeteki kurt efsanesinin de bu bölgelerde geçmesi bakımından bu müşabehet enteresandır.

Bu Lin memleketinin, Hsien-pi veya Mogol aslından olması da çok muhtemeldir.

5— *Hsi-hai (Batı denizi)*

Han devrinde, bu ad Koko Nor'a verildi. (*Chung-kuo-kuchin-ti-ming Ta-tsé-chien*, 353 a). Çinlilerin Orta-Asya ve Batı-Asya hakkındaki bilgileri çoğaldıkça, bu adın daha batıdaki denizlere verildiğini görürüz. Meselâ Sui ve T'ang devrinde, bu ad Aral gölüne veya Hazar denizine de verilmiştir. (Hirth, *Nachworte*, s. 38, 39).

Rivayet eski bir karakter taşımaktadır (bk. s. 85). Bu sebeple Hsi-hai'in burada Koko Nor için kullanıldığına kaniyiz.

6 — *Kao-ch'ang*

Kao-ch'ang, bilindiği üzere Turfan ovasına Çinliler tarafından verilen addır. Çok tanınmış bir coğrafi tâbir olduğu için, izahını lüzumsuz buluyoruz.

EFSANELERDEKİ MOTİFLER

1 — *Dağ motifi*

Efsanelerde sık sık görülen mukaddes veya lâlettâyin herhangi bir dağ veya tepe motifini ayrı bir etüdümüzde incelemiştik⁶⁰. Göktürlere ait kurt efsanelerinde, kurt, çocuğu alarak Turfan'ın kuzey veya kuzey batısındaki bir dağa götürüyor⁶¹. Ve bu dağda bulunan bir mağaradan içeri giriyor. Dağın ortasında bir düzlük varmış ve bu düzlük içinde, rivayete göre onların nesilleri türemiş. Çin kaynaklarındaki bu Göktürk efsanesini ilk defa Ebülga-

⁶⁰ Bahaeddin Ögel, *Uygurların Menşe Efsanesi*, D.T.C.F. Dergisi, 1948, s. 20.

⁶¹ Altay veya Tanrı dağları olabilir.

zi Bahadır Han'ın eserinde geçen Ergenekon efsanesi ile mukayese eden, zamanımızdan tam 200 sene evvel De Guignes olmuştu⁶².

Mogolların gizli tarihinde de, Mogolların ilk ataları olan *Börteçino* (Bozkurt) ile Hoai Maral (Güzel geyik) Burhan Haldun dağına geliyorlar⁶³.

2 — Mağara motifi

Ecdat mağaralarına ve bu mağaralar ile ilgili kültlere Kore'de rastlamaktayız⁶⁴. Fakat en tipik ecdat mağarası kültürüne Toba'lar devrinde ve Toba kabilelerinde rastlıyoruz. Toba'lar esasen kabilelerinin türediği bir mağaraya ve onunla ilgili bir kültle sahiptiler⁶⁵. Bu Toba kültürü sonradan Budist bir karaktere girerek, orijinal karakterinden ayrıldı⁶⁶.

Beyaz bir geyikle, Göktürklerin atalarının seviştiklerini anlatan diğer bir efsanede de, geyik bir mağara içinde ikamet etmekte idi⁶⁷ Kırgızların atası olan sığır da mağara içinde bulunmakta idi⁶⁸. Mukaddes atlarla ilgili efsanelerde de bu motife rastlanır. Bilhassa Batı Türkistan'ın cins atları senenin muayyen mevsimlerinde bir mağaraya girerek orada ilâhi bir şekilde çiftleşirlermiş. Bu misalleri fazla uzatmayacağız.

Yukarıda verdiğimiz bir kaç misal bize göstermektedir ki, Orta ve Kuzey Asya'da menşelerini muayyen hayvanlara bağlayan kavimler vardır. İster totem diyelim isterse başka bir şey olsun; Göktürkler de kurttan türediklerine inanmakta idiler. Bu, Göktürkler nezdinde bir efsane olarak yaşamakta idi. Göktürklerin kurtlara taptıklarına dair elimizde hiçbir delil yoktur. Bu efsanenin mevcudiyetine bakarak Göktürklerin totem devrini yaşadıkları da düşünülemez. Kao-ch'êlar da Kurttan tüedikleri için kurt ulumasına benzer şarkı söylerler⁶⁹.

⁶² De Guignes, III, s. 369; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecerei Terâkime Rıza Nur* terc. S. 37.

⁶³ E. Haenish, Aynı esr. s. 1.

⁶⁴ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 19, 31.

⁶⁵ W. Eberhard, Aynı esr. s. 80.

⁶⁶ W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 232.

⁶⁷ Yu-yang Tsa-tsu, IV = s. 30b.

⁶⁸ Aynı esr., IV = s. 31 a.

⁶⁹ Wei-shu, 103 = s. 21a.-b.

Göktürk kaganının odasına dikilen tuğun başında da alâmet olarak altından bir kurt başı varmış ⁷⁰. Kurt, bir alâmet ve efsane mevzuu olarak Göktürkler nezdinde büyük bir ehemmiyeti haiz idi. Fakat Göktürklerin totem devrini çok evvelki asırlarda idrâk ettikleri ve M. S. IV. asırda artık tek tanrılı bir dine sahip oldukları da bir gerçektir.

3 — *Bataklık motifi*

Çocuğun kollarının kesilerek bir bataklığa atılması, hem Chou-shu 50 ve hem de Sui-shu 84 de görülmektedir. Chou-shu'da yalnızca "*bataklık*" denmekte; Sui-shu'da ise "*Büyük bataklık*" tan bahsedilmektedir (Bk. s. 85). Böyle bir bataklığın mevcudiyetine, Toba'ların esas kabilesinin menşe efsanesinde de rastlıyoruz⁷¹. O. Franke, bu bataklığın neresi olduğunu tespit edemiyor. Bu bataklığın herhangi küçük bir Mogolistan gölü olduğu mütalâasında bulunuyor ⁷². Öyle görünüyor ki Mogol kanı ile fazla karışmış olan bu kabileler, önceleri Baykal gölü kenarlarında ve hattâ kuzeylerinde idiler. Hsiung-nu'ların hâkimiyeti sona erince Orhon kıyılarına, yani Hsiung-nu'ların eski yerlerine iniyorlar.⁷³ Bizi burada Toba'ların menşesini münakaşa etmek ilgilendirmez. Burada yalnızca, Göktürk efsanelerinde mühim bir yer tutan "*bataklık*" motifinin Tobalar'da da bulunduğunu göstermek istedik.

Wu-sun'ların efsanesinde, çocuk bir bataklığa değil "*otlar arasına*" atılıyor ⁷⁴. Bu da Göktürklerinkine biraz yakındır.

4 — *Bir kavim tarafından mağlûp edilme motifi*

Göktürklerin ataları bir kavim tarafından büyük bir mağlûbiyete uğrattılıyor ve onların bütün nesilleri kılıçtan geçiriliyor (Bk. s.85). Efsane eski acı bir hâtrayı ihtiva ediyor.

Wu-sun'ların mağlûbiyeti tarihî bir hâdisedir. Wu-sun'ların Yüeci'ler tarafından mağlûp edilmeleri hâdisesini bütün teferruatı ile biliyoruz ⁷⁵.

⁷⁰ Şimdilik bk. St. Julien, J A, 1864, s. 333. Göktürlere ait gelecek yazımızda bu hususlar yeniden ve derin olarak ele alınacaktır.

⁷¹ O. Franke, *Geschichte*, III, s. 237.

⁷² Aynı esr. III, s. 237.

⁷³ Wiegner, *Textes Historiques*, s. 1000; Wiegner'in nazariyesi yanlıştır. Tenkidi için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, s. 237.

⁷⁴ De Groot, *Die Westlande*, s. 24.

⁷⁵ Bk. Bahaeddin Ögel, D. T. C. F. Dergisi, 1948, s. 260-278.

Göktürklerde “Lin” memleketi tarafından mağlûbiyete uğratılıyor. Bu “Lin” memleketinin neresi olduğunu katî olarak bilmiyoruz. Bu sebeple, bu Göktürk mağlûbiyeti gene yarı efsane olarak kalıyor.

Ebülgazî Bahadır Han’a göre, Oğuz Han’ın ahfadı da Tatarlar tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratılıyor ⁷⁶. Bu mağlûbiyetten sonradır ki Ergenekon’a giriyorlar. Vak’aların birbirini takip edişi bakımından, Göktürk efsanesi ile Ebülgazî Bahadır Han’ın rivayeti birbirine tetabuk etmektedir.

Ebülgazî Bahadır Han, Tatarların yerini tarif ederken, bu kavimlerin Mogol-Tunguz karışımı kabileler olduğunu da tasrih ediyor. Kadırgan dağları civarında yaşayan bu kavimlerin, Türk olmalarına hiç ihtimal vermiyoruz ⁷⁷.

Göktürkleri imha eden “Lin” memleketinin böyle bir Mogol kavmi olması da çok muhtemeldir (bk. s. 85).

5— *On boyun, on çocuktan türemesi motifi*: Bilhassa Oğuz efsanesinde de görülen, çocuklardan türemiş kabilelere ait rivayetlere ne kadar ehemmiyet verilse yeridir. Bu rivayetler tamamen boş değildir. Hakikaten, efsanelerde ismi geçen kabilelerin kaynaklarda da mevcudiyetlerine rastlıyoruz. Bu sebeple, Göktürk efsanesinde ismi geçen on boyları, Göktürk kabileleri arasında da bulabiliyoruz. Bu da bize gösteriyor ki bu efsaneler tarihle hiç ilgisi bulunmayan ve tamamen uydurma şeyler değildir.

Göktürk kitabelerinde “Onok” adı ile geçen bu Onboy, batı Göktürklerin esas çekirdeğini teşkil eden *Tu-lu* ve *Nu-shih-pi* kabileleri idiler ⁷⁸. Bunlar “Onok” adı ile İslâm kaynaklarında da zikredilmektedir ⁷⁹.

6 — *Dört boyun dört çocuktan türemesi motifi*

Bilindiği üzere Oğuz efsanesinde de bu dörder oğul motifi önemli bir rol oynar. Bu hususu IV. Tarih Kongresinde ele almış ve diğer Türk kavimlerindeki an’anelerle mukayese ederek kısmen incelemiştik ⁸⁰.

⁷⁶ Bk. Rıza Nur tercümesi, s. 22, 34 vd.

⁷⁷ Bk. Aynı esr. s. 22.

⁷⁸ E C. Chavannes, *Documents*, index, s. 324.

⁷⁹ J. Marquart, *Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien*, Hirth Festschrift, 290.

⁸⁰ IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, s. 245.

Göktürk efsanesine göre Na Tu-liu Şad'ın dört oğlu vardı (bk. s. 87). Ebülгази Bahadır Han'ın yaptığı şecereye göre, Mogol'un da dört oğlu bulunmaktadır⁸¹. Mogolların gizli tarihinde de buna benzer şecereler bulmak mümkündür.

7 — Yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme motifi

Burada yağmurla rüzgârı birbirine bağlı bir motif olarak kabul etmek lâzımdır. Birinin mevcudiyeti diğeri için elzem olarak kabul edilmiş olabilir. Nitekim Altay Şamanizminde Yada taşı ile yağmur, rüzgâr, kar ve tayfun getirilebilirdi⁸².

Bilindiği üzere Türklerde yağmur yağdırma Yada taşı ile olurdu. Bu, Türk halkları arasında çok yayılmış bir inanç idi. Prof. Abdulkadir İnan, pek haklı olarak Chou-shu'daki bu kaydı, Türkler arasında çok yayılmış olan Yada taşı ananesinin ilk kaydı olarak görmektedir. Ve bunda haklıdır⁸³. Yalnız bu ananenin de Çin menşeli olduğunu unutmamak lâzımdır⁸⁴.

8 — Ateşin keşfi

Altay Şamanizminde ateşin keşfini veya ateşin yer yüzüne gelişini anlatan muhtelif efsaneler mevcuttur. Yakut'lara göre ateş, bembeyaz bir taht üzerinde oturmuş olarak hükmeden Gök İlâhının oğludur (Uno Harva, *Die religiöse Vorstellungen der altaischen Völker*, Helsinki 1938, s. 223). Altay kavimleri, umumiyetle, ateşin gökte ikamet ettiğine inanırlar. Uno Harva şöyle diyor: "*Der Glaube, das feuer sei im Himmel beheimatet, ist unter den Völkern des Altaistammes sehr allgemein*" (aynı eser. s. 223). Gene Yakutlara göre, insanlara ateşi, göğün 3. katında hükmeden Ulu-Toyon gönderiyordu (Aynı eser. s. 224).

Yukarıdaki etnografik malzemeye göre, Göktürk efsanesinin bu kısımlarının, henüz daha ilâhî bir mahiyette olan Göktürk atalarına ait olduğunu söyleyebiliriz. Herhalde bu atalar ilâh idiler ve Gökte ikamet ediyorlardı.

⁸¹ Rıza Nur terc. s. 17.

⁸² Uno Harva, *Die Religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker*, Helsinki 1948, s. 222.

⁸³ Prof. Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, s. 160.

⁸⁴ Yada taşının Çin'deki ehemmiyeti için bk. B. Laufer, *Jade, A study in Chinese archaeology and religion*, s. 29 vd.

9 — *Efsanelerde Maderşahî (kognat) unsurlar*

Bu efsanelerde, Maderşahî (Kognat) ailenin bazı izlerine de rastlıyoruz. Meselâ Na Tu-liu Şad'ın on tane karısı varmış. Bu kadınların doğurdukları erkek çocukların hepsi, kendi aile isimlerini, annelerinin soy adlarına göre alıyorlarmış (bk. s. 87). Göktürk'lerin atası olan A-shih-na ailesi de onun küçük karısının soyundan geliyormüş.

Bu annelerden Türklerin on kabilesi neş'et etmiş. Kabilelerin atası olan Büyük anne'lere, Mogolcada emegen denirdi (Vladimirtsof, *Mogolların içtimat teşkilâtı*, A. İnan terc., Ankara 1944, s. 75). Meselâ Alan-goa, Mogolların bir büyük annesidir. Fakat Göktürk efsanesi ile bu Mogol efsanesi birbirlerinden tamamen ayırdılar. Çocukların annesinin soy adları ile anılması da çok eski maderşahî bir ananenin izi mahiyetindedir.

10 — *Ekzogamya izleri*

2. Rivayete göre, Kurt, Turfan'ın kuzeyindeki mağaraya kaçtıktan sonra, orada on çocuk doğuruyor (bk. s. 85). Bu on çocuk büyüyünce dışardan kızlarla evleniyorlar. Karıları gebe kalıyor ve bunların her birinden bir soy türeyor. A-shih-na ailesi de bunlardan birisi imiş. Bu dışardan evlenme hâdisesini, bir ekzogamya âdeti olarak kabul edebilir miyiz? Şu kadarını söyleyelim ki bu meselede kat'î olarak konuşamayacağız. Çünkü mağarada -veya tâbir caiz ise Ergenekon'da- zaten kız yoktu. Bununla beraber, bu kaydı bilgi kabilinden olarak koyduk.

EFSANELERDE GEÇEN

ŞAHİS ADLARI

1 — "*Türk*" ünvanlı Göktürk atası

Efsanelere göre İkinci çocuk Kırgız'ların; dördüncü çocuk ise Göktürk'lerin atası idiler.

Göktürklerin ilk ataları, "T'u-chüeh" yani "TÜRK" adı ile adlandırılıyordu (bk. s. 86). Şahsi adı da Na-tu-liu idi. "Türk" herhalde onun bir lâkab veya ünvanı olmalı idi. Bilge, alp ünvanları gibi onu tavsif edebilir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, T'ang-shu, Na-tu-liu'yu tarihî bir şahsiyet olarak kabul etmektedir (bk. s. 120).

2 — *A Pang-pu*

Çin kaynaklarındaki efsanelerde geçen Türklerin ilk atasının adı, A Pang-pu şeklinde yazılmaktadır. Bu adın izahı şüphesiz çok zor ve oldukça da tehlikelidir. “A” işareti, gene yarı efsanevi Göktürk atalarından olan A Hsien Şad’ın adının başında da geçmektedir. Bu ad, aynı metinde ikinci defa geçişinde “Pang-pu” şeklinde görülmektedir. İşte bu durumları göz önünde tutarak, bu adı “A Pang-pu” şeklinde, iki kısımdan müteşekkil olarak okumağı daha doğru bulduk. Bunlardan birinin ad, diğerrinin de ünvan olması çok muhtemeldir.

De Guignes, bu adın “Ko-pam-pou” şeklinde garip bir transkripsiyonunu yapıyor⁸⁵. Yakinef’in transkripsiyonu ise “Apanbu”dur⁸⁶.

3 — *İ-chih Ni-shih-tu*

Yakinef bu adın transkripsiyonunu “İçini-Nişidu” şeklinde yapmıştır⁸⁷. Fakat Yakinef’in transkripsiyonu yanlıştır. Metinde iki tane “ni” işareti yoktur. Eğer bu adı modern Çin telâffuzu ve Türk alfabesi ile yazacak olursak, “İcinişidu” şeklini alır. Bu adlar tamamen efsanevi olduğundan, başka paraleller bularak mahiyetleri hakkında bir şey söylemek de imkânsızdır. Böyle Çin transkripsiyonu ile yazılmış olan Türk adlarının orijinal şeklini, ancak diğerr yerlerde geçen diğerr paralel ve ünvanlarla mukayese ederek anlayabiliyoruz.

F. W. K. Müller, bu adı “I-tsi Ni-şi-tu” şeklinde yazıyor⁸⁸. Fakat bu şekilde transkripsiyon yapmasının sebeplerini açıklamıyor. Bu şekil, bizim kabul ettiğimiz şekle benzemektedir.

Bu ad hakkındaki bizim mütalâalarımız şunlardan ibarettir:

a) Baştaki “İ” işaretine, “İ-li Kagan”ın baş işaretinde de rastlıyoruz. Bu işaret, bilhassa Türk ünvanlarının Çin transkripsiyonlarının baş harflerinde çok kullanılmakta idi⁸⁹. İkinci işaret olan “Chih” in eski telâffuzunun sonunda, “t” sesi vardır⁹⁰, Türkçede,

⁸⁵ De Guignes’in transkripsiyonu “Ko-pan-pou” şeklindedir. bk. C. II, s. 372. Bu, yanlış bir transkripsiyondur.

⁸⁶ Yakinef’in transkripsiyonu “Apanbu”dur: I, s. 221. Bu da tamamen doğru değildir.

⁸⁷ Yakinef, I, s. 221.

⁸⁸ *Uigurische Glossen*; Hirth Festschrift, s. 316.

⁸⁹ Bk. Chavannes, *Documents*, index, s. 331.

⁹⁰ B. Karlgren, *Analytic Dictionary*, 1227.

“r” seslerinin transkripsiyonları için böyle “t” sesi ile biten Çince işaretler kullanılırdı. Meselâ Türkçe “Tür” hecesi için, Çince “Tüt” işareti kullanılıyordu. Burada da “Cit” veya “Çit” şeklinde olan Çince işareti, Türkçe veya Mogolca “Cir” veya “Çir” hecesi kullanılmış olabilir. Bu duruma göre bu ismin ilk kısmı, “İcir, İçir, İsir” şeklinde kurulabilir.

Çince, “Ni” işareti ile başlayan Türk isimlerine, çok rastlamaktayız ⁹¹. Bu işaretin eski telâffuzu “Nei” veya “Nai”dir ⁹². İkinci işaretin eski telâffuzu ise “Si” şeklindedir ⁹³. Bu duruma göre, bu ikinci kelimenin orijinal şekli belki de “Neysidu” veya “Nisidu” şeklinde olabilir.

b) “İ -chih-ni Shih-tu” şekli için elimizde delil yoktur. “Chi” sesinin sonunda, yukarıda da söylediğimiz gibi bir “t” sesinin mevcudiyeti durumu müşkülleştirmektedir. Eğer sondaki bu “t” sesi olmasaydı, “İçin, İkin” ve hattâ “Erkin” le birleştirmek bile hâtura gelebilirdi. Çünkü “Erkin”in de Çince yazılışı “İ-chin”dir.

Chou-shu 50, bu adı aynı metinde ikinci defa geçişinde, Nishih-tu şeklinde kısaltmıştır. Bu bizim yukarıdaki fikirlerimizi teyid eder. Öyle görünüyor ki, F. W. K. Müller’in rekonstrüksiyonu da ismin ikinci defa kaydediliş şekline dayanılarak yapılmıştır.

3 — Na Tu-liu Şad

Türk tarihine ait metinlerde, Şad ünvanı, ilk olarak bu adla birlikte geçmektedir. Hattâ Şad ünvanının tarihte ilk görünüşü bu efsanevi metinle olmuştur. Bilindiği üzere Şad, Göktürklerde ehemmiyetli rütbe ve ünvan idi. Biz burada bu ünvanın menşeinin neresi olduğunu münakaşa etmeyeceğiz. Fakat bu ünvanın menşei, hakikaten denildiği gibi İran ise, Türk ve Mogol efsanelerinde görülen ünvanların İran menşeli olması, *İran tesirlerinin Türkler nezdinde çok erken zamanlardan itibaren girdiğini* gösterir.

De Guignes, zamanımızdan 200 sene evvel yazdığı eserinde, böyle bir ünvanın mevcudiyetinden haberdar değildi. Bu sebeple ismin ve ünvanın müşterek transkripsiyonunu yaptı⁹⁴. Yakinef de bu ünvanı henüz daha habersizdir ⁹⁵.

⁹¹ Chavannes, *Documents*, index, s. 349.

⁹² Karlgren aynı esr. 659.

⁹³ Aynı esr. 893.

⁹⁴ De Guignes, II, s. 372.

⁹⁵ Yakinef, I, s. 221.

Görülüyor ki “A Hsien”, şahıs adı olmaktan ziyade bir ünvan karakterini taşımaktadır.

Bu ad hakkında kayde değer müşahedelerimizi şöyle sıralıyacağız:

a) Bu adın, “Na Tu-liu Şad” şeklinde okunmasına taraftarız. Göktürklerde, “Tu-liu” adlı şahıslara çok rastlamaktayız. Bu meyanda meşhur bir Göktürk Kaganı olan “Tu-liu Kagan”ın adını da sayabiliriz⁹⁶. Her iki ad da aynı çince işaretlerle yazılmıştır.

b) Adın sonundaki “Liu” eki, bilhassa Juan-juan adlarında çok rastlanmaktadır. Bu meyanda, meselâ Juan-juan’ların ataları Moko-liu’nun adını sayabiliriz⁹⁷. Bilhassa insan ve kabile adlarının sonunda görülen bu ekin Mogol menşeli olduğuna inananlar olmuş ve bu hususta münakaşalar yapılmıştır⁹⁸.

c) İsmi başında tek olarak bulunan “Na” işaretinin, Türk veya Mogol isimlerinden hangilerini ifade ettiğini bilmiyoruz. Belki de başlangıçta bir kaç işaretten müteşekkil olan bu ad, muhtelif istinsahlar sebebiyle bu şekle girmişti. Bu işaretin eski telâffuzu “nut” veya “nuet” idi⁹⁹. Adın bu baş kısmının izahı çok güçtür.

4 — A Hsien Şad

“Hsien” işareti, Hsiung-nu’ların tanınmış ünvanlarından birisini gösterir¹⁰⁰. Bu ünvan, Hsiung-nu’larda hükümdardan sonra gelen bir rütbe idi. Ya veliahta veyahut da hükümdarın en yakın akrabalarına verilirdi.

“A” işareti, A Pang-pu adının sonuna geldiği gibi, Göktürk Kaganlarından bazılarının adının başına da bazı kaynaklarda eklenmiştir. “A-shih-na” adının başındaki “a” işareti de mânidardır.

“Hsien” işaretinin mânası “Âlim, hakim”dir. Çin devlet teşkilâtında bu işaretle gösterilmiş rütbeler bile vardır¹⁰¹. Aynı ünvan Hsiung-nularda da vardır. Bu ünvanın Hsiung-nu’lara Çinlilerden geçtiğini söylemek çok zordur. Çince “Hsien” kelimesi, Türkçe “Bilge”nin karşılığıdır. “Hsien” kelimesi Hsiung-nu ünvanının Çince tercümesi de olabilir¹⁰².

⁹⁶ Bk. Chavannes, *Documents*, s. 371.

⁹⁷ Wei-shu, 103=s. 1 a-b; Yakinef, I. s. 184.

⁹⁸ Bu hususta fazla bilgi vermeyeceğiz.

⁹⁹ Karlgren, Aynı esr., 654.

¹⁰⁰ Bu ünvanın mahiyeti hakkında bk. De Groot, *Die Hunnen*, s. 55 vd.

¹⁰¹ O. Franke, *Geschichte*, II, s. 431, 435, 598.

¹⁰² Fikirlerimiz kat’i değildir.

II. KISIM

GÖKTÜRK DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ

ORTA-ASYA'NIN ETNİK DURUMU VE GÖKTÜRKLER

1 - *Töles'ler ve Göktürkler*

Tanrı dağlarının kuzeyinde ve Altay dağlarının eteklerinde, V. asrın sonuna doğru, başlıca iki büyük GÖÇEBE KAVİM bulunuyordu. Bunlardan batı bölgelerini işgal edenler TÖLES'LER (veya Kao-ch'é'lar); doğuda bulunanlar ise JUAN-JUAN'lar idiler. Bu iki göçebe kavim arasında, belirli bir sınır tespiti hiçbir zaman mümkün olamamıştır. *Bütün ticaret yollarının geçtiği Turfan bölgesini ele geçirmek isteyen bu iki göçebe kavim, sık sık bu bölgede çarpışmışlardı.* Bu sebeple bu bölge, iki kavim arasında *menfaatlerin çarpıştığı bir sınır vazifesini görmüştü.*

Göktürkler, Altayların güneyinde ve bu iki büyük Göçebe kavim arasında kalmışlardı. Göktürklerin etnik menşeinin iyice anlaşılabilmesi için Töles'lerle Juan-juan'ların karşılıklı durumlarının ve arazilerinin tetkiki gerekmektedir. Töles'lerin batı sınırlarının, 618 tarihine kadar incelenmesini faydalı buluyoruz.

2 - *Toba devrinde Töles'ler ve batı sınırları*

Wei-shu'nun Kao-ch'ang bahsinde ¹⁰³. T'ai-ho saltanat devresinin 5. senesinde (481) Töles'lerin (Kao-ch'é) reisi A-fu-chieh-lo'nun Turfan prensini indirerek yerine kendi adamını tayin ettiğini kaydediyor. Turfan'da karışıklıklar çıkıyor ve bir müddet sonra tekrar Juan-juan'ların eline düşüyor ¹⁰⁴.

488 senesinde, Tanrı dağlarının kuzeyindeki Tölesler, "Kuzey ve Güney" olmak üzere iki kısma bölündüler ¹⁰⁵. A-fu-chieh-lo, kuzey kısmın reisi idi. Herhalde Kara İrtiş boylarında oturuyordu.

491 senesinde, "Kuzey Töleslerin" Soğdu tüccarlar vasıtası ile, müşterek düşmanları olan Juan-juan'lara karşı cephe almak için, Çine ittifak teklif ettiklerini de görüyoruz ¹⁰⁶.

¹⁰³ Wei-shu, 101=s. 8b; Yakinef, II, s. 251.

¹⁰⁴ Bk. Bahaeddin Ögel, İlk Töles boyları, Belleten, 48, s. 825.

¹⁰⁵ Wei-shu, 101=s. 19 a; Yakinef, II, s. 251.

¹⁰⁶ Bk. Bahaeddin Ögel, Belleten, 48, s. 828 vd.

508 senelerinde "Güney Töleslerin" şefi Mi-wu-t'u, Juan-juan Kaganı Fu-t'u'yu öldürmeğe muvaffak oluyor ¹⁰⁷. Turfan bölgesi yeniden Töleslerin hâkimiyetine giriyor ¹⁰⁸. Töleslerle Juan-juan'lar arasında meydana gelen harpler hep Turfan yakınındaki Pu-lei gölü kenarında meydana gelirdi ¹⁰⁹. Öyle görünüyor ki Güney Tölesleri Kaşgara kadar Tanrı Dağlarının Kuzey eteklerini kaplıyorlardı. Wei-shu'nun Yüeh-p'an bahsinde, bu bölgenin dilinin Töles (Kao-ch'ê)lerle aynı olduğuna dair bir kayıt vardır ¹¹⁰ Yüeh-p'an, Balkaş gölünün güney sahilleridir ¹¹¹. Kuzey Töleslerinin de Balkaş Gölünün Güney sahilleri ile Tarbagatay ve Çungarya Steplerinde yaşamış olmaları çok muhtemeldi. Töleslerin Batı sınırlarını Akhun devleti teşkil ediyordu ¹¹².

508 tarihinden sonra, kaynaklarımızın Turfan ve Töles bahsinde, artık bilgi bulamamaktayız. Bu tarihe kadar, Töleslerin batı sınırı Turfan olmuştur.

3 — Sui Sülâlesi zamanında (589-618) Töles'ler

Bilindiği üzere "Töliš" kelimesi, Göktürk kitabelerinde, geçen bir kavim ismidir ¹¹³. Türk aslından olan bu oymaklar, dağınık olarak Tula boylarından Güney Rusya steplerine kadar uzanan

¹⁰⁷ Wei-shu, 103=s. 10 a.

¹⁰⁸ Wei-shu, 101=s. 19 a.

¹⁰⁹ Wei-shu, 103 = s. 21 a-b.

¹¹⁰ Wei-shu, 102 = s. 10 b; Yakinef, II, s. 259.

¹¹¹ A. Herrmann, *Atlas of China*, 30-31, C D 1.

¹¹² Bu hususta bk. Bahaeddin Ögel, *Belleten*, 48, s. 826.

¹¹³ Kültegin yazıtında "*Tölis Tarduş budunıg*" şeklinde geçmektedir (H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 34). Uygur Kaganı Moyunçura ait olan Şine Usu yazıtında da "*Tarduş Tölis budunka*" şeklinde geçmektedir (Aynı esr. I, s. 170). Tarduş ve Töleslerin isimlerinin böyle müşterek bir terkip şeklinde iki yerde geçmesi herhalde tesadüfi değildir. Bilge Kagan yazıtında ise, Tarduş beğleri yazılmakta, bir kaç ünvan daha sayıldıktan sonra Tölis beğlerinden ayrı olarak bahsedilmektedir (Aynı esr. I. s. 72). Tarduşlarla Tölislerin tamamen aynı olduğuna kani değil isek de, yukarıdaki "Tarduş Tölis" terkipleri de nazarı itibare alınmalıdır. Demek ki bu iki kavmin aralarında bir ilgi vardır.

Esasen Sui-shu'da Töleslerin Altay grubu sayılırken, yalnızca Tarduşlardan bahsedilmemektedir. Başka kabileler de vardır. TARDUŞ'LAR TÖLES OYMAKLARI İÇİNDE SİVRİLMİŞ BİR OYMAKTI. Yoksa Tölesler, Tarduşlardan müteşekkil değildiler.

geniş arazide yayılmışlardı. Sui vakayinameleri, aslen İndo-Cermen olan Alan vs. gibi kavimler de, bu Töles kabileleri arasında sayılmaktadır¹¹⁴. Bundan Orta-Asya'yı baştan başa kaplayan bütün göçebe kavimleri, Çinlilere göre Töles sayıldığı neticesini çıkarabiliriz.

Bizim tetkiklerimize göre Tölesler, Hsiung-nu ve Göktürk aslından gelmeyen, ve Mogol olmayan Orta-Asya oymaklarıdır. Uygur oymakları da "Töles" idiler¹¹⁵.

Töles grupları

Göktürkler Orta-Asya'yı ele geçirdikten sonra, şüphesiz ki Töleslerin yerlerinde epey büyük bir değişiklik olmuştu. Bununla beraber Göktürklerin civarındaki Töles kabilelerini, Sui vakayinamelerine dayanarak kısaca tetkik etmeği faydalı buluyoruz: ¹¹⁶.

a. *Tula Nehrinin kuzeyindeki Tölesler*: Bugu, Tongra, Wei-ho, Bayırku, Fu-fu-lo. Reisleri Hsi-chin (Erkin) diye adlandırılıyordu. Bundan başka Meng-ch'ên, T'u-ju-ho, Szu-chieh, Hun, Hu-hsieh vs. oymakları da vardır ki, bütün bu soyların seçme askerleri 20.000 kadar imiş ¹¹⁷.

b. *Tanrı Dağları grubu* ¹¹⁸: Hami'nin batısında ve Karaşar'ın kuzeyinde, Akdağ'ın eteklerinde yaşayan kavimler şunlardır: Ch'i-pi, Pu lo chih i hsi su p'o na chou ko wu huan, Ho-ku, Yeh hsi yü ni huan oymaklarının seçme askerleri 20.000 kadardı.

¹¹⁴ Bu İdil boyu Töles'lerini Prof. Hirth incelemişti (*Nachworte*, s. 38). Keza bk. Bahaeddin Ögel, *Göktürk yazıtlarının Apurımları*, Belleten, 33 s. 80-83.

¹¹⁵ Tabii bu yaptığımız tarif daha ziyade Çin Kaynaklarına göredir. "Tölis" kavim adı Göktürk kitabelerinde daha belirli bir şekle girmiştir.

¹¹⁶ Sui-shu, 84= s. 19 a. Prof. Hirth, bu bahisteki bütün Töles oymaklarını eserine almamıştır. Bilhassa baş kısımlarındaki grupların adını zikretmekle iktifa etmiş ve ancak ayniyetinden emin olduğu bir kaç oymak üzerinde durmuştur (Aynı esr. s. 37 vd.). Biz Sui-shu 84 de zikredilen baştan itibaren üç Töles grubundaki bütün kabileleri aldık. Şu hususa da işaret etmek isteriz ki, bu kabileleri birbirinden tefrik ederek yazabilmek, ayrı ve hususî tetkikleri icap ettirir. Bu sebeple kendisini tanımadığımız kabileleri çizgisiz ve virgülsüz olarak yazdık. Herhangi bir hatadan kaçınmak için yaptığımız bu hareketin hoş görülmesini temenni ederiz.

¹¹⁷ Bu oymakları karşıla: Bahaeddin Ögel, *Uygur Devletinin Teşekkülü* Belleten, 75 (1955), s. 334-335.

¹¹⁸ Bu grubun yeri için Hsi-yü T'u-shih (Yakinef, *Sobraniya* vs. yeni tabı, III, Kart. 7).

Bilindiği üzere Akdağ Batı Göktürk Kaganının oturduğu yerdir ¹¹⁹. Tanrı dağları üzerinde Yulduz vâdisi kenarında bulunuyordu.

Töleslerin Tanrı dağları grubu, eski Kao-ch'ê'lerin Güney grubu ile aynı olmalıdır.

C. *Altay Grubu*: Altay dağlarının güney-batısında şu oymaklar vardır: Hsi Yen-t'o (Sir Tarduş), Hsi lo êrh shih pan ta ch'i. seçme askerleri 10.000 den fazladır.

Töleslerin bu grubu ise, eski Kao-ch'ê'lerin Kuzey grubu ile aynı olmalıdır.

Sui-shu 84 de Töleslerin diğer gruplarının da isimleri geçmekte ve oymakları sayılmaktadır¹²⁰. Bizim maksadımız, daha ziyade Göktürklerin oturdukları yerleri tespit etmek olduğundan, burada diğer gruplardan bahsetmeği lüzumsuz buluyoruz.

GÖKTÜRKLERİN ALTAY'DAKİ YERLERİ

Bunun Kagan'dan evvel Göktürk'lerin Altay dağlarında oturdukları bilinmektedir. Bilindiği üzere Altay dağları büyük bir silsiledir. Göktürkler bu silsilenin neresinde oturuyorlardı? Bu suale cevap bulmak için elimizde şu vesikalarımız vardır:

1 — Göktürklerin Altay dağlarının güney eteklerinde bulduklarına ait kayıt ¹²¹.

2 — Göktürklerle Töleslerin komşu oldukları ilk Göktürk - Töles harplerinin cereyan tarzından anlaşılabilir. Chou-shu'nun bir kaydına göre¹²². Tölesler Juan-juan'lara taarruz etmek için hazırlanırken Göktürkler onları önlüyorlar ve mağlûp ediyorlar (s. 124).

Herşeyden evvel Töles kelimesinin ifade ettiği etnik mânayı, devirlere göre gözden geçirelim. Bu kelime Sui sülâlesi zamanında, yukarıda da söylediğimiz gibi (s.114), Göktürk ve Juan-juan (veya Mogol asıldan) olmayan dağınık Türk oymaklarını ifade etmekte idi. Bu oymaklar Tula boylarından Güney Rusya steplerine kadar

¹¹⁹ Bk. Chavannes, *Documents*, s. 115, n. 310. Bahaeddin Ögel, *Belleten* 33, s. 77, n. 70.

¹²⁰ Sui-shu, 84 = s. 19 a-b; Hirth, *Nachworte*, s. 37 vd.

¹²¹ Bk. s. 86; münakaşası: s. 92, 116.

¹²² Bk. s., 123 vd.

dağılmışlardı. Sui vakayinamesinde, bu oymakların mufassal listesi de vardır.

T'ang sülâlesi zamanında, Tölesler denince hatıra gelen oymaklar, daha ziyade Altay dağlarının batısındaki Sir Tarduş'lardır Hattâ Chiu T'ang-shu'daki Töles bahsının muhtevası, Sir Tarduş'lara aittir.¹²³ T'ang-shu, Sir Tarduş'ların, Tölesler içinde en akli başında ve müreffeh bir oymak grubu olduğunu zikretmeden geçmiyor ¹²⁴.

T'ula boylarındaki Töles'ler T'ang vakayinamelerinde Uyгур boyları meyanında sayılmıştı¹²⁵.

Ayrıca şu da var ki, Göktürklerle Tula Töles'leri arasında, Juan-juan'lar bulunuyordu. Daha doğrusu, bu zamanda Tula Tölesleri ile Göktürklerin komşu olmaları imkânı çok azdır.

3 — *Göktürkler Altay Dağlarının Neresinde Oturuyorlardı?* Yukarıda Sui-hu'nun kaydında görüldüğü gibi, Altay dağlarının güney batısında Sir Tarduşlar vs. vardı. Tanrı dağlarının kuzey kısmını ise, çok kalabalık Töles kabileleri işgal ediyordu.

Bu duruma göre, GÖKTÜRKLERİN ALTAY DAĞLARININ GÜNEY DOĞU KISIMLARINDA BULUNMALARI Çok muhtemeldir. Hangai dağları ile Hami şehri arasındaki yaylak kışlak yapmaları büyük bir ihtimal dahilindedir. Sha-po-liu Kagan zamanında Ötügen dağına -yani Orhon nehrinin güneyindeki Hangai dağlarına- geçtiler¹²⁶. Hsi-yü T'u-shih'de de, Göktürklerin atalarının yeri olarak Altay dağlarının güneydoğu kısımları gösterilmektedir¹²⁷.

Tarbagatay'dan gelerek Juan-Juan'lara taarruz etmek isteyen Töleslerin yolu üstünde bulunan Göktürkler, bu Töles taarruzlarını önlemişlerdi. Bumın Kagan'ın meşhur Töles harbi, bu şekilde cereyan etmiş olmalıdır.

¹²³ T'ang-shu, 217 B=s. 6 a; kısmî tercümesi için bk. Chavannes, *Documents*, s. 94-96. Chiu T'ang-shu, Töles bahsı, 199 B =s. 1b.

¹²⁴ Bk. Chavannes, *Documents*, s. 94.

¹²⁵ T'ang-shu, 217 A; Yakinef, I, s. 339-349.

¹²⁶ Yakinef, I, s. 235.

¹²⁷ Yakinef'in eserinin yeni tabında neşredilen Hsi-yü T'u-shih'in fotokopileri, III, Kart. 6.

JUAN - JUAN'LARIN YERLERİ VE GÖKTÜRKLER

Juan-juan devletinin Asya tarihinde önemli bir yer tutmuş olmasına rağmen, bu devletin toponomisi hakkında çok az şey biliyoruz. Göktürkler esas itibariyle, Altay, Ötügen dağları ve Orhon kenarlarında yaşıyor ve sıklet merkezleri burasıydı. Juan-juan'ların Orhon kıyılarında yaşadıklarına dair elimizde bir vesika yoktur. Juan-juan'ların yerlerine ait kayıtların tercümesi ile işe başlamakla bu zamandaki Asya etnolojisini daha açık olarak anlayabileceğimiz gibi Göktürklerin etnik menşei ve Göktürk devletinin teşekkülü de daha kolay olarak anlaşılacaktır.

Bu hususta Wei-shu, 103=s. 3 a şöyle yazıyor:

"Juan-juan'ların batısında Yen-ch'i (Karaşar) arazisi; Doğusunda Chao-hsien¹²⁸, kuzeylerinde Büyük Çölün (Gobi) ötesinde (memleketleri) Baykal gölünde nihayete erer;

Güneyde, Ta-chi dağına yakındırlar¹²⁹.

Tun-huang ile Chang-yeh'in¹³⁰ kuzeyinde daimî olarak toplanırlar ve orada ikamet ederlerdi¹³¹.

Bu metni izah edecek olursak, Juan-juan'ların daha ziyade Çin sınırlarına yakın yerlerde oturduklarını görürüz. Orhon nehri kıyıları Juan-juan'ların hâkimiyetleri altında idi. Bununla beraber daimî olarak orada oturduklarına dair bir kayıt yoktur.

Pei-shih'de Juan-juan'ların yerini tarif eden, cihetleri birbirine karıştırılmış bir metin daha vardır:

Doğuda (doğrusu kuzeyde) Han-hai (Baykal)ya kadar gidilir;

Batıda Chang-yeh suyu sınırlarıdır¹³².

Kuzeyde (doğrusu güneyde) Yen-jan¹³³ dağını geçerler;

¹²⁸ Chao-hsien, Kore'dir. Giles, *Chinese-English Dictionary*, 478.

¹²⁹ Ta-chi dağının neresi olduğunu bilmiyoruz. Coğrafya Lügatlarında yalnızca Gobi çölünde bir dağ olduğu kaydı vardır: *Chung-Kuo Ku-chin Ti-ming Ta ts'ê chien*, 81 b.

¹³⁰ Bugünkü Kan-chou'dur. Kansu'dadır ve İpek Yolu üzerindedir.

¹³¹ Bu metni O. Franke, eserine mealen almıştır: *Geschichte*, II, s. 184.

¹³² Chang-yeh suyu, bugünkü Etzeni göl'dür. Bu duruma göre Juan-juan'ların SINIRLARI TUN-HUANG VEYA AN-HSİ'YE kadar uzamıyordu.

¹³³ Yen-jan eyaleti, Hirth'e göre Kuzey Şansi'de Ta-t'ung şehri civarındadır (*Nachworte*, s. 113).

E. Chavannes, Yen-jan dağı ile eyaletini birbirinden tefrik ederek ayrı ayrı incelemiştir. Fakat incelemeleri katî bir sonuç vermemiştir (*Documents*, s. 35, n. 1).

(*Memleketlerinin doğusu ile batısı (arasındaki mesafe) 5.000 li'dir. Kuzeyi ile güneyi (arasındaki mesafe ise) 3.000 li'dir*¹³⁴.)

Görülüyor ki batı sınırları gene Kansu'ya dayanmaktadır. Alaşan stepleri Juan-juan devletinde büyük bir rol oynamaktadır.

Juan-juan'lar, Göktürkler tarafından mağlûp edildikten sonra gene Kansu bölgesi ile Alaşan steplerine ve Çin'in kuzey kısımlarına yayıldılar (bk. s. 127 vd.). Göktürklerle Juan-juan'lar arasında meydana gelen harpler, hep Alaşan steplerinde meydana geldi.

ÇİN VE JUAN-JUAN DEVLETLERİNİN ORTA-ASYADAKİ HAKİMİYET SAHALARI VE SINIRLARI:

438 — 439 senelerinde Orta-Asya'ya hâkim olan Juan-juan'lar, Toba imparatorunun takibine uğradılar. İmparator T'ai Wu-ti, Juan-juan'ları katî bir mağlûbiyete uğratmak için, Orta-Asya'yı baştan başa kat eder ve hasmının ordusunu arar. O. Franke, İmparator T'ai Wu-ti'nin Orhon kıyılarına kadar sefer yaptığını tahmin eder.¹³⁵ Bu devirde bir Toba ordusu için, bu kadar geniş bir sefer yolu tahayyül etmek bizce biraz imkânsızdır.

Wei-shu, 103 = s. 6b'ye göre Çin ordusu 438 senesinde üç koldan hareket ediyor. Orta kısımda imparator bulunuyormuş. "*İmparator Hsün-chi dağına gidiyor. Orta yol, ayrıca iki yola ayrılıyordu. Ch'ên kıralı da "Büyük Bataklık"tan Cho-yeh dağına gitti. İmparator da Hsün-chi dağının kuzeyinden T'ien-shan'ın batısına gitti.*"

O. Franke'ye göre Hsün-chi dağları, Orhon nehrinin güneyindeki Hangai dağlarıdır. Bilindiği üzere bu dağlar meşhur Ötügen idi. İmparator az zamanda Hsün-chi dağlarına gittiğine göre, bu dağların Toba ülkesine çok uzak olmaması lâzımdır. Ayrıca Hsün-chi'nin kuzeyinden T'ien-shan'ın batısına geçildiğine göre, burasının Turfan bölgesinin kuzeyi veya hiç olmazsa Altayların güneyi olmalıdır.

Ayrıca gösterdimiz gibi, Juan-Juan'ların en fazla faaliyette buldukları yerler, Orhon kıyıları değil; Kansu, Tun-huang ve Altay bölgeleri idi (bk. s. 118).

Milâttan önceki asırlarda, Hsiung-nu'larla Çinliler arasındaki harpler dolayısıyla ismi geçen Yen-jan dağı, Şansi veya Hopei eyaletlerinde olmalıdır (Franke, *Geschichte*, III, s. 207).

¹³⁴ Wên-hsien T'ung-cao, 2684 a.

¹³⁵ *Geschichte*, II, s. 197.

439 senesinde Toba'lar Chü-ch'ü devletini mağlûp ederler (bk.s.92) Bunu müteakip, Toba ordusu, Gobi çölünün güneyinde ordugâh kurarak, Juan-juan'ları cezalandırmak için fırsat beklerken, düşman ordusu Toba sınırını geçerek onlara karşı ciddî bir taarruza girişir¹³⁶. Ve Çin'de büyük bir korku hüküm sürer.

443 senesinde, Toba İmparatoru gene Gobi çölünün güneyine gelir. Metinde, maalesef tespit edemediğimiz bir çok yer isimleri geçmektedir. Meselâ An-chên suyu, Orhon nehri olabilir(?). Bu hususlar daha iyi olarak incelenmelidir.

449 senesinin dokuzuncu ayında, "*İmparator kuzeyde Kao-ch'ang prensi Na ile harbetti*" deniyor¹³⁷. Bu prens de Juan-juan'lara bağlı idi. Görülüyor ki Turfan ve Türkistan'a yapılan seferler, isimlerle tasrih edilmektedir. Gobi çölünün güneyinden yapılan diğer seferlerin doğrudan doğruya Altaylara ve Hangai dağlarına yapılmış olması da muhtemeldir.

Toba'ların Juan-juan'lara karşı yaptıkları seferler, başlıca üç cihete inhisar ediyordu.

- 1 — Gobi çölünün kuzeyindeki Juan-juan'ları tedip ederek, Çin'e taarruz etmelerine mâni olmak¹³⁸;
- 2 — Kansu bölgesine nüfuz eden Juan-juan'ları oradan koğmak;
- 3 — Türkistan ve Tun-huang bölgelerindeki Juan-juan nüfusunun önüne geçmek.

BUMIN KAGAN'IN SELEFLERİ

Göktürklerle ait efsanelere göre yaptığımız şecerelerden (bk. s.102), Bumin Kagan'ın ahfadı hakkında bazı bilgiler elde etmek imkânları olduğu anlaşılıyor. Fakat bu husustaki tarihî bilgiyi, ancak T'ang-shu'nun Batı Göktürklerine ait bahsinin başında buluyoruz. T'ang-shu 215 B, 5b şöyle diyor:

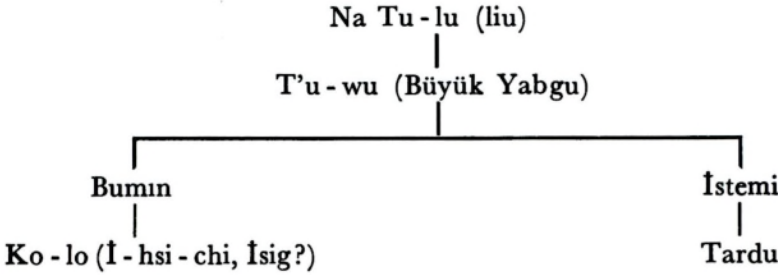
"*Batı Göktürklerin ecdadı, "Na-tu-liu" nun torunu, T'u-wu idi. Ünvanı "Ta Shih-hu"-yani "Büyük Yabgu"-idi. (Büyük Yabgu'nun) büyük oğluna T'u-mên (Bumin) İ-li Kagan denirdi. (Büyük Yabgu'nun) ikinci oğluna ise Shih-chieh-mi (İstemi Kagan) denirdi...*"

¹³⁶ Wei-shu, 103=s. 6b.

¹³⁷ Wei-shu, 103=s. 7 b.

¹³⁸ Wei-shu, 103.

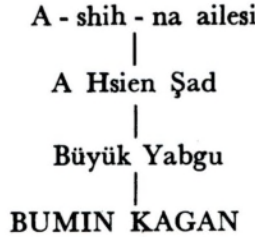
Yukarıdaki bilgilere göre şöyle bir soy kütüğü kurabiliriz:

“Büyük Yabgu”, Sui-shu’da da geçmektedir¹³⁹. A Hsien Şad, Ergenekondan oymaklarını emrine alarak çıkıyor ve Juan-juan’lara tabi oluyor. Sui-shu bu hususta diyor ki:

“*Büyük Yabgu zamanına gelince, (Göktürklerin) nesilleri yavaş yavaş kuvvetlendiler. Muahhar Wei sülâlesinin sona ermesi üzerine (bk. not. 156) İ - li Kagan, ordusu ile Töles’lere taarruz etti (bk. not. 150, 151)*”

Sui-shu’ya göre soy kütüğü şöyle idi:

Fakat Sui-shu’da, bu Göktürk reislerinin akrabalık dereceleri hakkında bir kayıt yoktur. Meselâ Bumın Kagan’ın, Büyük Yabgu’nun oğlu olup olmadığı belli değildir. Chou-shu’da ise bu durum şu şekilde kaydediliyor:

“*A-shih-na’nın küçük oğlu, genç olmasına rağmen, (diğer oğulları) arasında temayüz ettiğinden, (oğullarının hepsi toplanarak) onu şef olarak seçtiler ve A Hsien ünvanını verdiler. Rivayetlerin birbirinden farklı olmalarına rağmen, (Göktürklerin hepsi) kurt neslinden gelmişlerdi.*

“*Onun halefine T’u-mên adı verilir*”¹⁴⁰.

¹³⁹ Sui-shu, 84 = s. 1b.

¹⁴⁰ Chou-shu, 50 = s. 1a-b.

Görülüyor ki en ana kaynağımız olan Chou-shu'da büyük Yabgu'dan bir bahis yoktur. Bu duruma göre Chou-shu'da, Bumın Kagan'ın şeceresi şöyledir:

A - Shih - na
(Aile olarak değil; bir şahıs olarak)
|
A Hsien Şad
|
BUMIN KAGAN

Bu duruma göre, Büyük Yabgu hakkındaki ilk kayıt, Sui-shu 84 de başlamakta idi. Büyük Yabgu'nun adı, yalnızca Sui-shu ve T'ang-shu 215 B de geçmektedir.

Fikrimize göre, T'ang-shu 215 B deki şecereye büyük ehemmiyet vermek de doğru değildir. Çünkü ona takaddüm eden ve bu husustaki bilgileri daha sahih olarak alma imkânlarına sahip olan, Sui-shu ve Chou-shu'da, Bumın Kagan'ın selefleri hakkında verilen bilgiler, T'ang-shu ile tam olarak benzerlik göstermiyorlar.

T'ang-shu'da Bumın Kagan'ın büyük babası gibi gösterilen Na Tu-liu'ya gelince, bu zat tarihî olmaktan ziyade efsanevi bir şahıstır. Bu şahsın ünvanı da T'u-chüeh, yani Türk idi. A-shih-na ailesi, Na Tu-liu, yani Türk'ün on karısının çocuklarından birinden türüyor. Esasen Na Tu-liu adı da, ufak bir farkla, yalnızca Chou-shu ve T'ang-shu'da geçmektedir. Göktürklerin eski devirleri için en orijinal kaynağımız olan Chou-shu, herhalde T'ang-shu'ya da kaynaklık etmişti.

Yukarıda zikredilen duruma göre, T'ang-shu'nun Bumın Kagan'ın selefleri hakkında verdiği bilgiler, uydurma veya tahrif edilmiş olmalıdırlar.

BUMIN KAGAN VE DEVRİ

VESİKALAR II.

Chou-shu, 50, 3b:

“Onun halefine T'u-mên adı verilir ¹⁴¹. (T'u-mên'in) oymakları yavaş yavaş çoğaldılar ve Çin sınırına ¹⁴² geldiler. Pamuklu ve ipekli kumaş-

¹⁴¹ Bumın Kagan'la T'u-mên'in aynı şahıs oldukları hakkında E. Chavannes'in fikri için bk. *Documents*, s. 2.

¹⁴² Metinde “sai”, yani “müstahkem mevki veya Çin seddi” yazılıdır. Metinlerde Çin sınırı için hep bu tâbir kullanılır.

lar almak ¹⁴³ ve böylece Çin İmparatorluğu ile münasebetler tesisine başlamak istediler ¹⁴⁴.

“*Ta-t’ung* saltanat devresinin 11. senesinde¹⁴⁵, (Çin İmparatoru) *T’ai-tsu* ¹⁴⁶, (*T’u-mên’e*=Bumın) *Chiu-ch’üan* ¹⁴⁷ barbarlarından *An-no-p’an-t’o’yu* ¹⁴⁸ elçi olarak gönderdi.

¹⁴³ St. Julien, yalnızca “ipek” ten bahsediyor (I, s. 329). Yakinef’in tercümesi daha doğrudur (s. 221-22). O. Franke, bu metinden, Göktürklerin Çin’in kuzey bölgeleri ile ipekli ve diğer cins kumaşların ticaretine başladıkları mânasını çıkarmaktadır (*Geschichte*, II, 233, 5). Bu da varit olabilir.

¹⁴⁴ *Yakinef*’in tercümesi (s. 227-28), St. Julien’inkinden daha vazıhtır (I, s. 329).

¹⁴⁵ Yakinef’in kronolojisi tamamen yanlıştır (22 s. 228). Metin gayet açıktır. *Ta-t’ung* saltanat devresinin 11. senesi, M. s. 545 senesi eder (H. A. Giles, *Chinese English-dictionary*, I, Chronological tables, 15, XVI). Mathias Tchang bu hususu gayet açık olarak göstermiştir (*Synchronismes Chinois*, Chang-hai 1905, s. 238). M. Tchang, “Göktürklerin T’u-mên adlı şefi 545 de devletini kurdu” diyorsa da (Aynı esr. s. 238), bu fikir katı olarak kabul edilemez. Bu tarihte Göktürk-Çin münasebetleri resmen başladı. Göktürkler, bir devlet haline ancak Bumın Kagan’ın İ-li Kagan ünvanını almasından sonra gelebilmişlerdir. Daha evvel oymaklar federasyonu halindedirler.

¹⁴⁶ Batı Toba sülâlesinin imparatoru nüfuzunu tamamen kaybetmiş ve bir kukla mahiyetini almış bulunuyordu. Asıl hâkimiyet aslen bir Hun ailesinden gelen *Yü-wên T’ai* adlı bir kumandanın elinde bulunuyordu (O. Franke, *Geschichte*, II, 228, 233; W. Eberhard, *Çin tarihi*, 174) Yü-wên ailesinin Hun olduğunu Çin kaynakları da kaydederler ((*Wei-shu*, 103, 17b).

¹⁴⁷ *Chiu-ch’üan* şehri bugünkü Kansu’da Tun-huang’nın güney doğusunda ipek yolu üzerinde bulunuyordu. Aynı zamanda Kuzeyden ve Alaşan steplerinden gelecek olan taarruzları önlemek üzere Çinliler tarafından yapılmış müstahkem mevkiilerin -yani sedlerin- güneyinde bulunan bu şehir aynı zamanda önemli bir serhad şehri idi. Bilhassa Han sülâlesi zamanında ismi çok geçer. (A. Hermann, *Atlas of China*, Cambridge, Mass. 1935, s. 38). Bu şehrin güneyinde Tibetliler ve kuzeyinde de Türk ve Mogol kabileleri bulunuyordu. *Chiu-ch’üan* daima bu iki tazyik altında kalmıştı. Şehrin içinden kervan yolu geçtiği için, halkını iyice karıştırmış ve bir tüccar şehri haline sokmuştu.

İşte Göktürkler nezdinde ilk olarak gelen Çin elçisinin bu şehir halkından birisinin olması üzerinde durulması icap eden bir noktadır. Ayrıca bu elçinin adı da bir Çin adı değildir. O. Franke’ye göre bu elçinin bir Hun veya bir hintli olması çok muhtemeldir (*Geschichte*, II, 233, 10). Herhalde bu elçinin Türklerle bir ünsiyeti ve münasebeti mevcuttu. Bu şehir Altay dağları ile Çin arasındadır. Tabii olarak bu iki bölge arasında da münasebet tesis edilebilirdi.

¹⁴⁸ Kanaatımızca bu elçilik heyeti, iki kısma ayrılan Kuzey Çin’deki kuvvet muvazenesini tesis etme maksadı ile gönderilmişti. Çin’in Kuzey batısında Batı Toba, ve Doğusunda ise Ch’i sülâlesi vardı. Ch’i sülâlesi Juan-juan’larla iyi münase-

“(Bütün Göktürk halkı) birbirlerini karşılıklı olarak tebrik ettiler ve şöyle dediler:

—“(Artık) bugün büyük bir memleketin elçisi bizim (nezdimize) gelmiş bulunuyor. (Bu sebeple) devletimiz çabucak büyüyecektir.

12. senede (546), T’u-mên (Bumın), memleketinin türlü mahsullerini (Çin İmparatoruna) sunmak için bir elçi gönderdi. Bu zamanda Töles’ler Ju-ju (Juan-juan)lara ¹⁴⁹ taarruz etmek için plân kuruyorlardı ¹⁵⁰. T’u-mên (Bumın) oymaklarının başına geçerek (Töleslere) karşı bir taarruz yaptı ¹⁵¹ ve onları mağlûbiyete uğrattı. 50.000 kişiden fazla olan (Töles’lerin) oymakları (Göktürklerle) tabi oldular.

sebetler tesis etmişti. Batı Toba devleti rakibinin karşısında yalnız kalmamak için, esas itibariyle Juan-juan’lara tâbi olmakla beraber hatırı sayılır bir kuvvete sahip olan Göktürklerle anlaşmağı münasip bulmuştu. Batı Toba devleti 556 da nihayete erip onun yerine Chou sülâlesi geçti. (W. Eberhard, *Çin Tarihi*. 170).

Burada ismi geçen İmparator T’ai-tsu, Chou sülâlesini kuran Yü-wên T’ai olmalıdır (O. Franke, *Geschichte*, II, 228-235). Bu vesikalar Chou sülâlesinin resmî tarihinde bulunduğuna göre bu imparatorun da Chou sülâlesinin ilk imparatoru olması gayet tabiidir. İlk imparatorlara T’ai-tsu denirdi.

Yakinef, T’ai-tsu’yu, Toba imparatoru Wên-ti (535-552) ile birleştirmiştir (s. 228). De Guignes de aynı hataya düşmüştür (II, 374).

O, Franke bu meseleyi halletmiş ve elçiyi bizzat Yü-wên T’ai’in gönderdiğini açık olarak ifade etmiştir (Geschichte, II, 233).

¹⁴⁹ Juan-juan’lar hakkında en eski bilgileri toplayan Wei-shu, 103, 1 b de bu kavmin ismi “Juan-juan” şeklinde yazılmıştır. Chou-shu, 50, 3a ile Sui-shu, 84, 1a’da “Ju-ju” şekli görülmektedir. Yakinef, de “Ju-jan” şekli görülmektedir (s. 228). De Guignes’ninki de öyledir (II, s. 375). Gerek Yakinef ve gerekse De Guignes’in Tsê-shih T’ung-chien ve dolayısıyla T’ung-chien Kang-mu’nun tesiri altında kaldıkları anlaşılıyor. Tsê-shih T’ung-chien’de bu kavim Ju-jan şeklinde yazılmıştır (164, 1558 b). Bu hususları Juan-juan’lar hakkında yapacağımız bir etüdde yeniden ele alacağız. Şimdilik bk. Chavannes, *Documents*, s. 221.

¹⁵⁰ Öyle anlaşılıyor ki Göktürkler bu zamanda bir Oymaklar Federasyonu halinde bulunuyorlardı. Çin gibi büyük bir devletten elçi gelmesi onları sevindiriyor ve bir şenliğe sebebiyet veriyordu. Yakinef, bu tebrik hâdisesinin Kagan’ın “orda” sında vukubulduğunu söylemek istiyor (s. 228). Bu doğru olabilir. O. Franke, bu Çin elçisinin gelmesiyle Göktürklerin kendilerine olan itimatlarının arttığını söylüyor (Geschichte, II, 233, 5). Bu mütalâa da doğrudur. Bu hususta De Guignes’in yazdıkları itimada şayan değildir. Kaynaklarda böyle bir şey yoktur (II, 274).

¹⁵¹ TÖLES’LERİN JUAN-JUAN’LARA KARŞI TAARRUZ HAZIRLIK-LARI yapmakta olduklarını bu cümle içinde “Yao” işaretinin yardımı ile anlayabiliyoruz. “Taarruz etmek” işaretinden önce konan bu işaret, cümleye değişik bir mâna vermiştir. E. Chavannes, bu cümleyi tefsir ederek şöyle tercüme etmektedir: “Peu avant l’année 546, le Tölös, dont une tribu, celle des Ouigours, devait être appelée plutard

*Göktürkler kuvvetlenip ve çoğaldıktan sonra*¹⁵² *Ju-ju (Juan-juan)lardan kız almak için ricada bulundular. (Juan-juan'ların şefi) A-na-kuei*¹⁵³ *çok kızdı ve (Göktürk'leri) azarlamak için bir kişiyi (onlara) kasti olarak gönderdi.*

à des glorieuses destinées, projetèrent d'attaquer les Joan-joan. Les Turcs, lors des infimes assujetties aux Joan-joan pour le compte de qui ils travaillaient le fer, trouvèrent là l'occasion de sortir de l'objection; leur chef, T'ou-men, marcha contre les Tölös et battit." Documents, s. 221-222.

Yukarıda iktibas ettiğimiz cümlelerden de anlaşılacağı üzere, Tölesler efendileri olan Juan-juan'lara isyan etmek istiyorlar ve bir taarruz hazırlıyorlar. Göktürkler Töleslerin bu taarruzunu önceden haber alıyorlar. Esasen Göktürkler Juan-juan'lara tabi olan kavimlerin en aşağı ve âdi bir tabakasını teşkil ediyormuş. Töleslerin de bu taarruz haberini alınca, efendileri Juan-juan'lar namına onların taarruzlarını karşılıyorlar ve bu mütecevizleri bertaraf ediyorlar.

O. Franke'ye göre, Göktürkler eski hâmleri olan Juan-juan'lara sadakatlerinden dolayı "*aus loyalität für ihre alten Schutzherren*" Töleslere karşı çıkararak onları mağlûp ediyorlar (*Geschichte*, II, 333). Gerek Yakinef ve gerekse St. Julien metnin bu inceliklerini tefsir edememişlerdir.

Göktürklerin sırf efendilerine sadakat göstermek için Töleslerle harbe tutuşukları nazariyesi tamamen kabul edilemez fikrindeyiz. Göktürkler TÖLES HARB-LERİNİ ASYA HÂKİMİYETİNİ ELDE ETMEK İÇİN Mİ; YOKSA EFENDİLERİNE SADAKAT GÖSTERMEK İÇİN Mİ YAPMIŞLARDI? Her iki fikri de destekliyecek kâfi delil vardır. BİZ, O. FRANKE VE CHAVANNES'A RAĞMEN BİRİNCİ FİKRİ KABUL ETMEK TARAFTARIYIZ. GÖKTÜRKLER BU ZAMANDA ÇİN İLE ELÇİ TEATİSİNDE BULUNABİLECEK BİR ŞÖHRET VE KUVVETE SAHİP BULUNUYORLARDI. Bu sebeple E. Chavannes'in Göktürkleri "*hordes infimes assujetties = enaşağı tâbi kabileler*" şeklinde tavsifini de doğru bulmuyoruz (*Documents*, s. 222). Bu hüküm Juan-juan elçisinin Göktürk Kaganına karşı yaptığı hitaba göre verilmiştir (s. 126). Göktürk Kaganı da bu küstahlığın cevabını elçinin başını kestirmek suretiyle vermiştir.

"Göktürklerin efendilerine sadakat göstermek arzuları" nazariyesi daha ziyade De Guignes'in fikirlerine dayanmaktadır. De Guignes şöyle diyor: "*Mais la revolte des Tartares Tie-le ou Kao-tche lui (Yani Bumin Kagan) fournit l'occasion de s'en soustraire.*" (II, 374). Deguignes, bütün Tula ve İrtiş Töleslerinin isyan ettiğini söylüyor ki bu şüphelidir (bk. s. 115).

¹⁵² Bizce Çin kaynağı bu "çoğalma" tâbiri ile bir nüfus artımı değil de yeni kabilelerin iltihakı suretile "OYMAKLAR KONFEDERASYONUNUN" büyümüş olduğunu kastetmek istemektedir.

¹⁵³ Hirth, bu adı Bizans müverrihi Menander'in eserinde geçen 'Ανάγαιος ile birleştirdi (*Nachworte*, s. 110). Chavannes (*Documents*, s. 240) ve O. Franke (*Geschichte*, III, 311) bu fikri kabul ettiler. Bu birleştirmenin şefi Hirth'e aittir. Keza bk. J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1930, s. 46; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Budapest 1943, s. 72-73.

(*Bu suretle Göktürkler nezdine giden Juan-juan elçisi Bumın Kagan'a*) şöyle dedi:

“—Siz, bizim demircilik ¹⁵⁴ yapan adi kölelerimizsiniz! Böyle bir teklif yapmağa nasıl cesaret edebiliyorsunuz?..

“*Bu (söz) üzerine T'u-mên (Bumın Kagan) çok asabileşti. Ve (Juan-juan'ların) elçisini derhal öldürttü. (Bumın Kagan) bundan sonra (Juan-juan'larla) alâkasını kesti. Ve bizden (yani Çinden) bir kız almak için*

¹⁵⁴ GÖKTÜRKLERİN DEMİRCİLİKLERİNDEN ilk defa olarak Chou-shu 50 de yarı efsanevî bir şekilde bahsedilmektedir (bk. s. 84). Sui-shu 84 de de aynı haber vardır: Chou-shu 50 şöyle diyor: “*Altay dağlarında oturup demir işlediler*”. Sui-shu 84 ise şöyle diyor: “*Altay dağlarının eteğinde oturup Juan-juan'ların demir işçisi oldular*”. Sui-shu'ya göre Göktürk'ler Juan-juan'lar hesabına demir işçiliği yapıyorlarmış. Chou-shu, şüphesiz ki en itimada şayan kaynağı-mızdır. Nitekim E. Chavannes da Chou-shu'ya itimat etmiştir. (Documents, 222, n. 1). Pei-shih 99 da Chou-shu'ya yakındır: “*Wo er für die Jou-jan das Eisen bearbeitete*” (O. Franke, *Geschichte*, II, 231).

St. Julien'in: “*Où ils fabriquaient des instruments de fer pour les Jou-jan*” şeklindeki tercümesi (I. 327) yanlıştır. Aynı hata Deguignes'de de vardır: “*... fabriquer des instruments de fer*” (II, 371) Hüseyin Cahit tercümesinde: “*Demir alet imâliyle meşgul oldular*” (II, 271). Aynı hatayı A. N. Kurat da tekrar etmiştir: “*Yani silâh hazırladıkları anlaşılıyor (?)*” *Göktürk Kaganlığı*, DTCF Dergisi, X, 1952, s. 11).

Fikrimizce Göktürklerin bu silâh imâlâtçılığı meselesi, ikinci derecede bir kaynak olan T'ung-chien Kang-mu'dan yapılan iktibaslar dolayısıyla meydana gelmiştir (Mailla, *Histoire de la Chine*, V, 375).

Yakinef, Chou-shu'nun metnini biraz daha geniş olarak tercüme etmiş ve Göktürk'lerin “demir istihsâl ettiklerini” kaydetmiştir (s. 221-222). Bu şekilde bir tercüme doğrudur. Üzerinde durulacak asıl mühim mesele şudur: demiri maden ocaklarından elde eden DEMİR MADENCİLERİ mi; yoksa ham demiri işleyen DEMİRCİLER mi idiler? Bu hususları incelerken meslek ve san'at sahibi kabileler üzerinde de durmak lâzımdır. DEMİRCİ OYMAKLARA Kitan'lar zamanında -yani X. asır başında- rastlıyoruz. Kitan'lara tabi olan Ko-chu oymağının mesleği demir eritmek ve onu işlemek idi (Rolf Stein, *Leao-tche*, TP, 35, s. 31, 34). Esasen *Ko-chu* kelimesi de “demir” mânasına geliyormuş. Mançurya'nın iç kısımlarında bulunan bu kabilenin demir eritme ve işleme marifetleri hakkında bu bölgelere seyahat eden seyyahlar da bahsetmiştir (E Chavannes, *Voyageurs Chinois chez les Khitan et les Joutchen*, J A, 1897-98, s. 48).

Bilindiği üzere Göktürklerde de bir *Ko-shu* kabilesi vardır (E. Chavannes, s. 34-35, n. 10). Bu kabilenin ne derece demircilik ile ilgisi bulunduğu hakkında bizi aydınlatabilecek bilgimiz yoksa da iki kabile arasındaki isim benzerliğine işaret etmeği faydalı bulduk

Juan-juan elçisinin bu sözleri, yarı efsanevî mahiyetteki Göktürklerin demircilikleri hakkında rivayetleri teyid etmektedir.

ricada bulundu. (Çin İmparatoru) T'ai-tsu¹⁵⁵ (Göktürklerle akrabalığa) rıza gösterdi.

17. senesinin (551), 6. ayında, Wei¹⁵⁶ (hanedanından) Chang Lo Konçuyu¹⁵⁷ (Bumın Kagan'la) evlendi.

Aynı senede (551) (Batı)Wei (sülâlesi) imparatoru Wên-ti öldü¹⁵⁸. T'u-mên (Bumın Kagan) Çine elçi göndererek başsağlığı diledi ve 200 at hediye olarak (Çin İmparatoruna) takdim etti.

(Batı) Wei (sülâlesinin) Fei-ti saltanat devresinin ilk senesinin (552) ilk ayında, T'u-mên (Bumın Kagan) bir ordu göndererek Ju-ju (Juan-juan) lara taarruz etti¹⁵⁹. Ve onları Hoai-hoang¹⁶⁰ denen yerin kuzeyinde büyük bir mağlûbiyete uğrattı.

¹⁵⁵ N. 146 da da söylediğimiz gibi bu imparator, Yü-wên T'ai adlı bir Hun'dur. O. Franke'nin de kaydettiği gibi çok akıllı bir insan olan Yü-wên T'ai, Göktürklerin bu kız alma talebini, onları kendisiyle müttefik ve anlaşmış bir hale sokmak için hemen yerine getiriyor (*Geschichte*, II, 233). T'ung-chien Kang-mu, bu mesele dolayısıyla Yü-wên T'ai'in ismini açık olarak yazmaktadır (Mailla, *Histoire de la Chine*, V, 385). Burada, Göktürk Kagan'ının kuvvet ve kudretinden bahsedilmekte ve bu sebeple kız alma teklifinin reddedilmediği kaydedilmektedir. Fakat O. Franke'nin fikri, böyle bir izah tarzından daha şayanı kabuldür.

¹⁵⁶ Yü-wên T'ai, devlet idaresini tamamen eline geçirmiş olmasına rağmen 550 senesinden 556 ya kadar Toba İmparatoru'nu tahtında bırakmış ve tahtından indirmemişti. Bu sebeple kaynağımız, bu prensesin Wei (yani Toba) olduğunu kaydediyor.

¹⁵⁷ De Guignes'in şu isabetli fikrini kaydetmeden geçemeyeceğiz: Ona göre, Bumın Kagan Juan-juan'lara harb açmadan önce Çin'le bir anlaşmağa varmağı arzu etmişti. Bu sebeple, kız istemek onun zahiri bir bahanesi idi. Bumın Kagan böyle bir izdivaç sebebiyle Çin ile bir yakınlık ve dolayısıyla bir anlaşma temin edecekti. Ve buna muvaffak olduğunu da görüyoruz. De Guignes'in bu fikri doğrudur (II, 374).

¹⁵⁸ Nüfuzunu kaybetmiş olan bu Batı Toba İmparatoru'nun ölüm tarihi 551 senesidir. Mailla, kronolojik bir hataya düşmüş ve bu imparatorun ölüm tarihini 552 senesi olarak göstermiştir (*Histoire de la Chine*, V, 390-391). Bu yanlıştır. Doğrusu 551 senesidir (M. Tchang, *Synchronismes Chinois*, s. 236). Keza bk. O. Franke, *Geschichte*, II, 233; St. Julien'in tarihleri de doğrudur (I, 329). Bu devre kadar kronolojisi yanlış olan Yakinef'in eserinde, nedense bu tarih doğrudur (s. 228).

¹⁵⁹ Bu taarruz, BUMIN KAGAN'LA BATI TOBA DEVLETİ ARASINDAKİ ANLAŞMA HÜKÜMLERİNE GÖRE Mİ YAPILMIŞTI? O. Franke'ye göre böyle olmuştu. Bu taarruz uzun hazırlıkların neticesinde meydana gelmişti (*Geschichte*, II, 233). Bumın Kagan'ın Juan-juan'lara karşı tek başına harbetmekten korkmaları da muhtemeldir. Ancak Batı Toba ve Göktürk anlaşması tahakkuk ettikten sonra Bumın Kagan'ın taarruzu başlamıştır.

¹⁶⁰ Huai-Huang'ın yerini tespit edemedik.

“(Juan-juan’ların reisi) A-na-kuei ¹⁶¹ (ızdırabından) öldü. Oğlu An-lo-chên ¹⁶², Ch’i devletine ¹⁶³ kaçtı. Bunu müteakib, geriye kalan (Juan-juan) halkları, A-na-kuei’in küçük amcası ¹⁶⁴ Têng-shu-tsê’yi reis olarak başa geçirdiler.

¹⁶¹ St. Julien bu cümleyi tercüme ederken aldanmıştır. “A-na-kuei, kendi oğlu An-lo-chên tarafından öldürüldü.” diyor (I, 330). Yakinef bu cümleyi “A-na-kuei kendi kendini ölüme terketti” tercüme ediyor ki bu doğrudur (s. 228). A-na-kuei’in intihar suretiyle mi; yoksa ızdırabından mı öldüğü henüz belli değildir. Biz birinci ihtimali kabul ettik. St. Julien’in hatalı tercümesini ilk defa E. Chavannes tenkid etti (*Documents*, s. 222, n. 2). E. Chavannes, A-na-kuei’in yeis ve nevmididen öldüğünü ifade eden bir tercümeyle taraftardır “*se tua désespoir*” (s. 222, n. 2). De Guignes de bu cümleyi Chavannes gibi izah etmiştir (II, s. 233). Mailla’nın eserinde de bu cümlemin tercümesi doğrudur (V, s. 391). O. Franke, metni “A-na-kuei kaderinin cilvesi karşısında kendini kendi eliyle ölüme attı” şeklinde tefsire tabi tutarak izah ediyor (*Geschichte*, II, s. 233). Bu da doğru olabilir.

¹⁶² Birinci işaret olan “an” çok münakaşa edilmiş bir sestir (Hirth, *Nachworte*). İkinci işaret “lo” Göktürkler zamanında “lâ” şeklinde telâffuz ediliyordu (Karlgrén, *Grammata*, 6a). Türkçe ve Tibetçedeki “ra” hecesini çoğu zaman karşılayan bir Çin işaretidir. Üçüncü işaretin eski telâffuzu “*Dien, tien*”dir (Karlgrén, A D, 339, 1197). Bu duruma göre “*ar-radien veya “in” şeklinde tespit edilebilecek orijinal şeklin Mogolca veya Türkçedeki karşılığının ne olduğunu tespit etmek şimdilik çok güçtür. Göktürk Kagan’ı T’o-po Kagan’ın oğlunun adı da “An-lo” dur (Chavannes, *Documents*, s. 48). Aynı işaretlerle yazılmıştır Ma Tuan-lin, ansiklopedisinde, An-lo-chên’in, büyük oğlu olduğunu kaydeder (*Wên-hsien T’ung-kaò*, 2685 b). Ts’ê-shih T’ung-chien’de de “Büyük oğlu” olduğu kaydı vardır (s. 1662 a).

Mogolcada “Alçi, Alçin, Alçin-noyan” gibi adlar varsa da (Pelliot, *Histoire des Campagnes de Gengis Khan*, s. 4, 5, 175) bu gibi birleştirmelerde kat’i bir şey söylenemez. “+arçin”, “+araçin” gibi bir şey de olabilir.

¹⁶³ Çin’in Kuzey batısını elinde tutan ve Göktürklerle iyi münasebetler tesis etmiş olan “Batı Toba” devleti, O. Franke’nin de kaydettiği gibi bilhassa güneydeki hâdiselerle meşgul idi (II, 233). Bu Batı Wei sülâlesi için Juan-juan devleti daimî bir tehlike olarak kalmıştı. Çin’in Kuzey Doğu kısımlarını işgal eden Doğu Toba devleti 550 de nihayete ermiş ve yerine Ch’i sülâlesi geçmişti. Bu sebeple Çin’in kuzeyindeki iki devlet arasında başlayan muvazene harplerinde Orta-Asyalı müttefiklerin de rol oynadıklarını görmekteyiz. Nitekim Juan-juan reisi An-lo-chên müttefikleri olan Ch’i devletine kaçmaktadır. Bunun Kagan’ın mağlûp ettiği Juan-juan’lar hakkında en orijinal haberler Ts’ê-shih-T’ung-chien’de bulunduğundan, bu hususları bu kaynakla ilgili bahisten yeniden ele alacağız (s. 135).

¹⁶⁴ Ts’ê-shih T’ung-chien’de bazı yeni şahıslardan da bahsedilmektedir (s. 135) Bu adamın ismi için de aynı kaynağın notlarına (bk. n. 192)

T'u-mên, (Yani Bumın Kagan) bunu müteakiben "İ-li Kagan" 165 ünvanını aldı. "Kagan" 166 ünvanı 167 eski (devirlerdeki) Shan-yü (ünvanı) 168 ile aynıdır. (Kagan'ın) karısı da Ko-ho-tun (ünvanını) 169 aldı. Bu ünvan da eski devirlerin Yen-shih 170 (ünvanı) ile aynıdır 171.

¹⁶⁵ "İ-li" ünvanı muhakkak ki en çok tetkike değer Türk ünvanlarından biridir. İlk olarak De Guignes, isabetli sezisi kabiliyeti ile bu ünvanın "İl-khan" olması icap ettiğini söylemişti (II, s. 375). Bu ünvan üzerindeki en modern fikirler de De Guignes'in buluşunu eskitememiştir. Hirth de herhalde De Guignes'den müphem olarak, bu ünvanı "İl-khan" yani "Halk Kaganı = Volks-Khan" şeklinde izah etmiştir (*Nachworte*, s. 110, n. 2). P. Pelliot, Göktürk Kaganı Hsieh-li'nin ismini tahlil ederken, "İ-li" ünvanının Türkçedeki "El-khan" karşılığı olması icap ettiğini söylemektedir ((*Neufs notes*, T P, 26, s. 210): "(İ-li) était un El-qagan, un İl-khan," Pelliot bu suretle eski bir Göktürk ünvanını İlhan'lerin "İl-khan"ı ile münasebete getirmek istemektedir. Aynı sahifede: "tel avait d'ailleurs été le titre pris déjà au milieu du VIe siècle par Bumın Kagan" (s. 210). Bu cümleden de anlaşılacağı üzere Pelliot'yu "İlhan" kelimesinin izahı daima meşgul etmiş ve Göktürk ünvanı ile münasebete getirmek arzusu onu sarmıştı. Nitekim ölümünden sonra neşredilen bir eserinde bu husustaki fikirlerini şöyle hülâsa etmektedir: "Transkripsiyonu ekseriyetle "İl" şeklinde yapılan ve mânası da "sulh" veya "tâbi kavim" olan bu kelimenin eski şekli "el" idi. Bu kelime Türkçeden Mogolcaya "al" şeklinde geçmiş ve Türkçenin muahhar devirlerinde "il" olmuştu. "(*Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950, s. 72). Pelliot, "İlhan" kelimesinin orijinalinin "Elkhan" olduğunu, Bizans kaynaklarındaki tiplerile mukayese ederek ileri sürmüştür.

Çince işaretlerle yapılmış transkripsiyonlarından öğrendiğimiz "İ-li" ünvanı, "İlig" veya "Eliç" şeklinde izah edilemez. Çünkü "li" hecesinin eski telâffuzunun sonunda "k" veya "g" gibi bir ses yoktur (Karlgren, *Anal. Dict.* 173, 527).

İ-li ünvanı daha ziyade Toba'larda çok görülür. Hattâ Göktürk ve Toba devletlerinde geçen İ-li ünvanlarının yazıldıkları Çince işaretleri bile aynıdır. Biz her zaman için GÖKTÜRKLERLE TOBALAR ARASINDA SIKI KÜLTÜR BAĞLARI BULUNDUĞUNA inanıyoruz. Ünvanlar arasındaki bu benzerlik de bizim fikrimizi teyit etmektedir. Prof. Eberhard, Toba'lardaki İ-li ünvanından üç örnek tesbit etmiştir (Bir kaç eski Türk ünvanı hakkında, *Belleten*, IX, 1945, s. 321). Bu hususta keza bk. K. Shiratori, *Toyo Bunko*, I, s. 4.

¹⁶⁶ Türk tarihinde, bir kabile reisinin "Kagan" ünvanı alması çok mühim bir hâdisedir. Bu ünvanı ancak Asya'daki kabile ve devletlere nüfuz ve varlığını kabul ettirmiş şefler kullanabilirdi. Töles kabilelerini ve Juan-juan'ları yenerek Orta-Asya'da Türk kabilelerine hâkimiyetini kabul ettiren Bumın, elçiler teati edilmek suretiyle Çin tarafından da resmen tanındıktan sonra bu ünvanı almıştır. KAGAN ÜNVANINI ALIŞ TARİHİ 552 senesinin ilk ayları veya ortası idi. Öyle görünüyor ki Bumın (veya T'u-mên) Göktürk devletinin bânisinin ÖZ ADI idi. El-Kagan da HÜKÜMDARLIK ÜNVANI idi. Fakat Göktürk yazıtlarında "kagan" ünvanı, doğrudan doğruya öz adına ilâve edilmiş ve "Bumın Kagan" şeklinde kaydedilmiştir (H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 28, II D 3). Şunu da itiraf etmek

zorundayız ki “*Bumın*” kelimesinin de öz adı mı; yoksa ünvanı mı olduğunu açık olarak bilmiyoruz.

¹⁶⁷ “KAGAN” ÜNVANININ MOGOLCA MENŞEİ de burada kısaca gözden geçirilmeğe değer. Bütün malzemeyi toplayarak bu meseleyi derin olarak inceleyen Japon bilgini K. Shiratori'dir: *A study on the titles Kaghan and Katun*, Toyo Bunko, I, s. 1-26; Keleti Szemle, IV, s. 16. Muhakkak ki fevkalâde çok malzeme toplayabilen bu Japon bilgini, çıkardığı neticelerde hissiyatına çok kapılmaktadır. Herşeyi Mogol ve Tunguzlara mal ederek Türklere hiçbir şeye bırakmamak taraftarıdır. Bu sebepten dolayı çok ağır tenkitlere de maruz kalmıştır. Shiratori'ye göre Kagan ünvanı daha ziyade Hsien-pi ve Juan-juan gibi aslen Mogol olan kavimlerde görülmektedir. Türklerde ilk defa, 552-553'de Bumın Kagan'ın “*I-li Kagan*” ünvanı ile ortaya çıkmaktadır (s. 19). Vakıa Göktürklerin Juan-juan'larla uzun münasebetleri dolayısıyla, GÖKTÜRLERE JUAN-JUAN İSİM VE ÜNVANLARININ TESİR ETMİŞ OLMASI gayet tabiidir. Nitekim Göktürklerde bazı Juan-juan adlarını da görüyoruz (s. 135).

Aşağıda da (n. 168) göstereceğimiz gibi, V. asrın başına kadar Orta-Asya'ya hâkim olan imparatorluklarda “*İmparator*” kelimesinin karşısı olarak kullanılan “*Shan-yü*” ünvanı kayboluyor ve bunun yerine “*Kagan*” geçiyor. Mühim olan budur. Yoksa menşei değil.

¹⁶⁸ Chou-shu, bu kaydı koymağı neden lüzümlü görmüştür? Bunu şöyle tefsir edebilir miyiz: “*Bu zamana kadar Göktürkler nezdinde Shan-yü ünvanı kullanılıyordu. Bumın ilk olarak bu eski Shan-yü ünvanını bıraktı ve Kagan ünvanını aldı.*” Böyle bir şey olmasına imkân var mıdır? Fikrimizce BUMIN KAGAN HİÇBİR ZAMAN SHAN-YÜ ÜNVANINI KULLANMADI. Kendisi nihayet bir kabile veya kabileleri reisi idi. İmparator mânasının karşılığı olan Shan-yü ünvanını kullanmağa salâhiyeti yoktu. O. Franke'ye göre Shan-yü ünvanı M. Ö. 200 tarihlerinde ortaya çıkmış ve altı asır müddetle Çin'in kuzeyindeki Türk ve Mogol devletlerinde “*İmparator*” anlamına olarak yaşamıştı. Shan-yü ünvanının V. asrın başından itibaren ortadan kalktığı ve Juan-juan devleti ile Göktürklerde yerini “*Kagan*” kelimesine bıraktığı görülüyordu (*Geschichte*, III, 179). Nitekim Çin'in devlet merkezini zaptederek Çin'de Hsia sülâlesi adı ile (407-431) bir Hsiung-nu devleti kuran ve aslen meşhur Hun hükümdarı Mao-tun'un neslinden gelen *Ho-lien p'o-p'o* (Eberhard, *Çin tarihi*, s. 164), 407 senesinde kendisi “*T'ien Wang, Ta Shan-yü*” yani (*Gök prensi, Büyük Shan-yü*) ünvanını alıyor (Shiratori, Aynı esr. s. 14). Artık 407 tarihinden sonra Shan-yü ünvanı görülmez. Kagan ünvanı Juan-juan'lar nezdinde ilk defa 402 de Juan-juan reisi Shê-lun zamanında görülür (Wei-shu, 103a). Wei-shu'da “*Kagan*” Çince İMPARATOR demektir deniyor (Aynı yer). Meşhur Çin ansiklopedicisi Ma Tuan-Lin (XIII. asır) Juan-juan bahsine ilâve ettiği bir notunda, Kagan ünvanının tarih sahasına ilk defa olarak 394 ile 402 tarihleri arasında çıktığını kaydediyor (Wên-hsien T'ung-kaio, 2684a). Ma Tuan-lin'in daha evvelki kaynaklardan haberi yoktur. Bu sebeple aldanmıştır. Shan-yü ünvanı hakkında bk. Shiratori, Toyo Bunko, I, 8-11; *Sur l'origine des Hiung-nu*, J A, 1923, I, 74-75; De Groot, Die Hunnen, s. 45; F. W. K. Müller *Uigurische Glossen*, Hirth Festschrift, s. 310 vd.; A. Wylie, *History of the Hung-noo in their relations with China*, Journal of Antropological institute, III, s. 401; O. Franke, III, 178-80; Hirth,

Nachworte, s. 110; *Parker*, *China Review*, 24, 1899, s. 127, 34; *A thousand years of the Tartars*, s. 139, 153, 161; *Bretschneider*, *Notices of the mediaeval geography and history of Central and Western Asia*, s. 117.

Hsin T'ang-shu'da şöyle deniyor: "Göktürkler T'u-mên zamanında sür'atle kuvvetlendiler ve çoğaldılar. Şefleri, (kendi ünvanını) Shan-yü ünvanına benzeyen (veya aynı olan) Kagan'a tahvil etti. Karısının adı da K'o-tun oldu". Burada "tahvil etti" şeklinde tercüme ettiğimiz "Keng" işaretinin mânası İngilizce "to substitute, to change" dir (Giles, *Chinese-English Dictionary*, I, 743). Metnin bu inceliğinin farkına varmayan Shiratori, bu işareti "to assume" şeklinde İngilizceye tercüme ediyor (s. 8). Metin gayet açıktır. Nitekim, St. Julien de "Changea son titre en celui de Kho-han (Khan)" (II, 201) şeklinde tercüme etmektedir.

¹⁶⁹ "Hatun" ünvanı Türk kavimlerine ait Çin metinlerinde ilk defa olarak burada görülmektedir. Bu kelimenin "Ko-tun" ve "K'o-ho-tun" gibi iki yazılış şekli vardır. Shiratori, ikinci şeklin "Kaghatun" olması icap ettiğini söylüyor (Aynı esr. 36). Bunu da ihtiyatla gözönünde tutmalıdır. Tenkidi için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, 254, 338.

Bu ünvan Chou-shu 50 de K'o-ho-tun; Hsin T'ang-shu, 215, 5b'de ise K'o-tun şeklinde geçmektedir. Bu duruma göre eski şekli K'o-ho-tun ve T'ang-sülâlesi devrindeki muahhar ve normal şekli de K'o-tun, yani "Hatun"dur. P. Pelliot, bu kelimenin T'ang sülâlesinin başlangıcında "Qa'atun", Uygurlarda "Qatum", Moğollarda "Qatum, Qadun ve Osmanlı Türkçesinde de "qadın" olduğu fikrindedir (*L'histoire des Campagnes de Gengis Khan*, s. 183).

¹⁷⁰ Yen-shih kelimesi, Hsiung-nu imparatoriçesine verilen bir ünvan idi (DeGroot, *Die Hunnen*, s. 50). M. Ö. III. asırda Çince işaretlerle yazılmış şekli için bir çok fikirler ileri sürülmüştür. Bu nazariyeler arasında, ihtiyatla durulması icap eden nazariyelerin başında şüphesiz ki Shiratori'nin fikirleri gelir. Shiratori'ye göre bu kelimenin menşei Tunguzca'da "kadın" mânasına gelen "Açi"den gelmektedir (Aynı eser. s. 37). O. Franke bu hususta haklı olarak Shiratori'ye hücum etmekte ve Hsiung-nu'ların Tunguzlara büyük düşmanlık ve kin beslediklerine işaret etmektedir. Bu sebeple Hsiung-nu'ları Tunguz menşeye atfetme nazariyesi suya düşmektedir (*Geschichte*, III, 254).

Modern Çince "Yen-shih" şeklinde telâffuz edilen bu kelime, Han sülâlesinin vakayinamelerini tahşiye eden Çinliye göre, M. Ö. III. asırda "hat-ti" şeklinde telâffuz ediliyordu (De Groot, *Die Hunnen*, 50; Shiratori, Aynı esr. s. 36). B. Laufer, "Hat-ti" şeklindeki bu eski telâffuzu "Hatun" kelimesi ile birleştirmeden çekinmedi (*The language of the Yüechi or Indo-scythians*, 1917, s. 10, n. 1). Parker ise, Yen-shih kelimesinin Türkçe "elçi"den gelebileceğini ileri sürmüştür (*China Review*, 24, 1900, s. 127). Muhakkak ki bu hususta en isabetli fikir F. W. K. Müller'indir (*Uigurische Glossen*, s. 314). Ona göre bu kelimenin eski telâffuzu "iönci" veya "en-ji" idi. Bu sebeple, Prof. Bang'ın yardımı ile soğdça "inç=kadın" ile birleştirmeye uygun gördü. Shiratori bu fikre çok sinirlendi. Çünkü, Shiratori, ne pahasına olursa olsun, Hunları Tunguz veya hiç olmazsa Mogol menşeden getirmeye kafasına çoktan koymuştu. Bu sebeple bir makalesinde şöyle yazdı: "C'est seulement parcequ'ils croient pouvoir rattacher les Hiong-nu à la race Turque.=Bütün bunlar yalnızca onların (Hsing-nu) Türk ırkına bağlanabileceğine inanmalarından ileri gelmekte idi (*Sur*

T'u-mên öldü ¹⁷².

Sui-shu, 84, 1b:

*Muahhar Wei sülâlesinin sonunda*¹⁷³, *İ-li Kagan* ¹⁷⁴ *ordusu ile Töles'lere taarruz etti* ¹⁷⁵. (*Töles'leri*) büyük bir mağlûbiyete uğrattı. (*Töles'lerin*) 50.000 den fazla ailesi ¹⁷⁶ (gelip Göktürklere) teslim oldular. (Göktürkler) bunun üzerine *Ju-ju* (*Juan-juan*)lardan kız almak için ricada bulundular. *Ju-ju* (*Juan-juan*)ların reisi *A-na-kuei* (Göktürklerin bu teşebbüsün-

l'origine des Hiong-nou, J A, 1923, I, s. 75. Bununla, mevcut nazariyelerin ilmi değil hissi ve bir fikri sabit olduğunu söylemek istiyordu.

Bu kelimenin eski Çincedeki telâffuzu "in" (Karlgren, Anal. Dict. 245) ve "çi" olabilir (Kargren, Anal. Dict. 1212). "in-çi" veya "en-çi" şeklinde olması muhtemel olan bu ünvanı, BİZ KAŞGARLI MAHMUD'UN "yinçü", KELİMESİ İLE YAKINLAŞTIRMA TARAFTARIYIZ. Mahmud, "Yinçü: İnci" Cariyelere dahi "yinçü" denir (B. Atalay terc. III, 30) diyor. İnci ile cariyenin aynı kelime ile ifade edilmesinin sebepleri güçtür. Bizim vazifemiz de degildir.

¹⁷¹ Bu cümle çok muahhar Çin kaynaklarında da meselâ, *Wu-tai Hwei-yao* (961) de de geçer (J. R. Hamilton, *Les Ougours à l'époque des cinq dynasties*, Paris 1955, s. 95-96). Bu bilginin en orijinal kaynağı şüphesiz ki *Chou-shu* 50 dir.

¹⁷² Bunun Kagan'ın ölüm tarihinin kat'i rakamlarla tesbiti imkânsızdır. *Chou-shu* 50 ye göre, Bunun Kagan'ın 551 senesinin 6. ayında Çinlilerden kız istediğini ve 552 senesinin ilk ayında da Juan-juan'lara taarruz ettiğini biliyoruz (s. 126, 127).

Bunun Kagan ölüyor ve yerine oğlu geçiyor. Oğlu Juan-juan'ları mağlûp ediyor ve 553 senesinin 3. ayında Çine bir elçi gönderiyor.

Bu duruma göre, Terminus ante quem: 552 senesinin ilk ayı; Terminus post Quem: 553 senesinin 3. ayı.

Bu demektir ki, Bunun Kagan 552 senesinin ilk ayında muhakkak olarak yaşıyordu. 14 ay sonra ise muhakkak olarak ölmüş bulunuyordu. Bunun Kagan bu 14 aylık ara içinde ölmüştü. Yuvarlak hesap 552 senesi iyidir.

Sui-shu 84, 1b-2a'da tarihler yoktur. E. Chavannes, St. Julien'e dayanarak 552 senesini kabul ediyor (Documents, 48, n. 1). Fakat St. Julien'in eserinin sahife numarasını yanlış vermiştir.

¹⁷³ *Sui-shu*'da, *Chou-shu*'da olduğu gibi (s. 123) kat'i olarak 545 tarihi zikredilmemektedir. Yalnızca umumi mahiyette bir zaman gösterilmektedir. Wei sülâlesi V. asrın ortasında sona erer.

¹⁷⁴ *Sui-shu*, Bunun Kagan'ın yalnızca *İ-li* ünvanından bahsetmekte ve "*T'u-mên*" adından habersiz görünmektedir. *Sui-shu* ve *Chou-shu* (s. 129) *İ-li* ünvanını aynı şekilde yazmışlardır. Bu husus için bk. s. 129, n. 165.

¹⁷⁵ *Chou-shu* da olduğu gibi (s. 23, n. 151) "karşılıyarak taarruz etti" şeklinde bir cümle yoktur. Yalnızca "*Taarruz etti*" denmektedir. *Chou-shu* daha mufassaldır.

¹⁷⁶ Bu rakam hem *Chou-shu* (s. 124) ve hem de burada aynıdır.

den dolayı) çok kızdı. (Göktürkleri) takdir etmesi için bir elçi gönderdi ¹⁷⁷. (Bumın Kagan) Juan-juan elçisinin başını kestirdi ve oymaklarının başına geçerek Ju-ju (Juan-juan)ları mağlûp etti.

T'ung-chih, 200=3209 a:

Birinci kayıt :

Wei (sülâlesinin) sonunda¹⁷⁸ (Göktürklerin başında) İ-li Kagan¹⁷⁹ vardı. Ordusu ile Töles'lere taarruz ederek, onları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. 50.000 den fazla (Töles) ailesi (gelerek Göktürlere) teslim oldular¹⁸⁰. (Bumın Kagan) yeniden Juan-juan'ların ¹⁸¹ oymaklarına taarruz etti ve onları mağlûp etti. Bundan sonra (yavaş yavaş) kuvvetlendiler. İ-li Kagan (Bumın) öldü.

İkinci kayıt :

A hsien Şad'dan ¹⁸² sonraki (Göktürk reisine) T'u-mên denir. Çin sınırına geldiler. Pamuklu ve ipekli kumaşlar almak ve böylece Çin İmparatorluğu ile münasebete başlamak istediler..."

T'ung-chih'deki bu ikinci kayıt, kanaatımızca Chou-shu'dan aynen alınmıştır. Yalnız bazı küçük kısaltmalar yapılmış, meselâ

¹⁷⁷ Buraya kadar olan cümleler her iki kaynakta da aynıdır. Fakat bundan sonra Chou-shu'da bahsedilen, Juan-juan hükümdarı A-na-kuei'in elçisinin hitabesi burada yoktur. Fakat buraya kadar olan kısımların, ekserisinin kelime kelime Chou-shu'ya intibak etmeleri, Sui-shu'yu yazan müellifin, Chou-shu'dan istifade ettiğini veya hiç olmazsa kaynaklarının müşterek olduğu fikrini verebilir. Fakat Bumın Kagan'dan sonraki bahisler de isimlerin yazılışlarının aynı olması CHOU-SHU VE SUI-SHU'NUN ORJİNAL BİLGİLER İHTİVA EDEN MÜSTAKİL KAYNAKLAR OLDUKLARINI GÖSTEREBİLİR bir delil olabilir.

¹⁷⁸ Bu etüdün başında T'ung-chih'nin bir tarih kaynağı olarak arzettiği ehemmiyeti göstermiştik (s.90). T'ung-chih 200=s. 3209, Göktürklerin bilhassa ilk devirlerine ait iki ayrı kaynaktan, bilgiler iktibas etmiştir. Bu sebeple, T'ungchih'de Bumın Kagan'a ait olan bahisleri tercüme ederken "birinci ve ikinci kayıt" şeklinde tasrihte bulunarak, bunları birbirinden tefrik etmeğe çalıştık.

¹⁷⁹ "İ-li" ünvanının yazılışı burada da diğer kaynaklardaki gibidir (bk.n. 174).

¹⁸⁰ Kaynaklarda bu rakam değişmemektedir. (bk. n. 176).

¹⁸¹ Metinde bir fu işareti vardır. Bunun mânası "yeniden, tekrar"dır. Fikrimize göre, Göktürkler Juan-juan'lara karşı bu zamanda iki defa taarruz etmiş değillerdir. Bumın Kagan zamanında birinci büyük harb Töles'lere, ikincisi ise Juan-juan'lara karşı yapılmıştı. Kanaatımıza göre ikinci taarruz "yeniden, ikinci defa olarak" şeklinde vasıflandırılıyor. Juan-juan'lara karşı ikinci taarruz ancak Bumın Kagan'ın halefi zamanında yapılmıştır.

¹⁸² A Hsien Şad'dan Göktürklerin menşesine ait olan kısımda bahsetmiştik. bk. s. 121. Burada Bumın Kagan ile ilgili metinle çok sıkı bir ilgi göstermektedir. Cümleyi parçalamaktansa bu şekilde tercüme etmeği faydalı bulduk.

tarikhler ayları ile birlikte gösterilmemiş, yalnızca seneler söylenmiştir. Burada, Chou sülâlesinin kurucusu Yü-wên-t'ai'in yerine, Toba İmparatoru Wên-ti'den de bahsedilmektedir. Değişiklikler bundan ibarettir. Chou-shu'da, Göktürklerin âdet ve an'anelerine ait bilgilere ancak Mo-kan Kagan'dan sonra başlanmaktadır. Burada ise bu bilgiler, Bumın Kagan'ın biyografisini müteakip başlar.

Ts'ê-shih T'ung-chien. 164=1559 b:

Töles'ler, Jou-jan'lara ¹⁸³ taarruz etmek için¹⁸⁴ plân kuruyorlardı. *T'u-chüeh* (Göktürk) lerin şefi *T'u-mên* Töleslere karşı taarruz yaptı ve onları mağlûbiyete uğrattı. 50.000 den fazla olan (Töleslerin) oymakları (Göktürlere) tabi oldular. *T'u-mên* kuvvetlenip ve (halkını) çoğalttıktan sonra ¹⁸⁵ *Jou-jan* (Juan-juan)lardan kız almak için ricada bulundu. *Jou-jan* (Juan-juan)ların şefi ¹⁸⁶ *T'ou-ping* Kagan çok kızdı ve (Göktürkleri) azarlamak ¹⁸⁷ için bir kişiyi elçi olarak gönderdi. (Ve bu suretle Göktürkler nezdine giden Juan-juan elçisi Bumın Kagan'a) şöyle dedi:

“Siz bizim demircilik yapan adi kölelerimizsiniz! Böyle bir teklif yapmağa nasıl cesaret edebiliyorsunuz?”

“Bu (söz) üzerine *T'u-mên* (Bumın Kagan) çok asabileşti ve *Jou-jan* (Juan-juan) elçisini derhal öldürttü. (Bumın Kagan) bundan sonra (Juan-juan)larla alâkasını kesti ve *Wei* ((sülâlesinden) bir kız almak için ricada bulundu: *Wei* (sülâlesinden) *Chang Lo* Konçu'yu ile evlendi.”

¹⁸³ *Ts'ê-shih T'ung-chien*'de Juan-juan kelimesi daima *Jou-jan* şeklinde yazılmıştır.

¹⁸⁴ Bu cümle Chou-shu'nun kaydı ile aynı işaretlerle yazılmıştır.

¹⁸⁵ *Chou-shu*'daki bu cümlede Bumın Kagan'ın ismi geçmektedir (s. 124).

¹⁸⁶ “*T'ou-ping*” adının başındaki *T'ou* ? işaretinin mânası “şef, baş” demektir. Umumiyetle “*Juan-juan*” kelimesinin hemen peşinden gelen bu “*t'ou*” işaretinin tercüme edilerek cümlenin “*Jou-jan* (*Juan-juan*)ların şefi *ping* Kagan” şeklinde tefsir edilmesi hakikate daha uygun olacaktır kanaatındayız. Esasen Juan-juan'ların meşhur kaganı A-na-kuei'in başka bir adı olan “*T'ou-Ping* Kagan” şekli yalnızca *Ts'ê-shih T'ung-chien* ve *T'ung-chien Kang-mu*'da geçer. Bk. Mailla, *Histoire de la Chine*, V, s. 384; Yakinef, I, s. 205, 228n.). A-na-kuei'in adının De Guignes'in eserinde de *T'ou-ping* Kagan şeklinde geçmesi, bu müellifin de esas kaynağını *Kang-mu*'ların teşkil etmiş olduğunu gösterir (II, s. 374).

Şuna da işaret etmek lâzımdır ki A-na-kuei'in adları meselesinde *Ts'ê-shih T'ung-chien*'in metinlerinde de bazı tezadlara düşülmektedir.

¹⁸⁷ *Ts'ê-shih T'ung-chien*'de, Chou- ve Sui-shu'nun aksine olarak *Wei* sülâlesinin ismi çok geçmektedir.

Aynı Kaynak, 164=S. 1562 a:

Göktürklerden T'u-mên (Bumın Kagan) Jou-jan (Juan-juan)lara taarruz ederek onları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Jou-Jan (Juan-juan)ların reisi Ping Kagan¹⁸⁸ (ıztırabından) öldü¹⁸⁹. Onun büyük oğlu, An-lo-chên idi.

A-na-kuei'in¹⁹⁰ amcazadeleri¹⁹¹ Têng-shu Hsi-li¹⁹² idi. Têng-shu-tsê¹⁹³ K'u-t'i ile birlikte Ch'i¹⁹⁴ devletine kaçtı. (Çine kaçabilen) maiyetindeki halkı onun ikinci oğlu T'ieh-fa'yı yeniden reis yaptılar. T'u-mên (Bumın Kagan), I-li Kagan ünvanını aldı karısının ünvanı ise Ko-ho-tun oldu. Oğlunun ve küçük kardeşinin ünvanı Tigin¹⁹⁵ Orduyu idare eden muhtelif generallerinin ünvanı ise Şad¹⁹⁶ oldu."

Bu metinde iki ayrı kaynaktan yapılmış olan iktibas açık olarak görülmektedir. Ts'ê-shih T'ung-chien şimdiki kadar, A-na-kuei Kagan'ı, Ping veya T'ou-ping Kagan adı ile adlandırırken, burada birdenbire A-na-kuei adını zikretmeğe başlar. Burada Juan-juan reisi T'ieh-fa'dan da bahsedilmektedir. Bu kayda başka

¹⁸⁸ Burada T'ou işaretini "reisi" şeklinde tercüme ederek "Ping Kagan" şeklini kabul ettik.

¹⁸⁹ Bu tercüme şekli için bk. 128 s. n. 161

¹⁹⁰ Şimdiye kadar Ping Kagan denen Juan-juan hükümdarı şimdi esas ve tanınmış adı ile kaydedilmektedir.

¹⁹¹ Bu amcazadelerden O. Franke de bahsetmektedir: *Geschichte*, II, 233.

¹⁹² Buradaki "Hsi-li", Göktürklerin "Hsi-li-fa" ünvanının kısaltılmış bir şekli olmalıdır. Bu ünvan Juan-juan'larda da vardı (Yakinef, I, 198).

¹⁹³ T'ung-chien, muhtelif kaynaklardan iktibas yapmış ve bu iktibaslar arasında bir irtibat kuramamıştır. Az evvel "Têng-shu Hsi-li" derken, ikinci cümlede "Têng-shu-tsê" adını aynı şahıs için kullanmaktadır.

¹⁹⁴ O. Franke'nin de kaydettiği gibi Batı Wei (yani B. Toba) sülâlesi bu zamanda bilhassa güneydeki hâdiselerle meşguldu (*Geschichte*, II, 233). A-na-kuei ise Toba'lar için hakikî bir gaile ve tehlike teşkil ediyordu. Bu sebeple Juan-juan kaganı A-na-kuei'in, Göktürk'ler tarafından mağlûp edilmesi Toba'ların arzu ettikleri ve bekledikleri bir şeydi. Çin'in kuzey doğusunu ise, Doğu Toba'lar işgal ediyorlardı. Fakat Doğu Toba'ların 550 senesinde yıkılarak yerine Ch'i sülâlesinin geçtiğini görüyoruz (W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 170). Bu sebeple Batı Toba ile Ch'i devleti arasında şiddetli mücadeleler başlar. TOBALAR GÖKTÜRKLERİ, CHİ'LER İSE JUAN-JUAN'LARIN TARAFINI TUTARLAR. İşte Juan-juan reislerinin Ch'i devletinin himayesinde olarak faaliyette bulunmalarının sebebi budur.

¹⁹⁵ Bu husus ayrıca tetkik edilecektir.

¹⁹⁶ Şad ünvanı için bk. s. 112.

bir yerde rastlamamaktayız. Bu sebeple kaynağın kıymeti biraz daha artmaktadır. Aynı kaynaktan bulunan Bumın devrine ait Juan-juan'lar hakkındaki şu kaydın tercümesini vermeği de faydalı buluyoruz:

Aynı Kaynak, 164=1568a:

“*Ch'i Prensi, Jou-jan (Juan-juan) Kaganı T'ieh-fa'nın amcası Têng-shu ile büyük kardeşi K'u-t'i'yi gönderdi*¹⁹⁷. Onlar memleketlerine geri döndüler. *T'ieh-fa az sonra Ch'i-tan (Kitan)lar tarafından öldürüldü. Onun memleketinin halkı Têng-shu'yu Kagan yaptılar. Têng-shu, kendi memleketinin büyük adamlarından birisi olan A-fu-t'i tarafından öldürüldü. Juan-juan'lar onun yerine K'u-ti'yi geçirdiler. T'u-chüeh (Göktürk)lerden I-li Kagan öldü.*”

Bu metinde görüldüğü üzere, Juan-juan'lar hakkında hiçbir kaynaktan görülmeyen bilgiler, burada bulunmaktadır. Bu bakımdan, bu kaynağın ehemmiyeti çok büyüktür. Bumın Kagan'ın ölüm tarihini, bu kaynak sayesinde oldukça katı rakamlarla tespit edebiliyoruz. Yukarıda da gösterdiğimiz gibi diğer kaynakların aksine olarak burada Têng-shu şekli, Têng-shu-tsê yerine kullanılmıştır. Yukarıdaki bilgileri tamamlamak için Pei-shih'de Juan-juan'ların bu devirdeki tarihleri hakkında yazılanları da aşağıya dercedeceğiz:

Wên-hsien T'ung-ka o, 342 = 2685 a:

“*A-na-kuei Göktürkler tarafından mağlûp edildi ve ecel vefa etmeyerek (veya ızdırabından) öldü. Büyük oğlu An-lo-chên Kuzey Ch'i (sülâlesi) nez-dine kaçtı. (Kuzey Ch'i sülâlesi imparatoru) Wên Hsüan (550-560), evvelâ Göktürklerin taarruzunu defetti. Ve bunu müteakip An-lo-chên'i (Juan-juan'lar) üzerine reis olarak tâyin edip, (onları) Ma-i*¹⁹⁸ *şehrinde yerleştirdi. (Fakat az zaman sonra An-lo-chên Ch'i sülâlesine) karşı isyan etti. (Juan-juan'lar) sınır bölgelerini yağmaladılar ve Yin-shan'da yerleşmek istediler. İmparator Wên Hsüan bu durumu görerek tedbir aldı. (Bir ordu ile hareket ederek onların) hepsini büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Onun amcası (Yani An-lo-chên'in amcası A-na-kuei'in küçük kardeşi) Têng-shu-tsê'yi (Juan-juan'lara) reis tâyin etti.*”

¹⁹⁷ *T'ieh-fa kimdir? A-na-kuei'in nesi olmaktadır? Bu sualler cevapsız kalmaktadır. Têng-shu, A-na-kuei'in amcası idi (Chou-shu, 50, bk. s. 128). Bu duruma göre aynı şahıs, A-na-kuei'in haleflerinden biri olan T'ieh-fa'nın amcası nasıl olabilirdi? T'ieh-fa'nın, A-na-kuei'in ikinci oğlu olması çok muhtemeldir. T'ung-chien-de bu hususta muğlak bir kayıt bile vardır. Bk. s. 1562 a, s.*

¹⁹⁸ Bu şehir için bk. A. Hermann, *Atlas of China*, 36, C2.

Têng-shu, A-na-kuei'in amcası mı; yoksa kardeşi miydi? Kaynaklara göre bu durum iyice aydınlanmamaktadır. Aralarında bir amcazadelik olduğu muhakkaktır. Fakat bu karabetin yakınlık derecesini tespit edemiyoruz. Tsê-shih T'ung-chien'e ve diğer kaynaklara göre, Göktürlere mağlûp olarak Çin hududuna kaçan Juan-juan'ların reislerinin şeceresi şöyledir:

Chou-shu'ya göre :

Têng-shu-tse

Pei-shih'e göre :

1. An-lo-chên

2. Têng-shu-tse

Ts'ê-shih T'ung-chien'e göre:

1. An-lo-chên

2. T'ieh-fa

3. Têng-shu

4. K'u-t'i

Pei-shih, daha ziyade Chou-shu'daki bilgilere tetabuk eden bir izahat vermektedir. Bununla beraber T'ung-chien'in kayıtları da çok enteresandır.

ALAYHAN, ÖRESUNHAN VE HIZIRILYAS KÖŞKÜ

— İKİ SELÇUKLU KERVANSARAYI VE BİR KÖŞKÜ —

TAHSİN ÖZGÜÇ ve MAHMUT AKOK

I

1955 Yılıının Ekim ayında tetkik ettiğimiz Selçuklu kervansaraylarından Alayhan¹ Nevşehir'e 35, Ağzıkarahan'a 18, Öresunhan'a 12 kilometre mesafede olup, Nevşehir-Aksaray yolu üstündedir. Bugün çok harap durumda olan hanın yalnız üstü kapalı, kışlık kısmının üç dış duvarı, kısmen, korunmuştur. Yakın bir istikbalde ortadan, tamamen, kalkacak olan Alayhan'ın plânını, kesitini, cephesini ve bunlara istinaden eski haline sokulmuş şeklini burada ilk defa neşrediyoruz. Plânda da görüldüğü gibi, kapalı kısım büyük bir müstatil şeklindedir (plân No. 1). Buraya ön kısımdan girişi sağlıyan kapı, K. Erdmann'ın da yazdığı gibi², sade bir şekilde süslenmiştir³. Kapının dış çerçevelerinin süslenmeden⁴, düz taşlar halinde bırakılmış olmasına karşılık, iç çerçevesi, bir şerit halinde, hendesi oymalarla tezyin

¹ Alayhan ilk önce, 1899'da bahis mevzuu edilmiş (R. Oberhammer und Heinrich Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien, Berlin, s. 253*) 1908 ve 1918 yıllarında da H. Rott (*Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lydien, Leipzig, s. 255 Res. 93* ve Halil Edhem (*Die seldschukischen Hane in Anatolien, Osmanischen Lloyd, Februar 1918*) tarafından tetkik edilmiştir. Hanın harap durumundan bahseden bu kaynaklarda plân ve resim, portalın bir fotoğrafı müstesna, neşredilmemiştir. Ancak 1942 yılında, yani, han hakikaten kurtarılamaz bir hale geldikten sonra, üç güzel fotoğrafı K. Bittel tarafından neşredilmiştir (*Kleinasiatische Studien, Istanbul, s. 43, Res. 23-25*). 13. Yüzyıldaki Selçuklu kervansarayları mevzuunu metodlu bir şekilde incelemekte olan K. Erdmann Alayhan'ın İla tipine girdiğini belirtmiş ve bilhassa bugün yok olan avlunun durumunu tesbitle, kapalı kısma girişi sağlıyan kapının sade bir şekilde süslenmiş oluşunun, pek haklı olarak, eskilik tesiri yarattığını açıklamış ve kapının basık kemeri üstündeki çift gövdeli, tek başlı, çömelmiş arslan tasvirlerini neşretmiştir (*Notizen zum inneranatolischen Karavansaray-Kunst des Orients II s. 14, Res. 11'de*).

² K. Erdmann, s. 14.

³ *Kl. Std.*, Res. 24.

⁴ K. Erdmann, s. 14.

edilmiştir. Kapı üstü yarım kubbesi stlaktitlidir. Girişin basık kemerine basan hendesî nakışlı şeridin⁵ üstündeki arslan tasvirleri⁶ bir çerçeve içine alınmış ikişer gülçe ile nakışlı taşların arasındadır. Stlaktitli kapı kubbesi üstündeki düz sathda hendesî nakışlı sivri bir kemer şeridi vardır. Bunun iki tarafındaki müsellesî kısımlarda da birer gülçe görülmektedir. Kapı nişlerinden hiçbir iz kalmamıştır.

Üst örtüsü ve dış arka duvarı tamamen yıkılmış olan kapalı kısmın içinde enliliğine 4, uzunluğuna 6 sıra halinde tertiplenmiş 24 adet taş ayak olmalıdır (Plân No: 1). Kapı mihrini üzerindeki uzun tonozlu orta nefin sağ ve solunda ikişer nef, ilkinde amut olmak üzere, tonozlanmışlardır (Res. 2 ve 5). Bunlar bir cephede, K. Erdmann'ın da isabetle işaret ettiği gibi⁷, yedi hücrelidir. Hücre yanlarını teşkil eden tonoz mesnetleri ikişer kemerlidir. Bunu, bugün elimizde kalan ön cephenin içi ile iki yan duvarları temsil eden son kalıntılara göre tespit etmek mümkün olmaktadır. Orta nef, bu tipe giren bir çok Selçuklu kervansaraylarında görüldüğü gibi, yan neflerden daha yüksek tonozlu olarak düşünülmüş ve kubbe de ortaya resmedilmiştir. Kapalı kısmın iki tarafında beşerden on tane mazgal vardır. Kapının sağındaki ilk hücre müstesna (Res. 2 ve 4), hanın içini yıkılmış olan üst örtünün enkazı doldurmuş ve taban seviyesini iki metreden fazla yükseltmiştir.

Kervansarayın içi ve dışı çok muntazam işlenmiş kesme taş-taşlarla kaplıdır (Res. 1-3). Bir çok kısımlarında koparılmış, düşmüş bulunan kaplama taşların arkasındaki harçlı tipik Selçuklu molozu açıkta durmaktadır. Hanın iki çevre duvarının dışında dördü dört köşeli, ikisi beş sathlı olmak üzere, contrefort mahiyetinde çıkıntı teşkil eden 6 adet pek muntazam kulesi vardır (Res. 1 ve 3). Kapı cephesinin iki köşesinde birinin öne, diğerinin yana doğru devam ettiği moloz enkazından anlaşılan iki duvar bakiyesi kapalı kısmın önündeki avlulu kısma ait kalıntıları temsil etmiş olmalıdır⁸.

⁵ *Kl. Std.*, Res. 25.

⁶ K. Erdmann, Res. 11.

⁷ K. Erdmann s. 14.

⁸ K. Erdmann bu kısmın sağını kapalı odaların, solunu avluya açık revaklı kısımların teşkil edebileceğini yazmaktadır (K. Erdmann, s. 14). Biz, ön kısmın hakiki şeklini anlayabilmek için bu saha dahilinde küçük bir kazı veya ciddi bir temizlik yapmanın lüzumuna kaniiz.

Alayhan'ın 13. asra ait bir Selçuklu kervansarayı olduğundan şüphe edilmemekle beraber, kitabesi bulunamadığından, kesin olarak tarihlenmesi mümkün değildir. Yalnız aynı yolun üstünde bulunan ve İlâhiyat Fakültesi Yıllığında tarafımızdan neşredilmekte olan ünlü Ağzıkarahan⁹, veya Sultanhan'la¹⁰ (1229) çağdaş veya, kapısı göz önünde tutulursa, onlardan biraz daha eski olabilir.

II

Öresunhan Alayhan'a 12, Ağzıkarahan'a 6 kilometre uzaklıkta olduğundan hanlar arasındaki, oldukça, muayyen mesafeye uymamaktadır. Bu han da çok eskidenberi malûm olmasına rağmen¹¹, bugüne kadar ölçülü plânı, muhtlif kesitleri neşredilmemiştir. Ayrıca, âbide hakikaten ihmale uğramış ve bu yüzden bugün bir harabe yığını haline gelmiştir. K. B i t t e l hanın heye'ti umumiyesini gösteren iki fotoğrafını neşrettikten sonra¹², K. E r d m a n n, onun IIb tipine girdiğini tâyin etmiş ve her handa olduğu gibi, özlü bir şekilde tasvirini yapmıştır¹³. Biz burada hanın bugüne kadar hiçbir yerde neşredilmemiş olan plânını ayrı istikametlerden alınmış iki kesitini, kubbe ve iç kısımlarına ait muhtelif resimlerini yayınlıyacağız. Bu, avlusuz, yani, yalnız kapalı kısımdan ibaret olmakla, yukarıda tetkik edilen hanın tipine giren bütün örneklerden ayrılır (Plân. No. 2).

Örensuhân'ın içinde enliliğine 4, uzunluğuna 6 sıra halinde tanzim edilmiş 24 tane taş ayak görülür. Girişin ortasına raslıyan kısım hanın en yüksek ve uzun tonozunu temsil eder (Res. 9-11). Bunun sağ ve solundaki ikişer nef, orta tonozla muvazi olacak şekilde, uzunluğuna tonozlanmışlardır. Bu, orta nefi nazaran, yedi tonozun sağda, yedisinin de solda olduğunu gösterir. Bu yedi tonozdan yalnız ortadaki uzun tonozla aynı yükseklikte olup, ona amuden tonozlanmış ve birbirlerini de salıp şeklinde kat etmişler ve bu tekatuğ noktalarına da kubbe inşa edilmiştir (Res. 12). Kapı ve orta nefi amuden birleşen ilk tonoz tamamen yıkılmış olup (Res. 6-7), biz bunları plân-

⁹ K. Erdmann, s. 15.

¹⁰ Halil Edhem, *Osmanischen Lloyd, Februar 1918*.

¹¹ R. Oberhummer und H. Zimmerer, s. 253 ve ayrıca bk. H. Rott, s. 255.

¹² *Kl. Std.* s. 43, Res. 26-27.

¹³ K. Erdmann, s. 14.

da görüldüğü şekilde, tamamladık (Plân No. 2). İlkinde olduğu gibi, sonuncu tonoz da orta nefe amut olmak üzere, tonozlanmıştır. Uzun tonozun bu kısımlardaki şekli, yani, alçalışı B-B' kesitinde gösterilmiştir.

Kemerler yarım daire biçimindedir (Res. 9, 11). Tonozlar da yarım daire maktalıdır (Res. 9). Hem kemer taksimatında, hem de hücrelerde mihvere uygunluk yoktur. Tanburu çok zayıf olan kubbe, *salipvarf* plândaki irtifalı kısımları birbirine bağlayan bir orta kubbe halindedir (Res. 10, 12). Halbuki, ünlü Selçuk hanlarındaki kubbeler hakikî birer fener kubbedir. Buradaki kubbenin dört tarafı açık vaziyette, yani dört tonoz kemere bastığından alikalari zayıf ve düz alika şeklindedir. Kesme taşdan yapılmış sütunlarının (Res. 8), kemer üzengileri altında, basık yastık şeklinde başlıkları vardır. Örsunhan'da kemer kaşları, silmeleri, alınlığı yoktur. Mevzun, birbirini tutan üzengiler de görülmemektedir. Orta sahında birbirini tutmayan tonozlara, kemerlere dikkat edilirse, bu handa mimarî intizamın bulunmadığı anlaşılır. Yeri gelmişken iç tezyinatın yokluğunu biz de belirtelim. Hanın içi ve dışı kesme taşlarla kaplı olmasına rağmen (Res. 6-7, 10-11), taş işçiliği yukarıda zikredilen ve aynı yol üstünde sıralanan hanların tekniğinden farklıdır. Onlardaki yüksek işçilik bu hana tatbik edilmemiştir. Çok kumlu, kolayca ufalanan harcı da Alayhan'dakinden çok zayıftır. İki uzun cephedeki dörder köşeli birer kule (Res. 6-7), yarım sütunu andıracak derecede, az çıkıntılıdır. Bu duvarlara ikişer, arkadakine de bir tane mazgal deliği açılmıştır. Hanın iç kaplama taşlarının bazılarında ve taş direklerin bir kaçında haç işaretleri vardır (Res. 13.) Bunlar, Örsunhan'daki kaplama taşların başka bir âbideden alındığını ve bu handa gelişigüzel, istenilen yerde, kullanıldığını göstermektedir.

K. Erdmann kitabesi olmayan hanın, yukarıda tasvirini yaptığımız, plânını 1278 yılına ait olan Çayhan ile mukayese etmekte ve neticede Örsunhan'ı muahhar hanlar grubuna idhal ederek, 13. yüzyılın sonlarına tarihlendirmektedir¹⁴. Biz de bu hanın, izahına çalıştığımız teknik ve plân hususiyetlerine dayanarak, teklif edilen tarihten daha eski olamayacağını, fakat biraz daha muahhar olmasının da imkân dışında görülmemesini düşünüyoruz.

¹⁴ K. Erdmann, s. 14. ve 22.

III

Bundan tam 107 sene evvel, 1850'de A. D. Mordtmann¹⁵, Erkilet sırtlarındaki büyük tümülüsü taçlandıran bir Selçuklu âbidesini keşf ve tasvir etmişti. 8 Sene sonra aynı âbideyi H. Barth ile birlikte ikinci defa ziyaret etmiş ve şimdi harap olan kitabesini de okumuştur¹⁶. 1858'de çizilen ölçüsüz, tashihe çok muhtaç eksik kroki¹⁷, A. Gabriel'in ve K. Karamete'nin kısa notları¹⁸ bir yana bırakılırsa, H. Barth'in güzel, sade ve muhkem yapıyla daha ilk bakışta göze çarptığını bildirdiği bu âbide¹⁹, 1939 yılına kadar bir tetkik mevzuu olmamıştı. Nihayet bu tarihte K. Bittel âbideyi ziyaret ve tasvirle dört güzel fotoğrafını neşretti²⁰. En son olarak binayı, 1953'de gören K. Erdmann'ın daha ziyade mânası üstünde durmuş ve oda tanzimi bakımından da Kayseri'deki *Haydar Bey köşk'üne* ve Z. Oral tarafından keşfedilen Beyşehir gölünün batı sahilindeki *Kubad Âbâd* sarayına benzetmiş, bir de fotoğrafını yayımlamıştır²¹.

Kültepe'yi (eski Kaniş'i) Alishar ve Boğazköy'e bağlayan eski ve en kısa tabii yolu, klâsik kaynakların ışığında, tetkik etmekte olan Kültepe Hafriyat Heyeti, bu muntakadaki çalışmalarına devam ederken Hızırilyas denilen ve 200.000'lik Türkiye Hartasında da aynı adla isaretlenen bu âbideyi incelemeye ihtimâl etmedi. Şimdi bu tetkiklerin neticesi, âbidenin plânı (plân No. 3), iki kesiti, cephenin eski haline irca edilmiş şekli, tümülüsün üstündeki umumî görünüşü, kapı ve bilhassa ve iç aksamına ait fotoğrafları neşredilecektir (Res. 14-23).

¹⁵ A. D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen, und Reisebriefe aus Kleinasien*, s. 138 ve 491.

¹⁶ H. Barth, *Reise von Trapezunt nach Skutari, Petermanns Mitteilungen 1860*, s. 55.

¹⁷ H. Barth s. 55.

¹⁸ A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie I, Kayseri-Niğde*, s. 90 ve K. Karamete, *Ercies-Kayseri 1934*, s. 95. Burada, gözcü yeri denilen âbidenin cephe resmi de yayımlanmıştır.

¹⁹ H. Barth, s. 55.

²⁰ K. Bittel, *Beobachtungen in Kappadokien (Archäologischer Anzeiger 1939)*, s. 559-562 ve Res. 1-4).

²¹ K. Erdmann, *Beobachtungen auf einer Reise in Zentralanatolien im Juli 1953 (Archäologischer Anzeiger 1954 s. 171-172)*.

Âbide, tepesi mahsus surette tesviye edilmiş olan tümülüsün Kayseri'ye bakan güney cephesinin kenarına kurulmuştur ²².

Âbidenin yapı malzemesi ve tekniği:

Bina, Kayseri ve çevresindeki âbidelerin en mühim yapı malzemesini teşkil eden koyu kızıl renkli ve kolaylıkla işlenebilen andezitten yapılmıştır. Kaplama taşları düşmüş kısımlarda Selçuklu harcı içinde dondurulmuş ve çoğunluğu teşkil eden andezit molozlar arasında yerli bazalttan olanları da vardır. Binanın bazı kısımlarında görülen münferit bazalt bloklar, tamir dolayısıyla, sonradan yerleştirilmiş olabilirler. Yalnız portal çerçevesi dışarıdan getirilen beyaz mermer bloklarla kaplanmıştır. Binanın hiçbir yerinde tuğla kullanılmadığı gibi, içerde ahşap aksama ait herhangi bir iz de mevcut değildir. Âbidenin içi ve dışı ölçülü bir şekilde işlenmiş kesme taşlarla kaplıdır.

Binanın plânı ve iç teşkilâtı (plân. No. 3):

Kapı mihveri üzerinde kapıya amuden tonozlanmış uzun holün (Res. 21-22) sağ ve solunda mâna ve şekilleri değişik muhtelif odalar görülmektedir. Soldakilerin ilki eni 3.25, uzunluğu 5 m. olan bir sofadır (Res. 20). Burası bu yöndeki diğer iki odada da olduğu gibi, hole amut bir şekilde tonozlanmış ve önü açık olduğundan hole iki taraflı mutakattüğ tonoz şeklinde bağlanmıştır. Işık, batıdan mazgal tarzındaki pencerecikten girmektedir. Üst örtüsünün büyük bir kısmı yıkılmış (Res. 20), dış batı duvarı da temeline kadar çatlamış ve yukarıdaki taşlardan, en az, on tanesi düşmüştür ²³. İkinci, üçüncü odalar kapalıdır (Res. 22). Bunlar 3. 75×2. 25 m. ölçüsünde olup, zayıf çıkıntılar teşkil eden süpürkelikleri vardır. 3. Odanın ışığı bu yöndeki ikinci pencereden girmektedir. Oda kapıları sade ve düz lentoludur. Holün sağındaki ilk oda meşçittir ²⁴ (Res. 23). Uz. 4.50, gen. 3.85 m. olan meşçidin boyu, ziyaretçisi bol olan, söz gelimi, monümental Sarıhan ²⁵ ve Ağzıkarahan ²⁶ meşçitlerinininkine çok yaklaşımaktadır. Bu üstünde durulması gereken mühim bir mevzudur. Kapısı

²² K. Bittel, *AA 1939*, s. 556.

²³ K. Bittel, *AA 1939*, s. 560, Res. 3.

²⁴ K. Erdmann, *AA 1954*, s. 171.

²⁵ T. Özgüç ve M. Akok, *Sarıhan (Belleten 79) Plân. 3.*

²⁶ T. Özgüç ve M. Akok, *Ağzıkarahan (İlâhiyat Fakültesi Yıllığı)*'nda neşredilmekte olan makede.

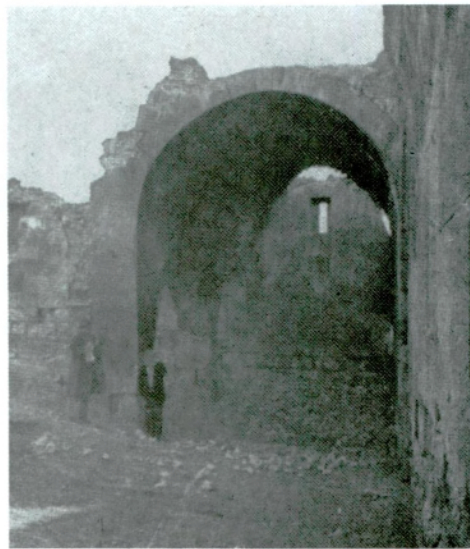
←Res. 1

←Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

T. Özgüç — M. Akok

Res. 10

Res. 11

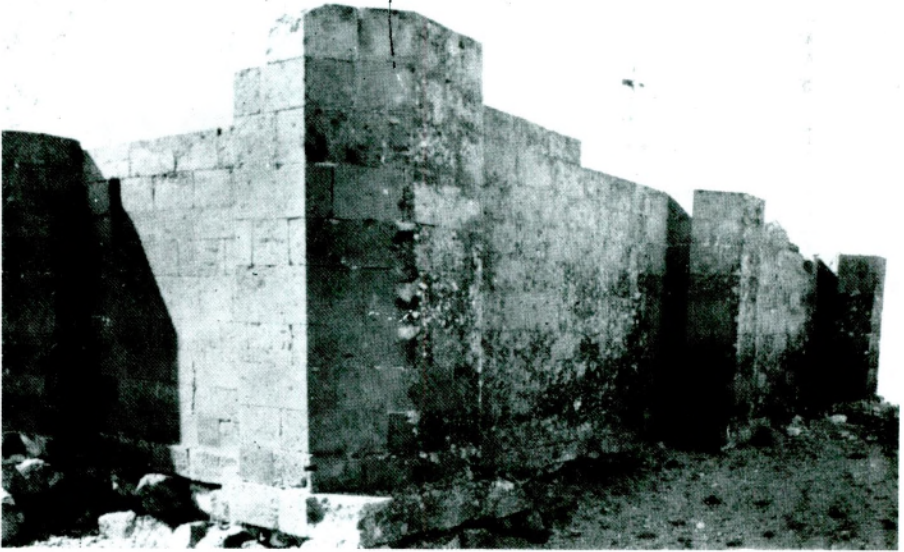
Res. 12

Res. 13

Res. 14

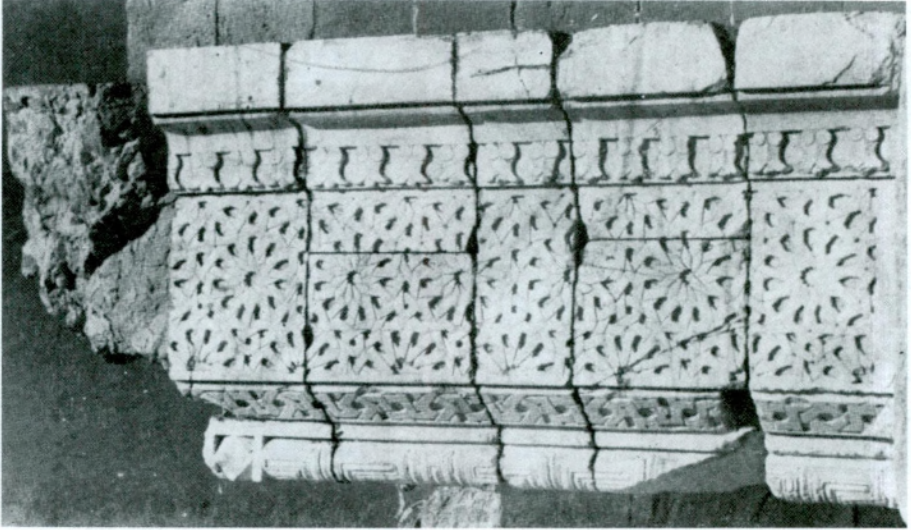
Res. 15

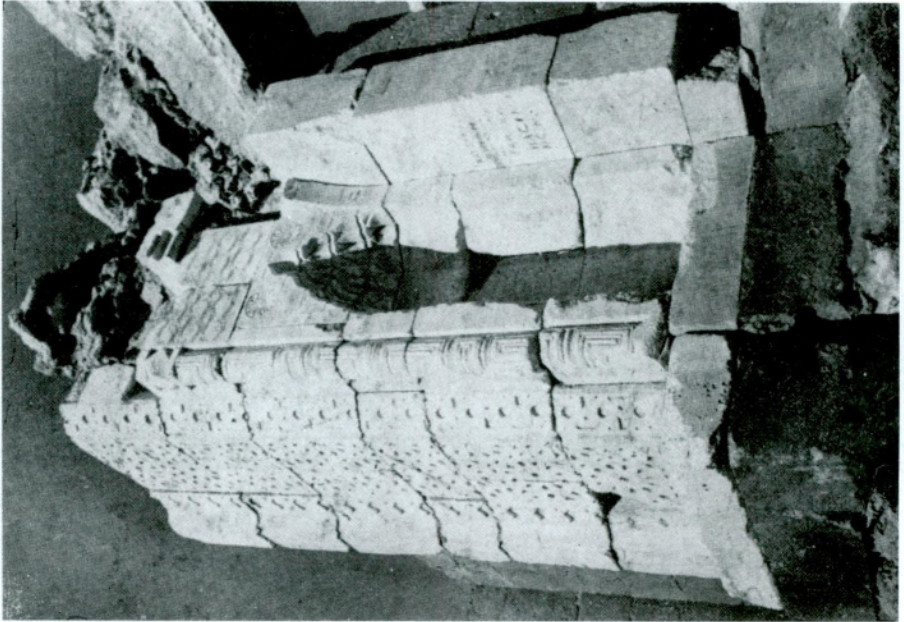
Res. 16

Res. 17

Res. 19

Res. 18

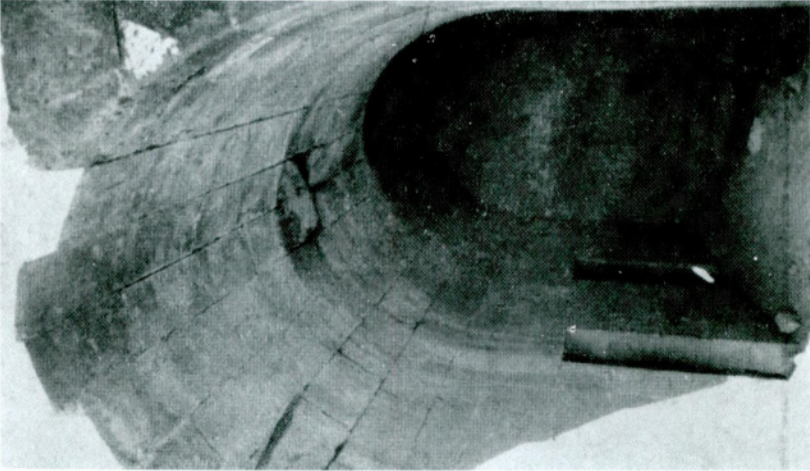
Res. 20

Res. 21

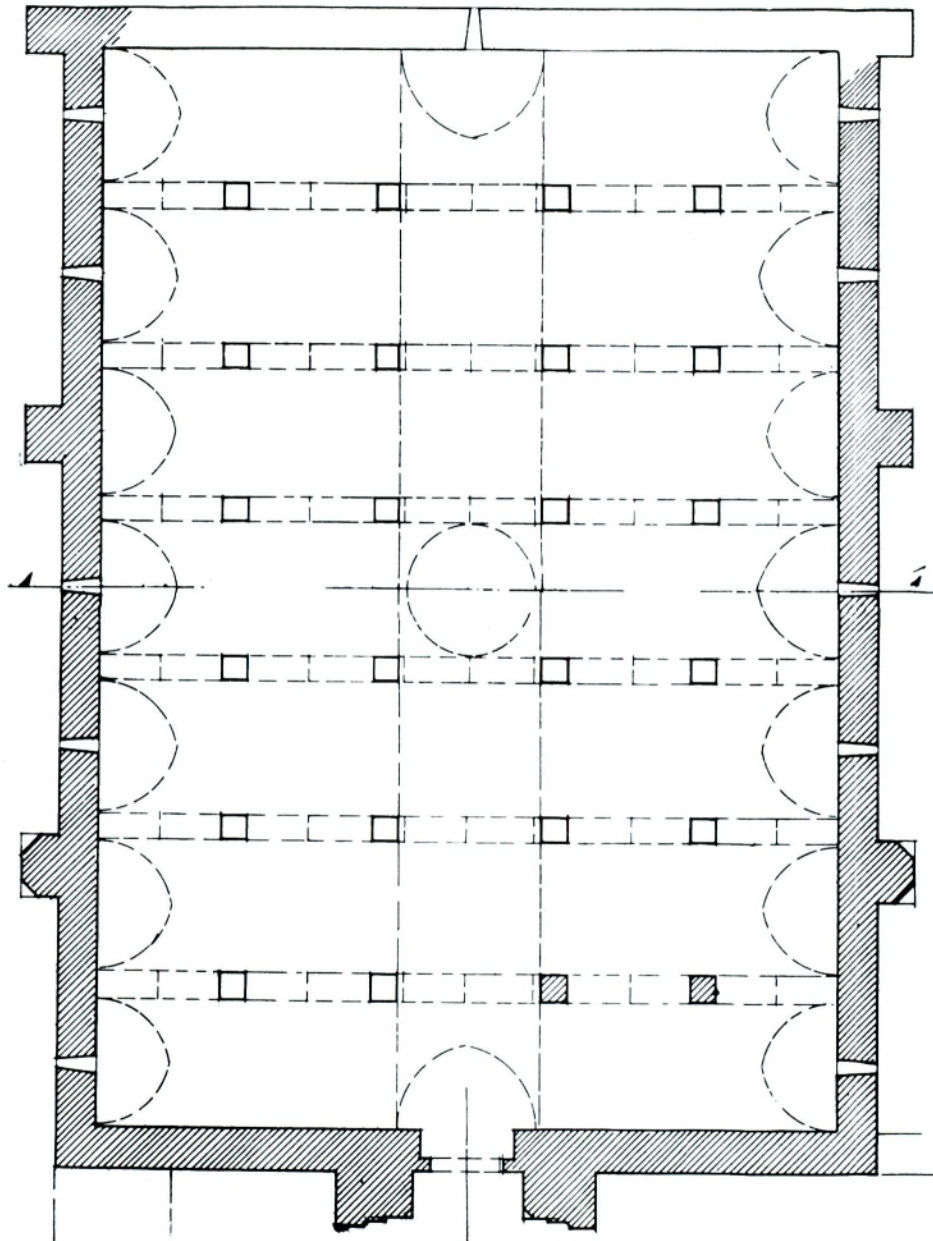
Res. 23

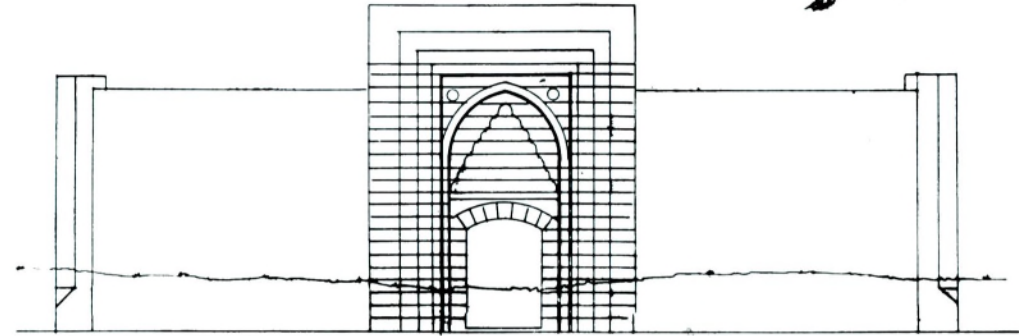
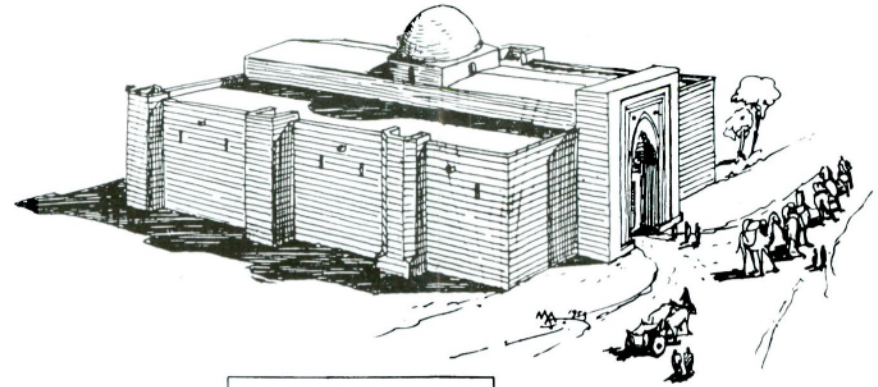
Res. 22

Alayın Planı "Nevşehir - Aksaray,"

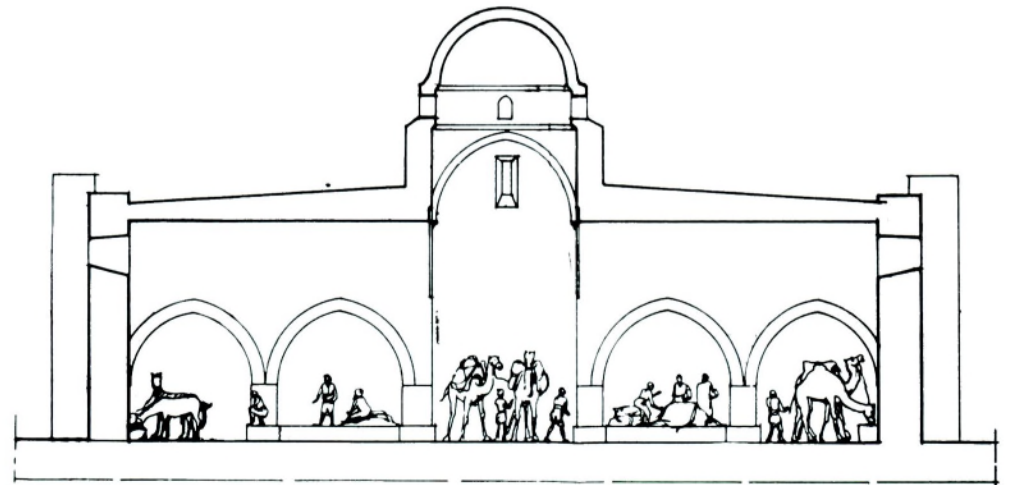
RESTORE

PLAN

CEPHE

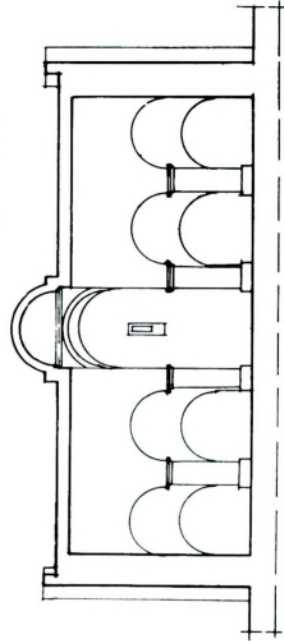
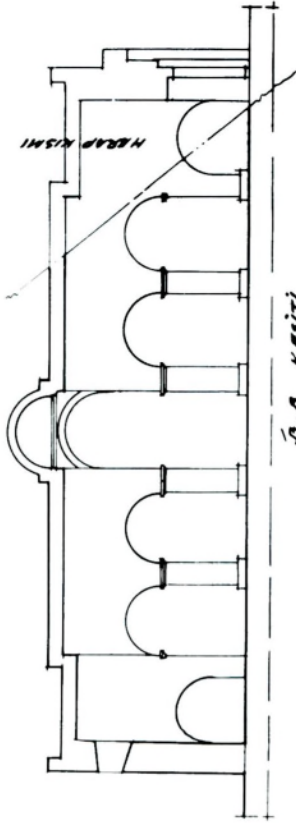
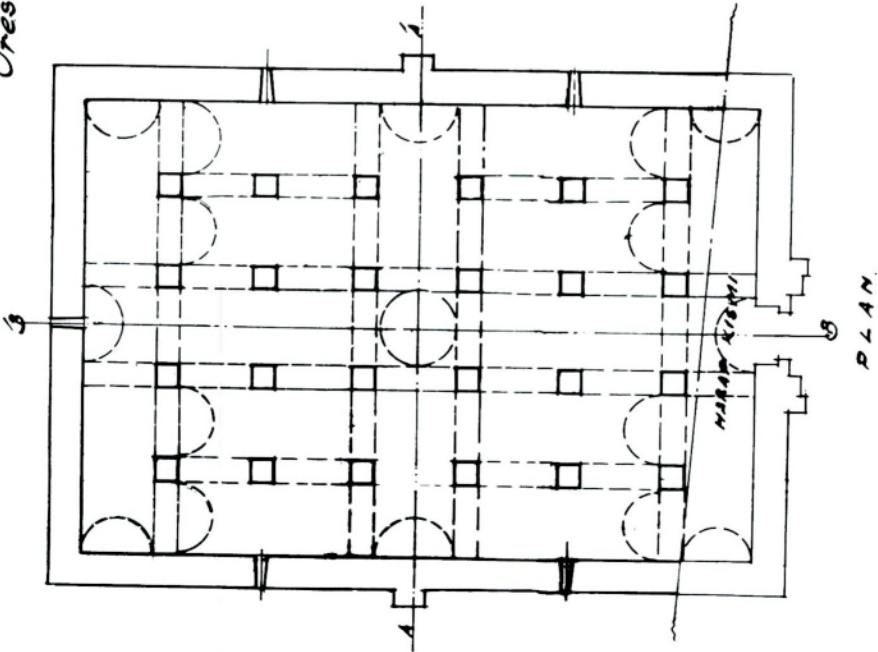
A-A KESİTİ

Öresin Hanı "Neçehir-Aksaray."

P.1

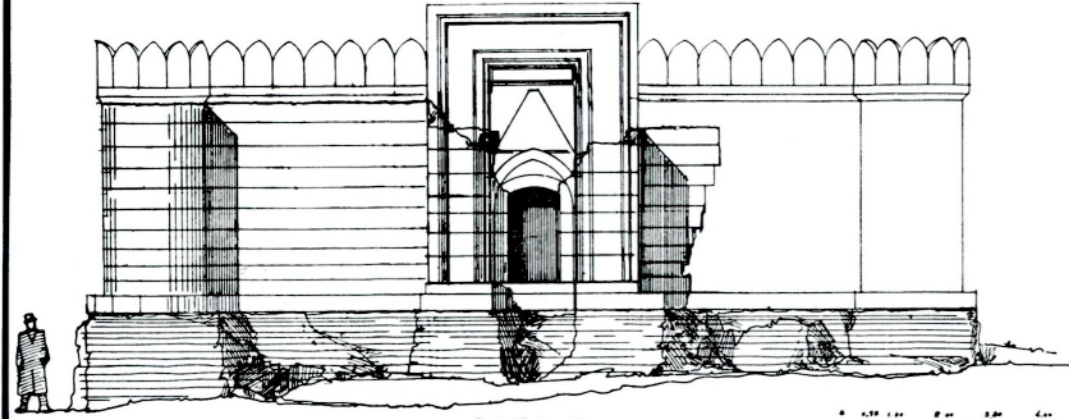
KISIMEN RESTÖRE

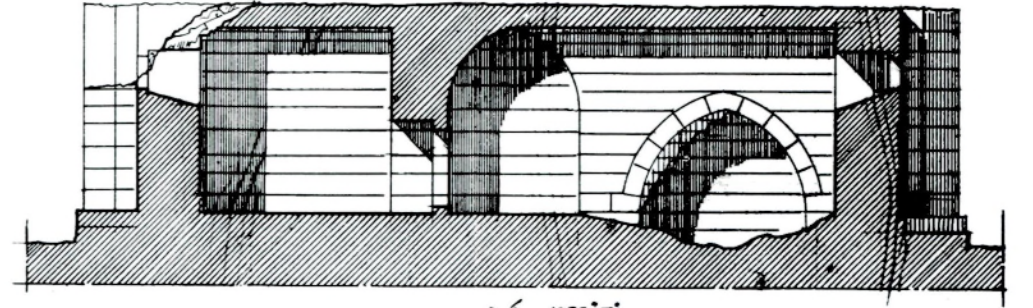
M. Akok

Plan: 2

Kayseri - Erkelet Hızır İlyas Köşkü " Seyran Köşkü "

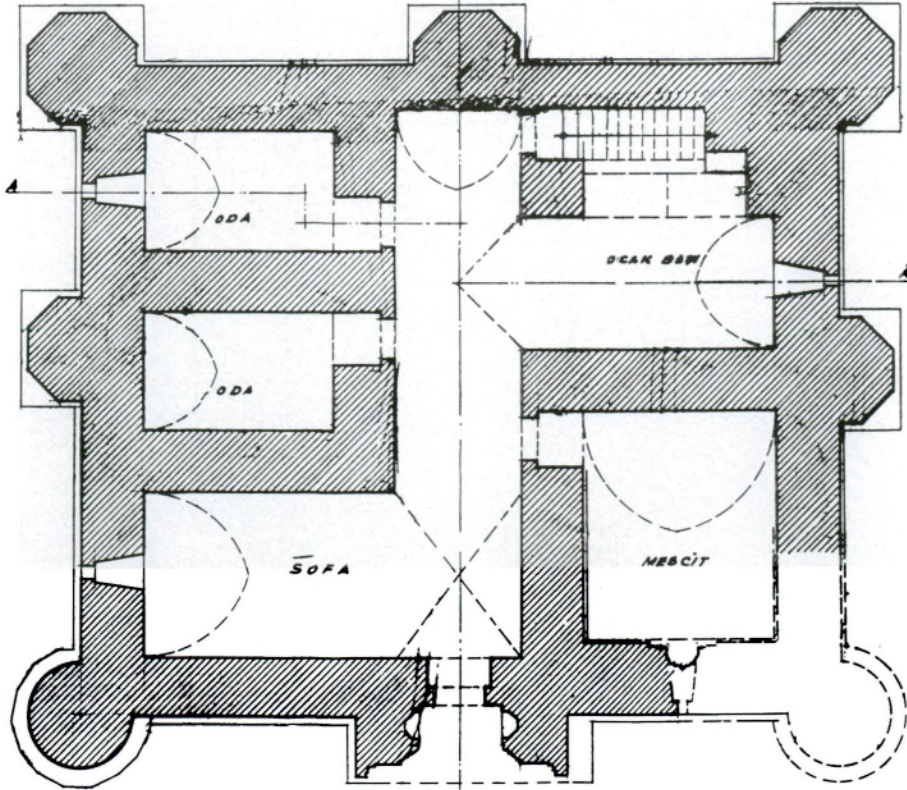
CEPHE

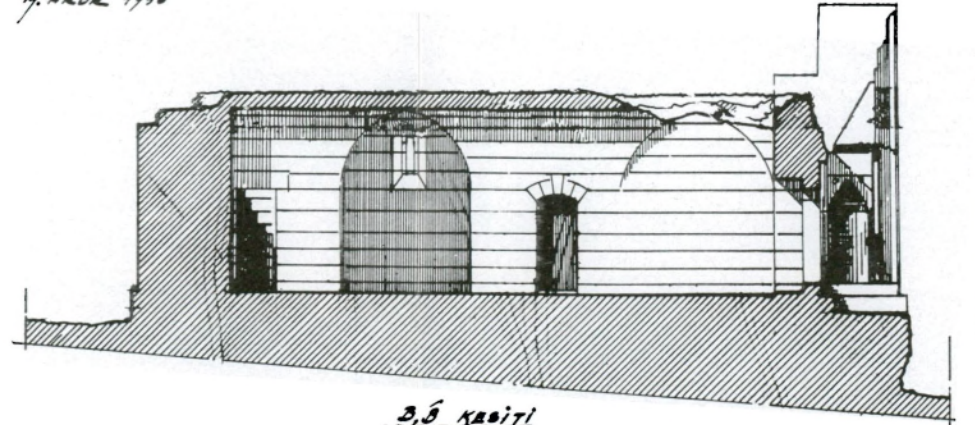
A-A KESİTİ

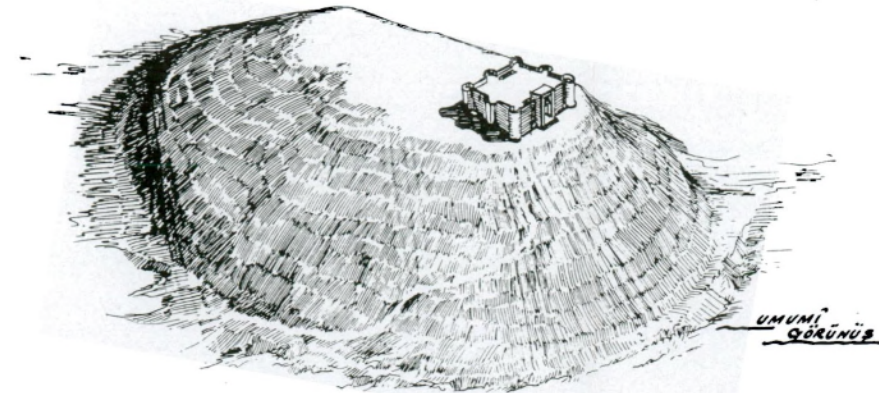
M. Akok 1956

PLAN

B-B KESİTİ

UMUMİ GÖRÜNÜŞ

sade ve diğerlerinin aksine, basık kemerlidir. Binanın içten ve dıştan en çok tahribe uğramış kısmı burasıdır (Res. 16). Mesçit, diğer odaların aksine, hole muvazi bir şekilde tonozlanmıştır. Tabana nazaran seviyesi biraz daha yüksek olan ve ahşaptan bir imam sahanlığının bulunmuş olacağı tahmin edilen mihrabın, ancak, küçük bir kısmının korunmuş olması mesut bir tesadüftür. Çünkü, bu kalıntı binanın mesçidi bulunduğunu ispata yaramıştır. Yukarıda ve mihrap hizasında güneye nazır bir pençere vardır. Mihrapta korunmuş olan süs sütuncüğünün yarısı filgözü, çerçevenin de zikzak motifleriyle süslendiği anlaşılmaktadır. Bütün diğer odalarda ve holde görüldüğü gibi, mesçit tabanının da üst satırları çok muntazam ve iri taşlarla döşeli olduğu anlaşılmaktadır²⁷. Bugün bütün bu düzenli taban taşları, maalesef, sökülmüş ve başka yapılarda kullanılmıştır. Mesçidin arkasında ve plânımızda *ocakbaşı* olarak işaretlenen kısım, oldukça, büyük bir mutfaktır²⁸. Hole açık olan bu kısım da ona mutakattig tonoz şeklinde birleşmiştir. Mustatil biçimli ocak çok muhkem ve iyi korunmuş bir sivri kemerin altından idare edilmektedir (Res. 21). Ocak gibi, duman deliği de mustatildir (Res. 17). Dama çıkan *serbest merdiven* şeklindeki merdivenin alt kısmı ocağın içinde kalmıştır. Mutfak ışığı baca deliğinden başka, binanın Doğu duvarına açılan bir pencereden de almaktadır.

Bu izahattan anlaşılacağı üzere, bütün binada tonoz örtü vardır. Hiçbir yerinde kubbe yoktur. Tonozlar da sivri kemer tonoz şeklindedir. Mesçit ve oda kapılarının her üçünde de kapı kanat yerlerinin varlığı, bunların esasında kapalı olduğunu göstermektedir.

Binanın dışı:

a — *Üstü-damu*: Holün sağ kuzey köşesindeki düz lentolu kapı, bir merdiven başı geçididir (Res. 21). Bunda kapı kanat yeri olmadığından, açık durduğu anlaşılmaktadır.¹² Basamağı olan bu merdivenle, doğrudan doğruya, tarasaya, dama çıkılır (Res. 17). Basamakların rih irtifaları fazla ve ayrıca birbirlerine de müsavi değildir. Bununu sebebini basamakların dış kaplamaya paralel olarak yapılmasında aramalıdır. Merdivenin sağ kenarındaki mustatili açıklık, baca deliğidir (Res. 17). K. Erdmann üst tarasada tonozların her tarafta hakikî

²⁷ Haydar Bey Köşkü'nün döşeme taşları için bk. K. Erdmann, *AA* 1954 s. 171.

²⁸ H. Barth, s. 55 ve K. Bittel, *AA* 1939, s. 560.

örtüden 40 cm. ye kadar yükseldiğini, isabetle, müşahede etmiştir ²⁹. Biz üst tarası çeviren dendânelerden, yani, korkuluğu teşkil eden taşlardan iki tanesini düştükleri yerde tetkik etmek imkânını bulduk. Bunlar yonu taşı halindedir, ve birbirlerine alışık olarak yapılmışlardır. Aralarında boşluk olmadığı, taş kenarları tetkik edilince görülmektedir. Bu bakımdan, tarasın kenar duvarları mahiyetinde olan bu taşlar, plân levhamızın cephe resminde de görüldüğü gibi, sık dendâne sistemine göre tertiplenmişlerdir ³⁰. Âbideyi bizden daha önce görmüş olan müdekkikler, üstte ikinci bir katın bulunmadığında ittifak etmişlerdir ³¹. Hakikaten, ahşap bir üst katın da bulunmayacağı konusunda, K. Erdmann haklıdır ³².

b — *Beden duvarları:*

Bina, kuleleri dahil, her tarafta bir kaide teşkil eden ve duvar hattından dışarıya doğru 15 cm. lik dar bir çıkıntı arzeden ve kaplama tekniğinde muntazam bir şekilde işlenmiş bir *Socket* üstüne oturmaktadır (Res. 14-16). *Socket*'in üstüne bastığı iri temel taşları toprağın altında kaldığından, üsttekileri gibi, muntazam olarak işlenmemiştir (Res. 14). Binanın batı, doğu ve bilhassa cephesindeki toprağın zamanla aşağıya doğru kayması ve ayrıca mahsus surette taşınması, önce buradaki temel taşlarının açığa çıkarılmasına, sonra da sökülmelerine sebep olmuştur. Bunun tabii neticesi olarak da bugün bu muhteşem âbidenin güney-batı yarısı ve hattâ portali öne doğru kaymış ve yıkılmak, uçmak tehlikesiyle karşı karşıya bırakılmıştır ³³. Esasen cephenin doğu yarısı ve buradaki mescidin üst örtüsü ile köşe kulesi 1939 yılından çok daha önce yıkılmıştı ³⁴ (Res. 16). Binanın arka tarafı esas seviyesini muhafaza etmekte olup, ufkidir (Res. 15). Yalnız bu cephede pencere yoktur. Beden duvarları her dört yönde de kalın ve çok muhkemdir. Yedi kuleden yalnız bir tanesi yıkılmıştır. Güney cephesindeki köşe kuleleri yuvarlaktır (Res. 14). Bunların

²⁹ K. Erdmann, *AA 1954*, s. 172.

³⁰ Bunlar için bk. A. Gabriel I, Res. 24-25 ve 30.

³¹ A. D. Mordtmann, s. 137; H. Barth, s. 55 ve K. Erdmann, *AA 1954* s. 172.

³² K. Erdmann, *AA 1954*, s. 172.

³³ K. Bittel, *AA 1939*, s. 560.

³⁴ Bu kulenin daha 1850'de yıkılmış olduğunu öğreniyoruz (A. D. Mordtmann, s. 137).

ortasında kapı bulunduğundan üçüncü bir kule yoktur. Kuzey yönündeki köşe kuleleri yedi köşelidir (Res. 15). Dört köşe kulesi arasında, yani, kuzey, doğu, ve batı cephelerinde beşer köşeli birer kule daha mevcuttur. Binanın etrafı taş rampalı olmalıdır.

c — *Portal* :

Girişin ve bedenden ileri çıkıntılı çerçevenin yukarı kısımları yıkılmıştır (Res. 14). Biz bu kısmı, plânın cephe resminde görüldüğü şekilde, tamamlamağı teklif ediyoruz. Cümle kapısının kapı eşiğini ve düz ön sahanlığını, en fazla, 3 veya 4 basamak takip etmiş olmalıdır; bugün bunlardan hiçbir iz kalmamıştır. Stlaktitli kubbe ile³⁵, yan nişlerin satırları arasında bir silme vardır (Res. 18). Üst kubbenin stlaktitli olduğunu, yan sövelerin geniş ve nişli hali de teyit etmektedir. Şimdi parçalanmış olan kitabe bunun üstüne yerleştirilmişti. Kapı girişinin sivri kemer üzengisi yerindedir. Bunun içindeki basık kemerin izini de takip etmek mümkündür. Sâde nişlerin stlaktitli kubbeleri üstündeki müsellesî satırlar birer gülçe ile, onların yukarı-sındaki taşlar da hendesî motiflerle bezelidir (Res. 18). Portal cephesinin dış geniş satırı birbirine girift örgülerle bağlı yıldız motifi³⁶, korniş hattı da bir nevi stilize palmetlerle süslüdür (Res. 19). İç ve dış satırın birleştiği köşelerdeki yarım sütunlar *meander* motifiyle süslü olup, stlaktitli kubbenin dış cephesini tutmaktadır. Mermer bloklar, yarlarda, koyu renkli andezite dişli bir şekilde bağlanmıştır.

Binanın Tarihi:

A. D. Mordtmann'ın 1858'de binanın iki satırlık kitabesinin yalnız tarih kısmını okumuş olması da mes'ut bir tesadüftür³⁷. Bundan âbidenin H 639—M 1241'de inşa edildiği anlaşılmıştı. Bundan sonra kitabe kaybolmuştu. Yalnız 1953 yılında Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Arşiv şefi Muhterem Zeki Oral yazıları kazanmış olan kitabenin iki parçasından birini Erkilet'de -cami avlusunda-diğerini Kayseri Müzesindeki taş eşya koleksiyonları arasında -En. No. 2061- bulup okumağa muvaffak olmuş ve burada neşretmemize müsaade buyurmuştur. Meslekdaşımızın bu yardımına, bilhassa, müteşekkirimiz. Z. Oral kitabenin üç parçaya bölünmüş olacağını tahmin etmektedir. Birinci parçadaki şu kitabenin baş

³⁵ Kapı kubbesine ait stlaktit parçalarından bir tanesini Erkilet içinde gördük.

³⁶ K. Bittel, *AA* 1939, s. 561.

³⁷ A. D. Mordtmann, s. 491 ve H. Barth, s. 55.

سلطان الاعظم ظل الله في العالم ...
سلاطين قامع الكفرة والمشر ...

kısmı ve nihayeti kaybolduğundan binanın mânası, yani ne işe yaradığı tâyin edilememektedir. İkinci parça da tam değildir. Bunda arkadaşlarımız yalnız tarihin, *تسع وثلاثين وستماية* (639'un) kaldığını tesbit etmekle A. Mordtmann'ı da doğrulamış bulunmaktadır. Hâlâ kaybolduğu anlaşılan üçüncü parçada II Sultan Keyhusrev isminin yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Binanın mânası :

Bugün halk arasında *-Hızırilyas-tepesi-* olarak anılan bu âbideyi A. D. Mordtmann, bir köşk, yaz sarayı olarak ve harp zamanlarında da, muhtemelen küçük bir kale vazifesini gördüğünü³⁸, H. Barth'da bir köşk olduğunu kabul etmiştir³⁹.

A. Gabriel, âbidemizi görmemekle beraber, onu *Haydar Bey Köşkü* ile ilk defa mukayese eden müdekkiktir⁴⁰. K. Bittel buranın bir köşk veya Kayseri ovasını, yollarını kontrol eden askerî bir yapı⁴¹, odaların küçüklüğünü göz önünde tutan K. Erdmann da askerî bir mânası olduğunu kabul etmektedir⁴². Türk Sanat Tarihi Öğretim Görevlisi Yüksek Mimar Ali Saim Ülgen, âbidenin bir köşk olduğunu düşünmektedir. Muhteşem mermer kapısı, mihrabı süslü büyük mescidi, fevkalâde işçiliği ve nihayet halk ağzında bugün de *Köşk* olarak yaşaması, âbidenin bir köşk olduğunu göstermektedir. Kanatımızca, yalnız askerî mânası olan bir binanın, *Hızırilyas Köşkü* kadar güzel, muntazam ve dolayısıyla pahalı bir bina olması icap etmez. Ayrıca, K. Erdmann'ın oda tanzimi bakımından işaret ettiği paralelleri de görüşümüzü teyit eder mahiyettedir. Mamafih, en mühim bir yola ve ortasında en büyük bir ticaret, kültür ve askerlik merkezinin bulunduğu ovaya, tam mânasıyla, hâkim bir noktaya kurulan bu kadar muhkem bir binanın, icabında, askerî bir vazife ifa edeceğinden de şüphemiz yoktur⁴³.

³⁸ A. D. Mordtmann, s. 137.

³⁹ H. Barth, s. 55.

⁴⁰ A. Gabriel I, s. 90, not: 1.

⁴¹ K. Bittel, *AA* 1939, s. 562.

⁴² K. Erdmann, *AA* 1954, s. 172.

⁴³ Biz, sayıları pek az ve harap durumda olan Selçuklu köşkleri üstünde, yakında neşredeceğimiz Taşkınpaşa sarayı münasebetiyle, yeniden durabileceğimizi umuyoruz. Makale baskıda iken K. Karame'tin Erkilet, 1942 *Kayseri* adlı broşürünü gördük. Burada âbide tasvir edilmiş, kitabelerin bulunduğu yerler yazılmış, mânasını izaha yarayacak rivayetler nakledilmiştir.

GREKÇE ANONİM OSMANLI TARİHİNİN KAYNAKLARI *

(1374-1421)

Doç. Dr. ŞERİF BAŞTAV

Vaktiyle S. Ricci ¹ ve Sp. Lampros ² tarafından ilim âlemine tanıttılan Vatikan'daki Barberina kütüphanesinin 111 numarada kayıtlı Grekçe Anonim Türk tarihini, müteakiben Macar âlimi Moravcsik ³ ve Gyöni ⁴ işlemişler ve son zamanlarda da Atinalı bir müdekkik bu eserden müteaddit defa faydalandıktan başka kısım kısım neşrini ikmal etmiştir ⁵.

1374—1512 yılları Osmanlı Türk tarihinden bahseden ve bilhassa XV. asır Türk tarihi bakımından mühim olan bu kaynak üzerinde biz de az önce bir tetkik yapmış, eserin mahiyeti ve müellifi hakkında elde ettiğimiz neticeleri neşretmiştik ⁶.

Şimdi burada, eserin kaynaklarına dair yaptığımız araştırmanın bir kısmını (1374—1421) hülâsaten tanıtıyoruz.

* 15-21 Eylül 1955 de İstanbul'da toplanan X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri kongresinde okunan tebliğ.

¹ S. Ricci: Liste sommaire des manuscrits grecs de la bibliotheca Barberina, *Revue des Bibliothèques* 17 (1907), s. 81-125.

² Sp. Lampros: *Neos Ellinomnimon* 5 (1908), s. 455-456.

³ Gyula Moravcsik: *Praktika tis Akadimias Athinon* (1930), s. 447-450; *Macar tarihinin Bizans kaynakları* (macarca), Budapeşte 1934, 238-240; *Byzantionturcica* I. 160; II. (1943) Passim.

⁴ Matyas Gyöni, *Bizans kaynaklarına göre Macaristan ve Macarlar* (macarca) Budapeşte 1938.

⁵ G. Th. Zoras: İstanbul'un zabtı ve Fatih sultan Mehmet'in hükümdarlığı (rumca), Atina 1952; I. Murat, I. Bayezit, Süleyman, Musa ve Mehmet'in saltanatları (rumca), Atina Edebiyat Fakültesi Yıllığı, II. seri, IV. C. (1953—1954), 219-262; *Türk sultanlarından II. Bayezit ve I. Selim'in hâkimiyetleri*, *Bizans Tetkikleri Cemiyeti Yıllığı* 23 (1953), 415-444.

⁶ Şerif Baştav: XVI. asırda yazılmış grekçe anonim Osmanlı tarihine göre İstanbul'un muhasarası ve zabtı, *Belleten XVIII*, 69 (1954 Ocak), 51-82.

I. MURAT VE BAYEZİT DEVRİ KAYNAKLARI

Anonim'de I. MURAT'ın oğlu SAVCI ile Bizans İmparatoru'nun oğlu ANDRONİKOS'un babalarına karşı müştereken baş kaldırmaları hakkındaki kayıt (111^r), Bizans kaynaklarından Halkondil'in (I. 36-42) verdiği malûmata benzerse de, Anonim Halkondil'den daha mufassaldır. Hattâ, Anonim'in hıristiyan prenslerinin katli hakkındaki kaydı, Halkondil'in naklettiği şekilden daha da doğrudur.

Selânik valisi ve Bizans veliahtı MANOEL'in Türklerin elinde bulunan *Fera* (*Serez*) kal'esini zabt etmek istediği hakkındaki kayıt (111^r, 111^v) ise, temamlı Halkondil'in verdiği izahata (I. 42-45) uymaktadır ve sadece onun bir hülâsası mahiyetindedir.

Bütün muasır Bizans ve Garp kaynaklarından ayrılarak Anonim, Bizans İmparatoru İOANNES'in 1369 da, yardım aramak üzere Garba yaptığı seyahatı, KANTAKUZENOS'a maleder. Diğer Bizans kaynaklarında nakledilen İmparator'un bu seyahat esnasında Venedikli tüccarlar tarafından hapsedildiği rivayeti de tabiatile KANTAKUZENOS'a maledilmiştir. Fakat bu gün bu hapis hikâyesinin asılsız olduğu tebeyün etmiştir.

Anonim'in I. *Kosova* muharebesine dair kaydı (12^v-13^r), Halkondil'in izahatına çok yakın olmakla beraber, yine de ondan farklı ve daha mufassaldır. Bu hikâyede Anonim'in anlattığı gibi, Sırp kralı LAZAR'ın bir kızı Moldavya prensinde değil, Halkondil'in bildirdiği gibi Bulgar kralı ŞİŞMANDA'dır. Anonim'in bu bahisteki malûmatı orijinaldir.

Kosova muharebesi esnasında I. MURAT'ın şehit edilmesine dair iki ayrı rivayet, Halkondil'de (I. 50) de mevcuttur. Yalnız sultan MURAT'ın kaatili, Anonim tarafından MİHAİL adıyla zikredildiği halde, Halkondil ve diğer kaynaklarda MİLOIS (tür. MİLOŞ) adı altında görülür ve bu şekil doğrudur. Halkondil'in naklettiği ve Türklerin sultan MURAT'ın muharebeden sonra şehit edilmiş gibi kabul edilmesine dair üçüncü rivayeti, Anonim tanımaz.

Sultan MURAT'ın şehadeti hâdisesinden sonra, yabancı elçileri *çavuşlar*'ın sultanın huzuruna sevkettikleri tarzındaki kayıt, bazı modern tarihçiler tarafından da kabul edilmesine rağmen, doğru görünmüyor.

I. MURAT'ın seciyesi ve ahlâkı hakkındaki izahat (13^r) doğru ise de Anonim'in I. MURAT'ın 23 yıl hükümdarlık ettiğini kabul et-

mesi varit bulunmadığından başka bu kayıt Halkondil'den de alınmamıştır; zira Halkondil (I. 50-51), sultan MURAT'ın 30 yıl hükümdarlık ettiğini kabul eder ve bu doğrudur.

Anonim'in YILDIRIM BAYEZİT hakkında verdiği malumat (13^v-27^r), bazı hatalarına rağmen, esasında doğrudur ve birçok noktada Halkondil'in verdiği malûmata uyar. Fakat Halkondil'de bulunmayan bazı kayıtları ihtiva etmesine mukabil, Halkondil'in verdiği bütün tafsilâtı ihtiva etmemesi, Anonim'in müstakil bir kaynak vasfını gösterir.

Halkondil (I. 53) gibi Anonim de (13^v), BAYEZİT'in YAKUP'tan küçük olduğunu kabul eder. Halbuki BAYEZİT, MURAT'ın büyük oğludur. Anonim BAYEZİT'in *vezir* tarafından sevildiğini, Halkondil ise *saray halkının* BAYEZİT'e taraftar olduğunu yazar. Anonim'in bu kaydı Dukas'a daha yakındır. Yalnız Dukas, SAVCI ile YAKUP'u karıştırmıştır (16-17).

YAKUP'un öldürülmesi hakkında Anonim, "kendilerinde âdet olduğu gibi hemen onu boğdu" diyorsa da, Halkondil daha vazih ve doğru bir ifade ile Türklerde hanedana mensup birinin demirle öldürülmesi muvafık olmayacağı kanaatının mevcut bulunduğunu ve bunların boğdurulması icabettiğini yazar.

YILDIRIM BAYEZİT'in *Bulgar kralı* MARKO üzerine sefer yaptığı ve MARKO'nun muharebe esnasında öldürüldüğü hakkındaki kayıt (13^v), tarihî vakialara uymuyor. Zira, MARKO türklerin vassalidir ve 1371 *Çirmen* muharebesinde öldürülen Sırp prensi gaasıp VUKAŞIN'ın de oğludur. Anonim burada halk arasında yaşayan kuvvetli efsane unsurunu tarihî hâdiselerle karıştırmıştır.

BAYEZİT'in birçok aileyi Anadolu'dan Üsküp taraflarına yerleştirdiği hakkındaki kayıt, Halkondil'den başka Türk kaynaklarıyla da teyyüt etmektedir. Yalnız fazla olarak Halkondil bu ailelerin "Rumelin'den ve Anadolu'dan" nakledildiklerini yazar (I. 54).

BAYEZİT'in Paleologlar'ın aile kavgalarına müdahale ettiğini bildiren Anonim'in kaydı doğru ise de (14^r) Anonim, yukarıda SAVCI ile beraber isyan ettiğini bildirdiğimiz ANDRONİKOS'un oğlu IOANNES ile amcası imparator MANOEL'i kardeş saymakla hataya düşmüştür. Bu IOANNES'in BAYEZİT ile olan temasları hakkındaki kayıt ta tashihe muhtaçtır. Bunun dışında hikâye Halkondil'in kaydına çok yakındır. (I. 55).

Anonim'in *Filadelfia (Alaşehir)*-nın zabtına dair kaydı (14^v), temame ile Halkondil'in verdiği malûmata (I. 55) uyarsa da ondan daha mufassaldır.

Yine Anonim'de BAYEZİT'in ilk Anadolu fütuhâtına dair verilen kayıt (14^v-15^r), eserin hem vuzuhsuz hem de eksik bir kısmıdır. Burada Anadolu beylerinin isimleri yanlış yazıldıktan başka, hikâye Halkondil'den (I. 59) nakledilmiş ve orada olduğu gibi hâdiseler II. MURAT devri vak'alarıyla karıştırılmıştır. Bu sebeple burada adları kaydedilen beyliklerin tâyininde güçlük çekiyoruz.

Tesalya ve More seferleri hakkındaki malûmat, diğer kaynaklarla ve bilhassa Halkondil (I. 61-62) ile tetabuk etmektedir. Yalnız, Anonim'in galiba İtalyan telâffuzunun tesiri ile *Domeçia* diye yazdığı Tesalya şehrinin adını, Halkondil *Domokie* (türklerin *Domike*'si) şeklinde yazar.

Nigbolu muharebesinden bahseden toplu hikâye (15^v-17^r), Halkondil'den tamamen müstakil olduktan başka tarihî vakialara uygun ve orijinaldir. Halkondil'de (I. 64-70) SİĞİSMUND'un muharebeden önceki muhabere safhası ve diplomatik faaliyeti uzun uzadıya anlatılmakta fakat Anonim'de tafsil edilen muharebenin cereyanı hakkındaki malûmat, iki satırla hulâsa edilmektedir.

Anonim *Nigbolu* muharebesi sebebinin, BAYEZİT'in macarlar aleyhinde yürümesinde görmesi isabetli bir hükümdür. SİĞİSMUND ordusunun takibettiği yol da doğru olarak kaydedilir ve Anonim müellifi bu kaydile birçok modern tarihçiden ziyade hakikate yaklaşmıştır. Fakat muharebenin cereyan ettiği Tuna'nın sağ sahilindeki *Nigbolu* kal'esi ile vaktiyle, bu günki *Preveza*'nın yakınında inşa edilmiş bulunan *Nikopolis*'i karıştırır.

Yalnız, *Nigbolu* muharebesi hakkında iki ayrı kaynak kullandığı anlaşılan müellif, hikâyeyi anlatırken tenkidinin zaif olmasından dolayı bir ittiradsızlığa düşmüştür. Fransızların ihtiyatsızlığı ve macarların hasedi yüzünden Haçlı ordusunun muharebeyi kaybettiğini yazması, bâriz bir hıristiyan görüşüdür. Bu muharebe hakkında müellifin mütenevvi kaynak kullandığı da anlaşılmaktadır. Meselâ Türk ordusunun nizamı hakkındaki kayıt, *haham JOZEF*'in kaydını hatırlatır.

Türk ordusunun mevcudu hakkında verdiği rakamlar ise çok kabarıktır. Esasen Anonim müellifi, burada kendi kayıtlarile de

tezada düşer ve bu cihet onun kullandığı kaynaklarda rastladığı malûmatı, tenkitsiz olarak eserine naklettiğini gösterir. Halbuki, iki taraf ordularının sayısını 80-100 bin raddelerinde kabul etmek isabetli olacaktır.

Anonim Türk tarihinin, muharebenin cereyan ettiği günü, *saint Michel* yortusunun arefesi olarak kabul etmesi doğrudur. Fakat bu muharebede 60 bin Türk'e mukabil ancak 20 bin hıristiyan öldürüldüğünü beyan etmesi isabetli değildir ve modern tarihçiler iki taraf mecmu zayıyatının 10 bin kadar olduğunu kabule mütemayildirler.

Yıldırım BAYEZİT'in Kosova muharebesinden sonra Rumelin'de giriştiği akınlara dair Anonim'in naklettiği kayıtlar da yine Halkondil'e benzer. BAYEZİT'in *Budin*'i almak istediğini Halkondil de yazar ve *nikris* hastalığı buna engel olmuştur; yalnız, Halkondil'e göre hastalık ayaklardadır (I. 71).

Eflak prensi MİRÇE üzerine yapılan sefere dair malûmat ta Halkondil'in kayıtlarına benzer; lâkin Anonim bu hususta daha mufassaldır. Fakat Halkondil'in (I. 71-73) Olahların sayısı ve hayat tarzı hakkında verdiği izahat Anonim'de bulunmaz. Bundan başka, Eflak seferi EVRENOS Paşa idaresinde yapılmıştır. Halkondil ve ondan faydalanan Anonim, bu seferin BAYEZİT idaresinde icra edildiğini kabul etmekle hataya düşerler. Anonim'in kaydettiği ve EVRENOS'un padişaha Eflak üzerine gitmemesi hususunda öğütte bulunması orijinaldir.

İstanbul'un YILDIRIM BAYEZİT tarafından abluka altına alınması hakkında verilen malûmat (17^v-23^r), aslında Halkondil'in hikâyesine benzemekle beraber, bazı yanlışlara da rastlanır. Halkondil gibi (I. 74-77) Anonim de BAYEZİT'in meşhur *Serez toplantısında* İsparta despotu THEODOR'a yaptığı hakaretin bu sefere sebep olduğunu kabul etmekle yanılır. Zira Serez toplantısı 1394 de yapılmıştır; bundan başka Anonim biraz sonra (18^r), THEODOR'u Andronikos'un oğlu IOANNES ile karıştırır. Fakat Halkondil (I. 75) de bu cihet vazıhtır. Diğer taraftan, hıristiyan prenslerin bu toplantıyı müteakip BAYEZİT'e yüz çevirdiklerini kabul etmek daha doğrudur.

Halkondil'in (I. 76), *Kolhid Türk emirinin harem*i diye yazdığı ve imparator MANOEL'in kendisine metres edindiği kadın, Anonimde *Trabzon Türk İmparatoru'nun kızı* olarak gösterilmiştir ve tetkikimiz neticesinde Trabzon imparatorunun kızı bulunan EUDOXIA adındaki

bu hanımın daha önce Niksar hâkimi TACÜDDİN ile evli bulunduğu anlaşılmıştır.

Anonim (18^v), Serez toplantısından sonra vassallık hizmetlerini yerine getirmiyen imparatora YILDIRIM'ın ALİ adındaki *çavuşbaşısını* gönderdiğini yazar; halbuki Halkondil bunun *büyük vezir ALİ paşa* olduğunu bildirir (I. 76-77) ve bu doğrudur.

Bizans İmparatoru MANOEL'in 1399-1403 de yardım aramak üzere Garbe yaptığı seyahat hakkındaki malûmat ta (23^r), daha kısa olmakla beraber Halkondil'in kayıtlarına uymaktadır. Türklerin More üzerine yaptıkları büyük akına dair hikâyeye (23^r-23^v), doğru olduğu gibi, müellifin bu hususta Halkondil (I. 91-92) den başka kaynaklar kullandığı da anlaşılıyor.

30 bin esirin Anadolu'ya nakledildiğini daha önce Halkondil ihtiyatla karşılamış ve PHRANTZES kabul etmiştir. Modern tarihçiler tarafından da kabul edilen bu kaydı, Anonim hakikat gibi nakletmektedir. Evrenos Bey'in Makedonya ve Arnavutluk üzerine yaptığı sefere dair malûmatı, Halkondil'de (I. 92-93) daha mufassal olarak buluyoruz.

YILDIRIM BAYEZİT'in son Anadolu fütuhâtına dair Anonim'in kısaca naklettiği rivayet (23^v-24^r), Halkondil'de biraz daha mufassal olarak bulunmakta ve Halkondil'in bu husustaki ifadesi Aşıkpaşazade (İst. 76)nin kaydına çok benzemektedir.

TİMUR'un BAYEZİT'e *etçi gönderdiği* hakkındaki Anonim'in kaydı da Halkondil'den alınmıştır ve aralarında fark cüz'idir. Bunun dışında Anonim'de BAYEZİT'le TİMUR arasındaki münasebata dair verilen malumat (24^r-27^r), Halkondil'in hülâsasıdır (I. 136, 145, 147). Muharebenin son safhası hakkında Anonim'in verdiği malûmat ise Halkondil'den müstakildir.

BAYEZİT'in esaretinden sonra Sırp prensesini kurtarmak üzere Bizanslıların hazırlık yapmış olduklarına dair Anonim'in kaydı (26^r), Halkondil'de yoktur. Keza aynı yerde, BAYEZİT'le TİMUR arasında cereyan ettiği bildirilen konuşma da Halkondil'de biraz farklıdır (I. 146).

Anonim (26^v), TİMUR'un BAYEZİT'in karısını getirterek baldırlarına kadar elbiselerini yırttığını ve bağlı bulunan BAYEZİT'e hakaret ettirdiğini yazar; bu kayıtlara Halkondil'de rastlanmaz ve TİMUR'un BAYEZİT'i altın zincirle boğazından bağlayarak gittiği her

yerde dolandırdığı hakkındaki kaydı da Halkondil vermez. Esasen doğru olmayan hikâyenin bu kısmı ve TİMUR'un atına binerken BAYEZİR'in sırtına basarak çıktığı rivayeti, Garp kaynaklarında XVI. asırda teşekkül eden rivayetlerin tesiridir.

Halkondil ve ona dayanan Anonim'in, BAYEZİR'in ölümünü TİMUR'un 1402-103 de kışladığı *Ionía*'da göstermeleri hatalıdır ve YILDIRIM BAYEZİR'in 1403 baharında *Akşehir*'de vefat ettiği malûmdur.

Anonim, BAYEZİR'in 1398 de vefat ettiğini ve 25 yıl hüküm sürdüğünü yazar ki her iki kayıt ta yanlıştır. İkinci kayda yalnız Halkondil'de rastlanır (I. 152). Halbuki BAYEZİR'in 14 yıla yakın hükümdarlık ettiği malûmdur.

BAYEZİR'in cesareti ve seciyesi hakkındaki malûmatı Anonim, Halkondil'den (I. 96, 152) nakletmiştir. Yalnız Anonim, BAYEZİR'in *Yıldırım* lakabını rumcaya daha doğru tercüme etmiştir (ἀστροπύη).

FETRET DEVRİ KAYNAKLARI

Anonim'de Fetret devrine tahsis edilen kısım (27^r-31^v), kısa olmakla beraber mühimdir. BAYEZİR'in vefatı ve SÜLEYMAN Çelebi'nin cülûsu tarihleri olarak kabul edilen 1398 ve 1411 yılları hatalıdır.

SÜLEYMAN Çelebi ile MUSA arasındaki münasebetlere dair verilen malûmat, Halkondil'in kaydı ile (I. 161-163) büyük bir yakınlık gösterirse de Anonim daha mufassaldır.

Anonim tarafından MİRÇE ve MUSA Çelebi hakkında verilen malûmata (27^v), Halkondil'de rastlanmamaktadır. SÜLEYMAN Çelebi'nin *kir* THEODOR'un kızı ile evlendiği hakkındaki Anonim'in kaydını Halkondil (I. 161) de aramak muvafıktır.

Anonim'de MUSA'nın kuvvetleri arasında bulgarların da bulunduğu kaydedilir ki Halkondil'de tesadüf edilemeyen bu malûmatı İslâv kaynakları teyit etmektedirler. Halkondil, Sırp despotu STEFAN'ın Bizans İmparatoru'nun teşviki'le MUSA'yı terkettiğini yazdığı halde (I. 162), Anonim bu kaydı MUSA'yı terketmediği mânasına kabul etmiştir. Halbuki Halkondil'in bu husustaki malûmatı daha doğrudur.

Anonim'in MUSA ile SÜLEYMAN'ın ilk karşılaşmasına dair kaydı biraz karışık olmakla beraber, Halkondil'dekinin aynıdır (I. 162). Bu muharebeden sonra MUSA'nın tekrar Bulgaristan'a gittiği hakkın-

daki Anonim'in kaydı yine Halkondil'den alınmıştır (I. 163); fakat Anonim'deki bazı cümlelere Halkondil'de rastlanmamaktadır. SÜLEYMAN ve MUSA'nın seciyeleri hakkındaki Anonim'in kaydı (28^v) da Halkondil'den nakledilmiştir.

Halkondil, Anonim'in paşalar tarafından gönderildiğini bildirdiği mektuptan bahsetmez; fakat burada kaydedilen cümleler hemen aynen Aşıkpaşazade (82) de geçer. SÜLEYMAN ve MUSA'nın son mücadeleleri hakkındaki Anonim'in bazı kayıtlarına Halkondil'de rastlanıyorsa da Halkondil'in bu husustaki kaydı daha doğru görünüyor (I. 164-165). SÜLEYMAN'ın öldürülmesine dair olan malûmat, Anonim'de Halkondil'den farklı ve daha temamdır; fakat Anonim'in dediği gibi MUSA, SÜLEYMAN'ın çocuklarını öldürmemiştir.

SÜLEYMAN ve MUSA boğuşması hakkında Türk ve Bizans kaynaklarının verdiği malûmatı şöyle hulâsa edebiliriz: SÜLEYMAN'ın sefaheti üzerine Türk ümerasının MUSA'yı daveti hakkındaki Anonim'in kaydını Aşıkpaşazade te'yit eder. EVRENOS Bey ile Yeniçeriâğası HASAN'a dair kayıtlarını, Halkondil ile Neşri ve Sadettin itmam ederler. SÜLEYMAN'ın İstanbul'a gittiği ve imparatorundan yardım talep ettiği kaydı diğer kaynaklarda görülmez, esasen de yanlıştır. SÜLEYMAN'ın firarı ve öldürülmesine dair Anonim'in naklettiği kısa kaydı Halkondil, Dukas, Neşri ve Sadettin ikmalederler. SÜLEYMAN'ın bir giriş parçasıyla boğdurulduğu ve çocuklarının da öldürüldüğü yalnız Anonim'de nakledilir.

Anonim'de (29^r-31^v), MUSA Çelebi hakkında verilen malûmat, anahatlarında Halkondil'in (I. 165-172) kayıtlarına uymakla beraber bazı kayıtlarını Halkondil tanımaz; lâkin Halkondil'in verdiği malûmat daha etraflıdır.

Anonim tarafından MUSA'nın Bulgaristan'a sefer yaptığına dair verilen kaydı, Bizans kaynakları bilmezler; lâkin Türk ve İslâv kaynaklarından bunun doğru olduğu tebeyyün etmektedir.

Anonim, MUSA Çelebi'nin Bulgaristan'ın birinci ve müstahkem kalesi olan *Semendre* üzerine sefer ettiğini yazarsa da, Halkondil'den alınan bu kayıt bir anakronizmdir; STEFAN ve LAZAR'ın kayınbiraderi dediği STEFAN da Sırp kralı LAZAR'ın kızından dünyaya gelen torunu CORC BRANKOVIÇ'tir; Semendre ise Sırbistan'ın mühim bir kalesidir. Hâdis 1439 da cereyan eden II. MURAT'ın Semendre seferi ile karıştırılmıştır. Anonim'in kaydettiği BLATİKAS adı da doğru

kullanılmamıştır; ismin doğrusu MLADEN olacaktır. Sair kaynaklara dayanarak MUSA'nın Semendre üzerine yaptığı kaydedilen seferin NVO BRDO üzerine yaptığı seferle karıştırıldığını kabul etmek gerekir.

Anonim'de rastlanan MUSA'nın İstanbul muhasarasına dair kayıt ta Halkondil'den alınmıştır (I. 166). MUSA'nın Anadolu'daki beylerle sulh halinde bulunduğu (30^r) kaydını hemen aynen Halkondil de (I. 166) nakleder; fakat bunun diğer kaynaklarla te'yidi mümkün değildir.

Anonim'de ORHAN vak'ası ile Çelebi MEHMET'in ilk Avrupa'ya geçmesi hâdisesi de birbirine karıştırılmıştır. Halkondil'de bu cihet kısa olmakla beraber vazıhtır (I. 166-168). Anonim'in, MUSA'nın hücumlarından bizar kalan Bizans İmparatoru'nun Çelebi MEHMET'e müracaat ettiği hakkındaki kaydı Dukas'ın (94) kaydına benzer; buna mukabil Halkondil, Türk kaynakları gibi, MUSA'ya karşı Bizans'ın yardımını temin maksadı ile Çelebi MEHMET'in imparatora müracaat ettiğini kabul eder.

Anonim'de hikâyenin ORHAN'a taallük eden kısmı hemen temamiyle Halkondil'in (I. 166-167) kaydına uyar; lâkin Halkondil daha mufassaldır. Anonim ORHAN'ı MUSA'nın kardeşi saymakla hataya düşer; bundan başka (30^v), bir Sırp prensinin adı olan BOGDAN ismini, memleket adı sayarak *Bogdania* diye yazmıştır ki Halkondil'de bu ismin bir şahıs adı olduğu (I. 167) tasrih edilir. BAYEZİT'in oğlu İSA hakkındaki kayıt ta (30^v) ihtiyatla karşılanmak icabeder; zira Halkondil'den mülhem olduğu anlaşılan bu kaydın sarih olmadığı ve Halkondil'in de iki İSA'dan bahsettiği görülmektedir ki (I. 159) her iki müellifin bahsettiği İSA'nın İstanbul'da hıristiyan dinini seçen KASIM ile karıştırıldığını kabul etmek icabediyor.

Çelebi sultan MEHMET'in hayatına dair nakledilen hikâyeye (30^v-31^r) Halkondil'den başka bir kaynaktan rastlamıyoruz. Bununla beraber aralarında bazı farklar vardır ve Halkondil daha mufassaldır. Buna rağmen Anonim'in, Halkondil'de bulunmayan bazı kayıtları ihtiva ettiği görülmektedir. Anonim, MEHMET'i BAYEZİT'in hizmetkârları beslediğini ve büyüyünce bir *kirişçiye* verdiklerini yazdığı halde, Halkondil bu işi MUSA ve İSA Çelebilere atfeder. Bundan başka, MEHMET'e atfedilen bu *kirişçi-güreşçi* sıfatı da henüz izaha muhtaçtır.

Anonim ve Halkondil'in naklettikleri gibi, Ankara muharebesi esnasında Çelebi sultan MEHMET'in küçük bir çocuk olmadığı diğer

kaynaklarla sabittir ve Çelebi MEHMET'in bu sıralarda 20 yaşlarında bir delikanlı olduğu anlaşılmaktadır.

MUSA ve MEHMET'in ilk karşılaşmalarına dair malûmat, Anonim'de (34^v) çok kısa ise de Halkondil'de (I. 168-169) etraflı olarak mevcuttur. MUSA Çelebi ile Sultan MEHMET'in ikinci muharebesine dair kayıt Halkondil'de (I. 169-170) daha kısadır ve Anonim, Halkondil'de bulunmayan bazı kayıtları ihtiva eder.

ÇELEBİ SULTAN MEHMET DEVRİ KAYNAKLARI

Çelebi sultan MEHMET devrine tahsis edilen kısım (31^v-35^r), yine Halkondil'e (I. 172-204) çok benzemekle beraber, burada da farkeden taraflar göze çarpar. Nitekim I. sultan MEHMET'in tahta çıktıktan sonra ordusuna ve kendisine yardım edenlere bol ihsanlarda bulunduğu hakkındaki Anonim'in kaydı (31^v), Halkondil'de pek kısadır. Halkondil'in Çelebi MEHMET tarafından Eflak prensi üzerine bir ordu gönderildiğini nakletmesine mukabil, Anonim bizzat padişahın Eflak üzerine yürüdüğünü bildirir ve bu cihet Türk kaynaklarıyla de te'yit edilebilir. Yine Halkondil, bu sefer sonunda padişahın Eflak prensini vergi vermeğe mecbur ettiğini bildirmesine mukabil Anonim, daha doğru bir ifade ile, daha önce vermekte olduğu vergiyi ödemeğe icbar ettiğini yazmaktadır. Halkondil'den fazla olarak Eflak prensinin padişahı muharebelerinde takibedeceğini yazması, Neşri'nin bir kaydı ile teyyüt etmektedir (536).

Sultan MEHMET'in aynı suretle imparatorla da sulh yaptığına dair Anonim'in kaydı (32^r) doğru değildir. Burada belki de Sultan MEHMET'in imparator'a karşı vaatleini yerine getirdiği ifade edilmiş olacaktır.

Anonim'in İSFENDİYAR oğlu İSMAİL Bey hakkındaki malûmatı da Halkondil'den alınmış (I. 173) olmakla beraber, burada da anakronizm vardır. Hâdis II. Sultan MEHMET devrinde 1459 yılında cereyan eden bir seferle karıştırılmıştır. Bundan başka, Anonim ve Halkondil'in hikâyeleri arasında da bazı farklar mevcuttur. Anonim ve Halkondil'in Çelebi sultan MEHMET zamanında yapılan Samsun ve Canik seferlerini FATİH devri hâdiseleriyle karıştırdıkları anlaşılmaktadır. Nitekim daha çok zaman önce Hammer bu yanlışlığı görmüş fakat izah edememiştir.

Venedik donanması ile Türk donanması arasında cereyan eden muharebeyi (32^v-33^r), Halkondil'de büyük farklar olmaksızın görüyoruz (I. 188-189). Ancak, Anonim'e göre 131 Türk kadırgasının düşman eline düşmesine mukabil, Halkondil daha doğru sayı ile 13 kadırgadan bahseder; Dukas, yakalanan Türk gemilerinin sayısını 27 kabul eder.

Anonim tarafından DÜZME MUSTAFA hakkında verilen malûmat (33^r-33^v), Halkondil'de daha mufassal olarak bulunur (I. 190-192). Buna rağmen Anonim, Halkondil'de bulunmayan bazı kayıtları ihtiva eder. Meselâ, MUSTAFA'nın Eflak'tan dönerken Bizanslılar tarafından yakalandığı hakkındaki kayıt hem Halkondil'e uymuyor hem de doğru değildir. Anonim, MUSTAFA'nın Selânik'e geçtiğini bilmediği için bu hataya düşmüş olacaktır.

Anonim'in imparator ailesi ve Yunanistan hakkındaki malûmatı (33^v-34^v), Halkondil'in hulâsası olmakla beraber (I. 192-203), bazı farklı kayıtları da nakleder.

İmparatorluğun bölünmesinin zaafına sebep olduğu hakkındaki cümleler (33^v), Halkondil'de bulunmadığı gibi KONSTANTİN hakkındaki malûmat ta mevcut değildir. Selânik'in 25 bin floriye satıldığı haberini de Halkondil bilmez.

Sultan MEHMET'in Romalıların kendisini çok sevdiklerini bildiği (34^v) hakkındaki cümle de Halkondil'de görülmez; bundan başka Sultan MEHMET'in vasiyetine dair olup "... büyük bir şecaat göstermişti" (34^v-35^r) kelimelerine kadar olan kısım da Halkondil'de yoktur; diğer kaynaklarda rastlamadığımız bu malûmatı nereden aldığını da bilmiyoruz. Anonim'in naklettiği ve Çelebi Sultan MEHMET'in hastalığına dair kelimeler de Halkondil'den alınmıştır. Bu husustaki malûmatın Aşıkpaşazade (94) ve Neşri'ye (551) tetabuk ettiği görülmektedir. Lâkin Türk kaynakları Anonim ve diğer Bizans kaynaklarında bahsedildiği gibi padişahın iki değil fakat beş oğlu ve yedi kızı olduğunu kaydederler.

Anonim, Sultan MEHMET'in 1429 da vefat ettiğini ve 12 yıl hüküm sürdüğünü yazarsa da, Çelebi Sultan MEHMET 1421 de vefat etmiş ve sekiz yıla yakın hüküm sürmüştür. Anonim'de Sultan MEHMET'in

devlet adamları hakkında rastladığımız sitayişkâr cümlelerin Hal-kondil'in (1.204-205) hülâsası olduğu şübhesizdir *.

* Yazımız matbaaya verildikten sonra Γ. Θ. Ζώρας, Anonim'in II. Murat devrine taalluk eden kısmını da neşrederek eseri itmam etmiştir: II. Murat'ın saltanatı (rumca), Atina Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yıllığı, II. seri, VI. C. (1955-1956), s. 178-224.

Yalnız, burada bir noktaya temas etmeden geçemeyeceğiz; Zoras, bu kısmın başına yazdığı önsözde: "Müellif, daima vatansever duygularını izhar ile her fırsatta Türk sultanlarının barbar, hileli ve mürâi olduğu kadar da kana susamış politikasını şiddetle itham eder. Bununla beraber, düşüncesiz hareketlerle yaklaşan faciada, imparatorluğu fena durumda terkederek dağılmasına sebebolan Hellenleri takbih etmeği de ihmal etmez" mütalaasında bulunuyor (s. 178).

Anonim müellifinin ne kadar tarafsız olduğunu ve hele nâşirinden ne derece ileride bulunduğunu evvelce (Belleten XVIII, 69, 1954 Ocak, 52-58. s.) izahetmiş-tik; bu tedkikimiz yakında fransızca olarak ta neşredilecektir. Burada şu kadarına işaret edelim ki nâşir tarafından müellife atfedilen ve Türk sultanları hakkındaki ağır lisana Anonimde aslâ rastlanmamaktadır. Bu tarz tahriflerin ilmî bir eserde yeri olmayacağı şübhesizdir.

LES SOURCES D'UNE HISTOIRE DE
L'EMPIRE OTTOMANE RÉDIGÉE PAR UN
AUTEUR ANONYME GREC *

(1374-1421)

Doc. Dr. ŞERİF BAŞTAV

L'Histoire Turque anonyme, (inscrite sous le numéro d'ordre 111 à la bibliothèque Barberina du Vatican) rédigée en grec et portée à la connaissance du monde scientifique par S. Ricci¹ et Sp. Lampros², a été dernièrement étudiée par les savants hongrois Moravcsik³ et Gyoni⁴; plus tard, un chercheur athénien, G. Th. Zoras, s'inspira de cette oeuvre et la publia. Cette publication s'étend sur les dernières années⁵.

Nous avons, il y a quelque temps, fait nous-même des recherches sur cette oeuvre, qui intéresse la période 1374—1512 de l'histoire

* Communication faite au X. Congrès international des études byzantines d'Istanbul, les 15-21 septembre 1955.

1 S. Ricci: Liste sommaire des manuscrits grecs de la Bibliotheca Barberina, *Revue des Bibliothèques*, 17 (1907), p. 81-125; No. 111: *Imperatorum Turcorum Historiae*, 1373-1512, 86 ff.

2 Σπ. Λάμπρου, *Περί τινων βαρβερινῶν κωδίκων, Νέος Ἑλληνομνήμων*, Ε' (1908), 451-467; ὁ κῶδιξ 111: 454-455.

3 Gy. Moravcsik: Ἀγνωστον Ἑλληνικὸν χρονικὸν περὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ὀθωμανῶν Σουλτάνων, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 5 (1930), 447-450; *A magyar történet bizanci forrasai*, Budapest 1934, 238-240; *Byzantinoturcica* I (1942), 160-162; II (1943).

4 M. Gyoni, *Ungarn und das Ungartum im Spiegel der byzantinischen Quellen*, Bp. 1938.

5 Γ. Θ. Ζώρα, Ἡ Ἀλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ βασιλεία Μωάμεθ Β' τοῦ Κατακτητοῦ, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 1952, τόμ. ΚΒ', σελ. 233-289; Ἡ βασιλεία τῶν σουλτάνων Μουράτ Α', Βαγιαζήτ Α', Μουσουλμάνου, Μουῤῥ καὶ Μεχμέτ. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Παν. Ἀθῆν. περίοδος δ.-τόμος Δ' (1953—1954) 219-262; Ἡ βασιλεία τῶν Τούρκων σουλτάνων Βαγιαζήτ Β' καὶ Σελήμ Α', Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 23 (1953) 415-444.

ottomane et particulièrement le XVe siècle, et publié des apçus sur la teneur du livre ainsi que sur son auteur⁶.

Nous nous proposons maintenant de donner le résumé d'une partie de nos recherches sur les sources de cette oeuvre.

LES SOURCES DE LA PÉRIODE DE MURAT Ier ET BAYEZIT.

Dans l'oeuvre anonyme, les informations fournies sur l'insurrection de SAVCI et ANDRONIC contre leurs pères MURAT Ier et l'empereur de Byzance (111^r) ressemblent aux données exposées par la source byzantine Chalkondyles (I. 36-42), mais s'en distinguent par leur variété et leurs ampleur. De plus, la leçon de l'Anonyme sur le meurtre des princes chrétiens est plus proche de la vérité que celle de Chalkondyles.

Par contre, tout ce qui a trait à MANUEL, gouverneur de Salonique et prétendant au trône de Byzance, ainsi qu'à son projet de reconquérir le château fort de *Fera* (*Serrès*) (111^r, 111^v), est en tout point conforme à la version de Chalkondyles (I. 42-45).

L'Anonyme, contrairement à la leçon de toutes les sources byzantines et occidentales contemporaines, attribue à CANTACUZÈNE le voyage entrepris en 1369, par l'empereur de Byzance JEAN, pour chercher des renforts en Occident, ainsi que l'emprisonnement de l'empereur par les marchands vénitiens. Il est avéré aujourd'hui que cette histoire d'emprisonnement est dépourvue de tout fondement.

La remarque qui se trouve dans l'Anonyme sur la guerre de *Kossovo* I, (12^v-13^r), se rapproche sensiblement de la version de Chalkondyles, mais les différences ne manquent point. Ainsi, la version de l'Anonyme, plaçant la fille de Lazare, roi des Serbes chez le prince de Moldavie, est erronée. Il faut accepter la version de Chalkondyles, qui la place chez le roi des Bulgares, ŠIŠMAN.

Les deux versions de la mort de MURAT Ier dans la guerre de *Kossovo*, se retrouvent chez Chalkondyles (I. 50), à cette différence près que dans l'Anonyme le nom du meurtrier est MICHAIL, tandis que Chalkondyles, en accord avec les autres sources, le désigne sous le nom de MILOÏS (en serbe et en turc MILOŠ). La troisième version qui place la mort du MURAT à une date postérieure à la guerre de *Kossovo*, n'est pas mentionnée dans l'Anonyme.

⁶ Şerif Baştav: XVI. asırda yazılmış grekçe anonim bir Osmanlı tarihine göre İstanbul'un muhasarası ve zabtı, (Le siège et la prise de Constantinople par les Turcs, d'après l'histoire Ottomane rédigée en grec au XVIe siècle), *Belleten XVIII*, 69 (Ocak 1954), 51-82.

Le passage, selon lequel les çavuş "tchaouch" auraient conduit les envoyés étrangers en audience auprès du Sultan, ne semble pas conforme à la réalité, bien qu'il soit admis par un certain nombre d'historiens modernes.

Les informations sur les moeurs de MURAT (13^r) sont conformes à la vérité. Par contre fixer à 23 ans le règne de MURAT Ier est une erreur. Elle ne se trouve pas chez Chalkondyles qui fixe 30 ans -et cela est vrai- le règne de MURAT (I. 50-51).

Les informations sur YILDIRIM BAYEZIT (13^v-27^r) malgré certaines erreurs, sont dans l'ensemble justes et s'accordent sur plusieurs points avec la version de Chalkondyles. Mais le fait qu'elles contiennent certains passages qui ne se trouvent pas chez Chalkondyles et qu'il ne rapporte pas certains faits qui s'y trouvent, lui confèrent la qualité d'une source autonome.

Comme Chalkondyles (I. 53), l'Anonyme considère BAYEZIT comme le cadet de YAKUP (13^v). Or, BAYEZIT est le fils aîné de MURAT. D'après l'Anonyme, BAYEZIT est soutenu par le *vizir*; d'après Chalkondyles, c'est *la Cour* qui lui accorde son soutien. La version de l'Anonyme est plus proche de celle de Doukas, à cette différence près que Doukas confond SAVCI et YAKUP (16-17).

A propos du meurtre de YAKUP, l'Anonyme note: "Conformément à l'usage il l'étrangla d'un coup"; Chalkondyles, plus clair et mieux informé, parle de l'interdiction chez les turcs de tuer par le fer les membres de la famille royale et de la nécessité de les supprimer par la strangulation.

La guerre entre YILDIRIM BAYEZIT et le roi des Bulgares MARKO, et la mort de ce dernier sur le champ de bataille n'est rien moins que fictif, et ne s'accorde pas avec les données historiques (13^v). MARKO est un vassal des Turcs et le fils du prince usurpateur serbe VUKAŠIN, qui avait trouvé la mort dans la bataille de *Čirmen*, en 1371. L'Anonyme tombe dans une fâcheuse confusion des données historiques et est influencé des légendes populaires.

La transplantation sur l'ordre de BAYEZIT de plusieurs familles anatoliennes dans les environs d'Uskub est un fait admis par Chalkondyles, ainsi que par les sources turques. Seul Chalkondyles précise que ces familles se trouvaient à "Roumeli et en Anatolie" (I. 54).

L'Anonyme note justement l'immixtion de BAYEZIT dans les querelles de famille des Paléologues (14^r) mais commet l'erreur de pren-

dre pour des frères le fils et l'oncle d'ANDRONIC, c'est-à-dire JEAN et MANUEL. De même, tout ce qui est dit sur les rapports de JEAN et de BAYEZİT est sujet à caution. A part ces détails, l'histoire est conforme à la version de Chalkondyles (I. 55).

Les informations de l'Anonyme sur *Philadelphie* (en turc *Alaşehir*) (14^v), concordent avec celles de Chalkondyles (I. 55) mais abondent en détails.

La première conquête de l'Anatolie par BAYEZİT forme une des parties les plus obscures et les moins complètes de l'oeuvre anonyme (14^v-15^r). Outre les incorrections relatives aux noms des beys d'Anatolie, toutes les erreurs historiques commises par Chalkondyles (I. 59) et de fâcheuses interférences avec des événements datant du temps de MURAT II, sont textuellement reproduites. C'est pourquoi il nous est très difficile d'identifier les seigneurs dont il est question.

Les informations sur les batailles de Thessalie et de Morée s'accordent avec les autres sources, et particulièrement avec Chalkondyles (I. 61-62); à cette différence près que la ville de Thessalie (*Domokie* chez Chalkondyles et *Domike* en turc) est noté, par l'Anonyme, probablement sous l'influence de l'italien, sous la forme de *Domeçia*.

Le passage qui se rapporte à la bataille de *Nicopolis* (15^v-17^r), diffère de l'enseignement de Chalkondyles. Il est historiquement confirmé et original. Chalkondyles nous raconte avec force détail les pourparlers qui précédèrent la bataille et les activités diplomatiques déployées par SIGISMOND (I.64-70). Le déroulement de la bataille, sur laquelle l'Anonyme donne beaucoup de détails, est par contre résumé en quelques lignes dans Chalkondyles.

L'Anonyme rattache justement la bataille de *Nicopolis* à l'offensive menée par BAYEZİT contre les Hongrois. L'itinéraire suivi par l'armée de SIGISMOND est soigneusement noté. Sur ce point-la, l'auteur anonyme est beaucoup plus près de la réalité que plusieurs historiens modernes. Cependant, il confond le château fort de *Nicopolis* qui se trouve sur la rive droite du Danube, avec *Nicopolis*, construit près de *Preveza*.

L'auteur, que nous soupçonnons d'avoir puisé à deux sources différentes, sur la bataille de *Nacopolis*, tombe dans des contradictions qu'il aurait pu aisément éviter s'il avait fait preuve d'un peu plus de sens critique. Imputer la défaite des Croisés à l'imprudence des

Français et la convoitise des Hongrois est le point de vue des chrétiens. On comprend aussi que l'auteur ait eu connaissance de plusieurs sources. Ainsi, les données sur la constitution de l'armée turque sont puisées dans l'oeuvre du *rabbin* JOSEPH.

D'autre part, les effectifs de l'armée turque sont exagérés. L'auteur, en contradiction avec ses propres déclarations précédentes, ne prend même pas la peine apparemment de confronter les sources où il puise. Or, le nombre des soldats des deux armées ne pouvait être que de 80 ou 100 mille.

L'auteur anonyme a raison de dire que le combat s'est déroulé la veille de Saint-Michel. Par contre, rien n'est plus erroné que de prétendre fixer à 60 mille les pertes turques, et à 20 mille les pertes chrétiennes. Les historiens modernes sont enclins à fixer à 10 mille le nombre total des pertes.

Sur tout ce qui a trait à l'invasion de Roumeli par BAYEZIT après la bataille de *Kosovo*, l'auteur anonyme suit de près l'enseignement de Chalkondyles, et attribue à BAYEZIT le projet de conquérir *Bude*, tout en spécifiant qu'il en a été empêché par la goutte; la seule différence est que Chalkondyles place la maladie dans les pieds (I. 71) et non, comme l'Anonyme, dans les bras.

Même fidélité à la version de Chalkondyles dans la relation de la bataille livrée à MIRCEA, prince de Valachie. Notre auteur cependant donne plus de détails mais ne reproduit pas les éclaircissements qui se trouvent dans l'oeuvre de Chalkondyles sur la vie menée par les Valaques (I. 71-73) et leur nombre. Notons, d'autre part, que notre auteur, aussi bien que Chalkondyles, se trompe en attribuant à BAYEZIT le bénéfice d'une expédition qui a eu lieu sous la conduite d'EVRENOS *pacha*. D'après notre auteur anonyme, EVRENOS *pacha* aurait conseillé à BAYEZIT de renoncer à l'expédition de Valachie: ce fait n'est attesté par aucune source.

Le siège d'Istanbul par YILDIRIM BAYEZIT (17^v-23^r), tout en étant conforme à la version de Chalkondyles (I. 74-77), comporte certaines erreurs. Les deux auteurs se trompent quand ils croient trouver la cause de ce siège dans la réunion de *Serrès* et la semonce adressée par BAYEZIT au despote de *Mistra*, THEODOR. La réunion de *Serrès* a eu lieu en 1394; d'autre part, l'auteur anonyme confond, un peu plus loin (18^r), THEODOR et JEAN, fils d'Andronic, ce point

est très clarir chez Chalkondyles (I. 75). Il serait plus juste de rattacher le siège à la prise de position des princes chrétiens contre BAYEZİT, après la réunion de Serrès.

La femme que Cahlkondyles présente comme l'épouse de l'émir turc Colchide (I. 76), et qui fut plus tard la maîtresse de l'empereur MANUEL, est présentée, dans l'Anonyme, comme la *fille de l'empereur turc de Trébizonde*: d'après nos propres recherches, la fille de l'empereur de Trébizonde, EUDOXIE, avait été mariée à TACÜDDİN, gouverneur de *Niksar*.

D'après notre auteur anonyme, YILDIRIM BAYEZİT aurait, après la réunion de Serrès envoyé le *çavuş başı* ALİ auprès de l'empereur qui ne se conformait pas aux exigences de la vassalité (18^v); or, Chalkondyles spécifie que cet émissaire serait non pas un *çavuş başı*, mais le grand *vizir* ALİ *pacha* (I. 76-77).

Le voyage que fit l'empereur de Byzance MANUEL en 1399—1403 pour s'assurer l'aide des occidentaux (23^r) est conforme à la version de Chalkondyles, ainsi que l'histoire de l'expédition des Turcs en Moré (23^r-23^v). Notons cependant que notre auteur anonyme ne s'est pas contenté de suivre Chalkondyles (I. 91-92) et qu'il a eu accès à d'autres sources.

L'histoire des 30 mille captifs déportés en Anatolie avait été accueillie avec un certain doute par Chalkondyles et reconnue véridique par Phrantzès. L'Anonyme parle comme d'un fait certain de ce point de vue admis par les historiens modernes. La campagne de Macédoine et d'Albanie entreprise par EVRENOS Bey est racontée plus en détails par Chalkondyles (I. 92-93).

La dernière campagne d'Anatolie de YILDIRIM BAYEZİT est relatée succinctement par notre auteur anonyme (23^v-24^r) par contre, Chalkondyles est non seulement plus riche en informations, mais ses dires concordent avec la version d'AŞIKPAŞAZADE (İst. 76).

L'histoire de l'émissaire envoyé par TIMOUR à BAYEZİT est directement puisée dans l'oeuvre de Chalkondyles, et il existe peu de différence entre les deux versions. L'information sur les rapports entre BAYEZİT et TIMOUR est un résumé (24^r-27^r) de Chalkondyles (I. 136, 141, 145-147). Quant à la dernière phase de la bataille, l'auteur anonyme nous expose des faits qui ne se trouvent pas dans Chalkondyles.

Les préparatifs entrepris par les Byzantins, après la captivité de BAYEZIT, pour délivrer la princesse serbe (26^r) ne sont pas mentionnés par Chalkondyles, et la conversation qui a eu lieu entre BAYEZIT et TIMOUR est relatée différemment (I. 146).

Notre auteur anonyme raconte comment TIMOUR fit venir la femme de BAYEZIT et déchirer sa robe devant le mari enchaîné (26^v): ce détail, et l'histoire de TIMOUR promenant BAYEZIT avec une chaîne d'or attaché au coup, ne sont pas confirmés par Chalkondyles. Ces histoires et d'autres montrant TIMOUR qui monte sur son cheval en posant le pied sur le dos de BAYEZIT, ont pour source les inventions des chroniqueurs occidentaux du XVIe siècle.

L'Anonyme et Chalkondyles dont il s'inspire situent la mort de BAYEZIT en *Ionie*, pendant l'hiver de 1402—1403, dans le quartier général de TIMOUR; or nous savons que BAYEZIT est mort au printemps (1403), à *Akşehir*.

L'auteur anonyme fixe à 25 ans le règne de BAYEZIT, et donne l'année 1398 comme date de sa mort. La première précision seule se trouve dans Chalkondyles (I. 152). Or nous savons que le règne de BAYEZIT n'a duré que 14 ans.

Tout ce qui a trait aux moeurs et aux vertus de BAYEZIT a été puisé dans Chalkondyles (I. 96, 152). Notons cependant que l'auteur anonyme a donné une plus juste traduction en grec du surnom YILDIRIM (*ἀστροπή*).

SOURCES DE L'EPOQUE DE TROUBLES

La partie consacrée à la période de troubles dans l'Anonyme (27^r-31^v) est, bien que succincte, assez importante. Situer en 1398 la mort de BAYEZIT et en 1411 le couronnement de SÜLEYMAN *Çelebi* est une erreur.

Les rapports entre SÜLEYMAN *Çelebi* et MUSA, relatés conformément à l'enseignement de Chalkondyles, sont cependant plus détaillés (I. 161-163).

On retrouve dans Chalkondyles, ce que l'auteur anonyme dit sur MIRCEA et MUSA *Çelebi* (27^v) et aussi sur le mariage de SÜLEYMAN *Çelebi* avec la fille de THEODOR (I. 161).

D'après l'Anonyme, l'armée de MUSA comporterait des éléments bulgares; ce renseignement, qui fait défaut chez Chalkondyles, est

confirmé par les sources slaves. Chalkondyles explique la mésentente entre MUSA et le despote serbe STEPHAN par les intrigues de l'empereur de Byzance (I. 162). L'auteur anonyme, tout au contraire, parle d'une alliance entre STEPHAN et MUSA. C'est la version Chalkondyles qui est la véridique.

Bien qu'assez obscure, la relation de la première rencontre de MUSA et de SÜLEYMAN est identique à celle de Chalkondyles (I. 162), ainsi que le départ pour la Bulgarie de MUSA après la bataille (I. 163); mais certaines phrases de l'Anonyme ne se trouvent pas chez Chalkondyles. Le passage de Anonyme afférent au caractère de SÜLEYMAN et de MUSA (28^v) est également puisé chez Chalkondyles.

Il n'est pas question, dans Chalkondyles, de la lettre envoyée par les pachas dont parle l'Anonyme; mais ce dernier s'est inspiré -on le comprend-, directement de AŞIKPAŞAZADE (82).

Certains passages de l'Anonyme concernant la lutte de SÜLEYMAN et de MUSA ne se trouvent pas dans Chalkondyles; toutefois l'information fournie à ce sujet par Chalkondyles semble plus exacte (I. 164-165).

L'Anonyme nous donne des renseignements plus justes et plus complètes que Chalkondyles sur la mort de SÜLEYMAN; mais prétendre que MUSA fait tuer les enfants de SÜLEYMAN est une erreur.

Les informations que donnent les sources turques et byzantines sur la lutte de MUSA et de SÜLEYMAN peuvent être ainsi résumées: l'invitation adressée par les Turcs à MUSA pour mettre fin aux orgies de SÜLEYMAN est confirmée par AŞIKPAŞAZADE; les informations sur EVRENOS *Bey* et sur HASAN, maître des Janissaires, sont complétées par Chalkondyles, NEŞRİ et SADETTİN. L'information selon laquelle SÜLEYMAN serait allé à İstanbul pour demander l'aide de l'empereur n'est confirmée nulle part, et d'ailleurs elle est fausse.

Le court passage de l'Anonyme relatant la fuite et la mise à mort de SÜLEYMAN est complété par Chalkondyles, Doukas, Neşri et Sadettin. L'auteur anonyme est le seul à parler de la strangulation de SÜLEYMAN avec un corde et du meurtre de ses enfants.

Les informations fournies par l'Anonyme sur MUSA *Çelebi* (29^r-31^v) sont conformes dans leur ligne générale, à celles de Chalkondyles, mais ce dernier donne plus de détails (I. 165-172). L'expédition de MUSA en Bulgarie relatée par l'Anonyme, n'est pas mentionnée par

les sources byzantines; elle est par contre confirmée par les documents turcs et slaves.

Bien que l'Anonyme parle de l'expédition de MUSA pour la prise du château fort de SEMENDRIA en Bulgarie, cette information, inspirée de Chalkondyles, est un anachronisme flagrant; STEPHAN présenté comme le beau-frère de STEPHAN et LAZARE, est en réalité le petit-fils du roi serbe LAZARE et se nomme GEORGES BRANKOVIĆ; d'autre part *Semendria* est une place forte serbe. Il y a confusion avec l'expédition de *Semendria* de MURAT II en 1439. Le nom de BLATIKAS qu'on trouve dans l'Anonyme est faux: il faudrait dire MLADEN. En nous basant sur d'autres documents, nous pouvons affirmer qu'il y a confusion entre l'expédition de *Semendria* de MURAT II et de *Nvo Brdo* de MUSA.

Le siège d'Istanbul entrepris par MUSA est aussi inspiré de Chalkondyles, (I. 166), ainsi que la paix dont il est question, dans l'Anonyme (30^r), entre MUSA et les seigneurs d'Anatolie; mais il est impossible d'en trouver la confirmation dans les autres sources.

L'auteur anonyme confond l'Affaire ORKHAN avec le premier passage de MEHMET *Çelebi* en Europe; dans Chalkondyles, ce fait est relaté clairement (I. 166-168). L'histoire de l'empereur de Byzance qui, las des attaques de MUSA s'adresse à MEHMET *Çelebi*, est conforme à la version de Doukas (94); par contre, d'après Chalkondyles et les sources turques, c'est MEHMET ÇELEBI lui-même qui aurait demandé l'aide Byzance pour parer aux attaques de MUSA.

Dans l'Anonyme, l'histoire d'ORKHAN, écourtée est cependant conforme à la version de Chalkondyles (I. 166-167). Elle est plus détaillée dans Chalkondyles. Toutefois, l'auteur fait erreur en considérant ORKHAN comme le frère de MUSA, et en prenant pour un nom de lieu un nom de personne BOGDAN (30^v), (écrit sous la forme BOGDANIA); cette erreur ne se trouve pas chez Chalkondyles (I. 167). L'information sur le fils de BAYEZIT, İSA (30^v), est aussi sujet à caution: elle est inspirée de Chalkondyles et ce dernier parle de deux İSA (I. 159). Nous pensons que les deux auteurs ont confondu İSA avec un certain KASIM qui avait choisi la religion chrétienne à Istanbul.

L'histoire relative à la vie de sultan MEHMET (30^v-31^r) est attestée seule par Chalkondyles; l'Anonyme n'en donne qu'un simple résumé.

Il comporte cependant certains détails originaux. Contrairement à l'Anonyme, d'après lequel MEHMET aurait été nourri par les domestiques de BAYEZİT et livré plus tard à un *cordier*, Chalkondyles prétend que les précepteurs de MEHMET étaient MUSA et İSA. D'autre part, cette qualité de *cordier (kirişçi)*- *luttteur*, attribué à MEHMET, est fort douteuse.

Il est prouvé grâce à d'autres sources que *Çelebi sultan* MEHMET n'était pas, comme le prétendent l'Anonyme et Chalkondyles, un enfant au moment de la bataille d'Ankara; on sait maintenant qu'il était alors un jeune homme de vingt ans.

L'information sur la première rencontre de MUSA et de MEHMET, est succincte dans l'Anonyme (34^v), et détaillée chez Chalkondyles (I. 168-169). Par contre, l'Anonyme nous donne plus de détails que Chalkondyles (I. 169-170) sur la seconde bataille qui opposa MUSA à MEHMET.

SOURCES DE L'EPOQUE DE ÇELEBİ SULTAN MEHMET

Les passages de l'oeuvre qui traite de l'époque de *Çelebi* MEHMET (31^v-35^r), tout en présentant de grandes similitudes avec l'oeuvre de Chalkondyles (I. 172-204), offrent aussi des divergences. Par exemple, Chalkondyles ne fait qu'une allusion très sobre aux dons que le *sultan* MEHMET avait accordés après son ascension au trône à l'armée et à ce qui l'avaient aidé (31^v). L'Anonyme traite ce sujet à fond. Chalkondyles prétend qu'une armée aurait été envoyée pour réduire le prince Valaque, alors que l'Anonyme assure que c'est le prince Turc lui même qui marcha avec son armée contre le prince. Ce détail est confirmé également par les sources turques. Chalkondyles prétend encore que le sultan, à la fin de la campagne, obligea le prince à lui payer un tribut, alors que l'Anonyme exprime mieux le fait en marquant explicitement qu le *sultan* obligea le prince à lui payer le tribut qu'il s'était engagé à verser au sultan avant même la campagne; en plus, l'Anonyme ajoute que le prince promettait d'aider par les armes, durant les campagnes que celui-ci entreprendrait. Ce fait est confirmé par NEŞRÎ (536).

La remarque de l'Anonyme (32 r) selon laquelle le *sultan* aurait fait la paix avec l'empereur dans les mêmes conditions, n'est pas

vraie. Peut-être a-t-il voulu exprimer ici que le *sultan* a tenu ses promesses vis-à-vis de l'empereur.

Les assertions de l'Anonyme concernant İSFENDİYAROĞLU İSMAİL *Bey*, sont prises également chez Chalkondyles (I. 173). Mais ici de même on rencontre quelques anachronismes. L'événement a été confondu avec une campagne qui a eu lieu en 1459 au temps de *sultan* MEHMET II. De plus, il existe des différences entre les récits de Chalkondyles et de l'Anonyme. Il est clair que les deux auteurs confondent les campagnes de *Canik* et de *Samsun* avec des guerres du temps du *Conquérant*. Hammer avait déjà relevé ces erreurs sans en pouvoir expliquer leur origine.

Nous retrouvons, sans grande différence, le récit de la guerre qui s'est déroulée entre les flottes turque et vénitienne (32^v-33^r) chez Chalkondyles (I. 188-189). Seulement, d'après l'Anonyme, 131 voiliers turcs seraient tombés aux mains des Vénitiens; le nombre proposé par Chalkondyles est plus près de la vérité. Doukas parle de 27 navires turcs pris par les Vénitiens.

Les informations de l'Anonyme se rapportant à DÜZME MUSTAFA (33^r-33^v), sont plus détaillées chez Chalkondyles (I. 190-192). Malgré cela on trouve dans l'Anonyme certains détails supplémentaires. Par exemple, le fait que MUSTAFA ait été saisi par les Byzantins à son retour de Valachie, n'est pas mentionné par Chalkondyles, et n'est d'ailleurs pas conforme à la vérité. L'Anonyme ignore que MUSTAFA est passé à Salonique.

Les informations de l'Anonyme concernant la famille de l'empereur et la Grèce (33^v-34^v) sont extraites de l'oeuvre de Chalkondyles (I. 192-203), avec cependant quelques différences. La partie sur le partage de l'empire, -ce qui engendra son affaiblissement-, ainsi que les informations relatives à CONSTANTIN (33^v), ne se retrouvent pas chez Chalkondyles. Ce dernier ignore également que Salonique a été vendu pour 25 000 florins. On ne rencontre pas non plus chez Chalkondyles la phrase par laquelle l'Anonyme prétend que *sultan* MEHMET savait qu'il était très aimé des Romains (34^v). Un autre passage concernant le testament du *sultan* MEHMET n'existe pas de même. Le passage "...il avait montré un grand courage" est resté sans explication (34^v-35^r); nous ne savons pas d'où il a tiré ces informations qu'on ne rencontre dans aucune des sources. Les détails

concernant la maladie de *sultan* MEHMET, se trouvent chez Chalkondyles. On les retrouve d'ailleurs chez AŞIKPAŞAZADE (94) et chez NEŞRİ (551). Les sources turques montrent que le *sultan* n'avait pas deux fils comme le prétendent l'Anonyme et les sources byzantines, mais bien 5 fils et 7 filles.

Bien que l'Anonyme prétende que le *sultan* MEHMET est mort en 1429 et régné 12 ans, nous savons que ces données sont erronées et que le *sultan*, mort en 1421 n'a régné que 8 ans. Il est clair, que les compliments adressés par l'Anonyme aux hommes d'Etat de *sultan* MEHMET sont un résumé qui a été puisé directement chez Chalkondyle: (I. 204-205) **.

** Après que notre étude fut mise sous presse, Γ. Θ. Ζώρας a complété l'édition de l'Anonyme, en en faisant paraître la partie traitant de Murat II, sous le titre de: Le règne de Murat II (en grec moderne). Annuaire scientifique de la Faculté des Lettres de l'Université d'Athènes, II e série, Vol. VI (1955 - 1956), p. 178 - 224.

A ce propos nous ne saurions passer sous silence une assertion que Zoras exprime dans son avant-propos. Il y dit en substance: "L'auteur manifeste ses sentiments patriotiques à toute occasion et ne laisse pas de souligner la barbarie, la ruse trompeuse et sournoise des sultans turcs, en stigmatisant violemment leur politique sanguinaire. Néanmoins il ne néglige pas de blâmer aussi les Hellènes, qui, devant la catastrophe imminente, abandonnent, par leurs comportements irrefléchis, l'Empire à son tragique destin et deviennent ainsi causes de sa dissolution (p. 178)."

Nous avons montré (Belleten XVIII, 69, Janvier 1954, p. 58-62) à quel point l'auteur de l'Anonyme est plus neutre et possède des idées plus avancées que son éditeur. Cette étude paraîtra bientôt également en français. Bornons-nous à faire remarquer ici que le langage tenu, d'après l'éditeur, par l'auteur de l'Anonyme au sujet des sultans ottomans ne se rencontre nulle part dans cet ouvrage. Il est hors de doute que les falsifications de cette sorte ne devraient pas occuper la moindre place dans un ouvrage scientifique.

OSMANLI TARİHİNİN İLK DEVRELERİNE ÂİD BAZI YANLIŞLIKLARIN TASHİHİ

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Osmanlı tarihinin bilhassa onbeşinci asır ortalarına kadar olan kısımlarındaki bazı olaylar ile şahıslar hakkında verilmiş olan malûmatın bir kısmı tetkiksiz gelişi güzel yazıldıkları için hatalıdır. İlk yapılan bir yanlışlık sonraki tarihlerde de aynen tekrarlanmıştır; bundan dolayı Osmanlı tarihinin bu ilk kısımları çok dikkatli olarak incelenmeli, kitâbe, meskûkât, vakfiyelerle Bizans, Venedik, Ceneviz ve diğer kaynaklardan istifade edilerek yazılmalıdır. Ben bu yanlışlıklardan bazılarını, Kurumumuzun mecmuası olan *Belleten*'deki makalelerimle gösterdim¹; sonradan görülenler de bu tertip üzere yayınlanacaktır. Bu makalemizde *Timurtaş Paşalar*, MİHALOĞLU MEHMED Bey'in *Tokad*'da hapsinin sebebi ve BİRİNCİ MURAD'ın kızı ve Karaman oğlu ALÂEDDİN ALİ BEY'in zevcesinin ismi hakkındaki tetkikat ve bir de Çelebi MEHMED'in validesi hakkındaki tetkik neşrolunmaktadır.

I

ONDÖRDÜNCÜ ASIR SONLARI İLE ONBEŞİNCİ ASIR BAŞLARINDA YAŞAMIŞ OLAN TİMURTAŞ PAŞALAR

Osmanlı devleti hizmetinde bulunarak bu tarihlerde yaşamış olan üç TİMURTAŞ'tan bilhassa ikisi (Kara ve Sarı Timurtaş Paşalar) tarihteki rolleri ve isim benzerliği dolayısıyla birbirine karıştırılmış ve bu suretle tarihlerin birbirilerinden nakilleri aynı karışıklığı devam

¹ Belleten numara 9, Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalea; Belleten 10 da Çelebi Mehmed tarafından verilmiş bir temliknâme; Belleten sayı 17-18, tuğra ve pençeler; Belleten 19, Gazi Orhan Bey vakfiyesi; Belleten 20, Çandarlızâde Ali Paşa vakfiyesi; Belleten 34, Gazi Orhan Bey'in hükümdar olduğu tarih. Belleten'de bundan sonra çıkacak makalemizde Çelebi Mehmed kızı Selçuk Hatun kiminle evlendi?

ettirmiştir; bunun da sebebi, tarihî olayların tetkiksiz nakledilmesi, vakfiye, kabir kitabeleri ve diğer o asra âit kaynakların tetkik edilmeşiştir.

Ondördüncü asrın ikinci yarısında ve GAZİ HÜNKÂR BİRİNCİ MURAD zamanında Osmanlı devletinin büyümesinde mühim hizmetleri olan Timurtaş paşalardan birisi, KARA TİMURTAŞ PAŞA diye meşhur olan zattır. Aslen Türk olan KARA TİMURTAŞ PAŞA'nın babasının adı Ali olup onun da babası ERTUĞRUL ve OSMAN GAZİ'nin silâh arkadaşlarından ve boy beylerinden olan AYKUD ALP'dir². ALİ BEY, OSMAN GAZİ zamanında 708 h 1308 m de *Abulyund* gölündeki *Alyos* adasını zabtetmiştir.

KARA TİMURTAŞ BEY'i BİRİNCİ MURAD zamanında³ ve Rumeli fütuhatında ümeradan olarak ilk defa 768 h 1366 m de *Balkan dağı* eteklerinde ve *Tunca nehri* kenarındaki *Kızılağaç yenicesi ile Yanbolu*'nun⁴ zabtındaki başarısıyla tanımaktayız. TİMURTAŞ BEY daha sonraki hizmetleri sebebiyle LALA ŞAHİN PAŞA'nın yerine beylerbeyi yani ordu kumandanı olmuştur; hangi tarihte beylerbeyliğe getirildiği sarıh olmayıp 774 h 1372 m 778 h 1376 ve 790 h 1388 olarak muhtelif tarihlerde gösterilmektedir; fakat Neşri tarihinin kaydından beylerbeyi LALA ŞAHİN'in 1388'deki Ploşnik mağlûbiyetinden sonra o makamdan alınarak yerine KARA TİMURTAŞ PAŞA'nın tâyin edildiği anlaşılmaktadır; Müneccimbaşı ise TİMURTAŞ PAŞA'nın Ploşnik'de mağlûp olduğunu beyan etmek suretiyle bunun bu tarihten evvel LALA ŞAHİN'in yerine tâyin olunduğu kanaatindedir⁵. 6 Temmuz 1387 tarihinde Ceneviz murahhaslariyle yapılan ticaret muahedesinde BİRİNCİ MURAD'ın sarayında ve pâdişahın yanında serazenlerden HAN SAN PAŞA (Cassano Pasa) ile TİMURTAŞ (Tamutassio)'ın bulunduğuna göre⁶ TİMURTAŞ PAŞA, belki bu tarihte beylerbeyi olarak bulunmuştur. Muahede imzasında pâdişah'ın yanında bulunması herhalde

² Hayrullah Efendi (c 4 s. 62) yanlış olarak KARA TİMURTAŞ PAŞA'yı SAMSA ÇAVUŞ'un oğlu olarak gösterir.

³ RUHİ, Tarih-i Âl Osman'ında KARA TİMURTAŞ PAŞA'nın YILDIRIM BAYEZİD'in lalası olduğunu ve MURAD'ın Rumeli'ye geçişinde BAYEZİD ile beraber *Bursa*'da kaldığını yazmaktadır.

⁴ *Kızılağaç yenicesi* veya *Yenice Kızılağacı*, *Edirne*'nin bir menzil kuzey-doğusunda olup onun da kuzeyinde *Yanbolu* vardır.

⁵ Müneccimbaşı c 3. s. 301.

⁶ *Archivio di Stato Materie Politiche mazzo X Notices et extrais XI. 59*

nüfuzlu bir mevkide bulunduğunu, ihtimalki beylerbeyi olduğunu göstermektedir.

Timurtaş Paşa'ların tercümeihallerini yazmak mevzuumuz haricinde olup esas maksadımız tarihlerde birbirine karıştırılan Timurtaşları ayırdetmek olduğundan KARA TIMURTAŞ PAŞA'nın hizmetlerine kısaca temas edip geçeceğiz.

KARA TIMURTAŞ PAŞA 782 h 1380 m de *Pirlepe*, *İştib* ve *Manastır*'ı aldı, *Karheli* taraflarına kadar akın yapıp sonra *Vodine* ve *Katerin* kasabalarını aldı, ertesini sene *Hersek* ve *Bosna* taraflarına akın yaptı. Karamanoğlu ALÂÜDDİN BEY'in Osmanlıların Hamidoğlu'ndan satın aldığı yerlere tecavüzü üzerine o tarafa yapılan seferde Rumeli askeriyeye beraber KARA TIMURTAŞ PAŞA da bulundu; büyük gayret ve fedakârlığı görülerek muzafferiyetin temininde âmil oldu ve beylerbeyiliğine ilâve suretiyle vezirlik de verildi.

İşte tarihlerimizde bundan sonra Timurtaşlar birbirine karıştırılıyor; çünkü bu tarihte KARA TIMURTAŞ PAŞA'dan başka birisi *Kütahya*, *İşıklı* ve *Sandıklı* havalisi muhafızı SARI TIMURTAŞ PAŞA ile *Sivrihisar* ve *Sakarya* tarafları subaşı olan diğer bir Timurtaş bey vardır.

1389 de MURAD HÜDAVENDİGÂR *Kosova* muharebesine giderken *Anadolu*'daki yerlerin muhafazasına SARI TIMURTAŞ ve SUBAŞI TIMURTAŞ ile beraber diğer üç muhafız daha bırakılmıştır⁷. KARA TIMURTAŞ PAŞA, beylerbeyi sıfatıyla tabii olarak *Kosova* muharebesinde bulunmuştur⁸. Muharebeden sonra hükümdar olan YILDIRIM BAYEZİD'in emriyle *Kıratova* madenlerinin zabtına memur edilerek orasını almıştır⁹.

⁷ "Sultan Murad Gazi niyet-i gaza deyip *Gelibolu*'dan geçmeğe azmedip *Anadolu*'da biş (beş) mütemed bahadır erbey kodu. Biri TIMURTAŞ PAŞA ki *İşıklı* ve *Sandıklı* ve *Kütahya* vilâyetine emir idi; ikincisi FIRUZ BEY ki *Engürü* sancağını yerdi; üçüncüsü TIMURTAŞ SUBAŞI ki *Sivrihisar*'a ve *Sakarya* kenarına hâkimdi; dördüncü KUTLU BEY kim *Eğridir* subaşı idi; beşinci KOCA BEY ki *Akşehir* subaşı idi" *Neşri* s 246, 247.

⁸ *Feridun Bey Münşeati* c. 1. s 112, *Tacüttevarih* c. 1, s. 118; *Müneccimbaşı* c 3 s. 303. Hammer tarihinde *Kosova* muharebesinde TIMURTAŞ'ın bulunduğu gösterilmiyor. Hammer, *Anadolu*'da bırakılan SARI TIMURTAŞ PAŞA'YI KARA TIMURTAŞ PAŞA zannederek karıştırıyor (c. 1, s. 242).

⁹ *Müneccimbaşı* c. 3 s. 303, 307, *Behiştî* s. 6 (Kütüphanemizdeki nüsha) *Tacüttevarih* c, 1, s, 126.

Rumeli'deki durumu yoluna koyan BAYEZİD, 1390 da Anadolu'ya geçip *Bursa*'da hazırlık yaptığı sırada, KARA TİMURTAŞ PAŞA'yı da davet ederek *Alaşehir* ile Ege tarafındaki Anadolu beylerinin memleketlerinin işgalinde bulundu. Karaman seferinden sonra (1391) Pâdişah *Ulah* yani *Eflâk* tarafına giderken KARA TİMURTAŞ PAŞA da sefere iştirak etti; Anadolu'da da merkezi *Ankara* olmak üzere bir beylerbeyilik ihdas edilmesi üzerine bu beylerbeyilik de SARI TİMURTAŞ PAŞA'ya verildi (1392 veya 1393).

İstanbul'un birinci muhasarası KARA TİMURTAŞ PAŞA'nın teşvikiyle yapıldı¹⁰. 1396 daki *Niğebolu* muharebesinde Beylerbeyi KARA TİMURTAŞ PAŞA'yı görmüyoruz; *Feridun Bey Münşeati*'na göre bu tarihte Rumeli Beylerbeyisi FIRUZ PAŞA'dır. Bu FIRUZ PAŞA Ankara muharebesinde de Rumeli beylerbeyisi olarak bulunmuş ve TİMUR'a esir düştükten bir müddet sonra -ihtimal ki BAYEZİD'i muharebeye teşvik etmesinden dolayı- katledilmiştir¹¹.

KARA TİMURTAŞ PAŞA daha sonra ihtimal ki tekaüd olarak *Bursa*'ya çekilmiş ve Ankara muharebesinde bulunmayarak 806 ramazan ve 1404 Mart'ta vefat edip *Bursa*'da namına mensub camiinin hazinesine defnolunmuştur. Kabir kitabesindeki *Melik ül Ümera* kaydı son hizmetinin beylerbeyilik olduğunu göstermektedir.

* * *

Yine MURAD HÜDAVENDİGÂR zamanında *Kütahya*, *Sandıklı* ve *Işıklı* emiri olan SARI TİMURTAŞ PAŞA'ya gelince: Bu zat, yukarıda söylediğimiz gibi, YILDIRIM BAYEZİD tarafından merkezi *Ankara* olmak üzere yeni ihdas edilen Anadolu beylerbeyiliğine tâyin edilmiş, Candaroğullarından *Çankırı*'yı almış, *Niğebolu* muharebesinde bulunmuş ve daha sonra *Ankara*'da eyalet merkezinde bulunduğu sırada Karamanoğlu ALÂÜDDİN BEY'in gönderdiği kuvvetlerin baskısına uğrayarak yakalanıp *Konya*'ya götürülmüştür.

YILDIRIM BAYEZİD, Karaman'oglunun bu tecavüzü üzerine o tarafa sefere hazırlanırken, ALÂÜDDİN BEY, TİMURTAŞ PAŞA'yı serbest bırakıp kendisine ikram ettikten sonra iki taraf arasını bulmak için bir sefaret heyeti ile beraber BAYEZİD'in yanına göndermiştir; fakat BAYEZİD,

¹⁰ *Aşık Paşazade s. 65; Neşri s. 324; Tacüttevarih c. 1, s. 142.*

¹¹ Timur, Ankara muharebesinden sonra bir müddet *Kütahya*'da oturup batı Anadolu'ya hareket etmek üzere yola çıkarak *Altıntaş* nahiyesine gelince Esreyaka yani karşı taraf Rumeli Beylerbeyisi HOCA Firuz'ı katletmiştir (*Şerefeddin Yezdi*)

ALAÜDDİN BEY'in sulh teklifini kabul etmiyerek onu mağlûp ve esir ettikten sonra, bizim tarihlere göre TIMURTAŞ PAŞA'ya teslim etmiş ve o da intikam alarak öldürmüştür (800 h 1397 m)¹². İşte tarihler isim benzeyişi sebebiyle KARA TIMURTAŞ PAŞA ile SARI TIMURTAŞ'ı karıştırmışlar ve bu Anadolu Beylerbeyisi SARI TIMURTAŞ PAŞA'yı, KARA TIMURTAŞ PAŞA zannetmişlerdir. *Divriği, Darende, Malatya, Behisni* ve *Kemah*'ın alınması hususunda SARI TIMURTAŞ'ın hizmeti görülmüştür.

Ankara muharebesinde TIMUR'a esir düşen bu Anadolu beylerbeyisi SARI TIMURTAŞ PAŞA'dır. Yirmi senedenberi o havalide emir ve sonra beylerbeyi olan SARI TIMURTAŞ PAŞA'nın *Kütahya* kalesinde külliyetli hazinesi ve mücevheratı, TIMUR tarafından elde edilerek askere tevzi edilmiştir; hattâ TIMUR, buna, bu kadar serveti saklayacağına asker toplayarak pâdişahının yoluna niçin harcetmedin? demesi üzerine SARI TIMURTAŞ, benim pâdişahım yeni türemiş bir hükümdar değildir ki ümerasının mallarına muhtaç olsun sözleriyle mukabelede bulunmuştur.

TIMUR'un 1402 de memleketine dönmesini müteakib Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelelerinde İSA ÇELEBİ tarafında bulunan SARI TIMURTAŞ PAŞA, ÇELEBİ MEHMED ile İSA ÇELEBİ arasında birinci defa vuku bulan *Ulubad* muharebesinde İSA ÇELEBİ mağlûp olarak kaçtığı sırada SARI TIMURTAŞ PAŞA da kaçarken adamlarından birisinin kendisini yaralayıp atını alıp kaçması ve arkadan yetişen MEHMED ÇELEBİ adamları tarafından yakalanması üzerine, ÇELEBİ MEHMED tarafından, EYNE SUBAŞI'ya bedel katledilmiştir¹³.

¹² ŞILDBERGER, BAYEZİD'in Karaman seferinde maiyyetinde bulunmuş, yakalanan ALAÜDDİN BEY'in BAYEZİD'le münakaşadan sonra katledildiğini yazdığı halde onu öldürenin adını yazmamıştır. BAYEZİD, Karamanoğlu'nu kimin öldürmek istediğini sormuş ve bunu iki defa tekrar ettiği halde kimse cevap vermemiş; üçüncü defa tekrar sorması üzerine oradan birisi kalkarak ALAÜDDİN'i alıp götürerek öldürmüş ve sonra BAYEZİD'e gelip öldürdüğünü söylemiş, BAYEZİD de müteessir olarak Karamanoğlu'nu öldüreni aynı yerde öldürtmüştür. ŞILDBERGER bu hikâyeyi naklettikten sonra "Beylerden biri BAYEZİD'in gazabını tahrik etse, müşarunileyh de katlini ferman buyursa bu emri ifa etmemek ve padişahın hiddeti zail oluncaya kadar beklemeli"dir demektedir. Ona göre ALAÜDDİN'i katleden TIMURTAŞ PAŞA değildir.

¹³ SARI TIMURTAŞ mağlûp olup kaçarken, maiyyeti adamlarından birinin atı vurulup yaya kaldığını görünce acıyarak kendi atının terkesine almış, fakat daha ev-

Kabri Bursa'da *Çakır Hamamı* civarında olup yol açıldığı sırada mezarı muhafaza olunarak kabri bir âbide halinde muhafaza edilmiştir.

Bu iki Timurtaş Paşa'dan başka yine BİRİNCİ MURAD zamanında *Sivrihisar* ve *Sakarya* taraflarının muhafızı olan bir üçüncü TIMURTAŞ SUBAŞI vardır. Bu TIMURTAŞ SUBAŞI, vezir-ia'zam ÇANDARLIZÂDE ALİ PAŞA'nın kölesi olup ümeradan olarak hizmet etmiş ve sonra Emir-i Kebir unvanıyla büyük ümera arasında bulunmuştur.

Bu TIMURTAŞ'ın 810 Receb ve 1407 Ocak ve 820 Muharrem 1417 Şubat tarihli iki vakfiyesi vardır¹⁴. Birinci vakfiyesinde: من امراء والا كابر تيمورناش بك بن عبدالله عتيق المرحوم المغفور على پاشا (Min ümerâ-i vel ekâbir Timurtaş Bey bin Abdullah atik ul merhum ül mağfur Ali Paşa) kaydiyle kendisinin ALİ PAŞA'nın kölesi olduğunu göstermiş, ikinci vakfiyesinde de:

Emir-i kebir Muinüddin = اميركبير معين الدين تيمور تاش بن عبدالله *Timurtaş bin Abdullah* diye büyük emirlerden bulunduğu tasrih edilmiştir. Vefatı 1428 tarihinden sonradır. Bu vakfiyesinde efendisi Ali Paşa'nın biraderi İBRAHİM PAŞA şahidler arasında bulunmaktadır.

II

MURAD HÜDAVENDİGÂR KIZI VE KARAMANOĞLU ALÂÜDDİN BEY'İN ZEVCESİNİN ADI NEDİR?

Tarihlerimizde Osmanlı Pâdişahlarının zevceleriyle diğer bir hükümdarla evlendirilen kızları çok zaman asıl adlarıyla zikredilmiyerek *Devlet Hatun* veya *Sultan Hatun* gibi hükümdar ailelerine

vel canını kurtarmak isteyen uşak TIMURTAŞ'ı yaralayarak yere attıktan sonra atla beraber kaçmıştır. Yaralı olarak ÇELEBİ MEHMED'in adamlarının eline geçen SARI TIMURTAŞ, ÇELEBİ'nin yanına getirilmiş ve ÇELEBİ'nin kumandanı olup harbde maktul düşen İĞNE BEYE bedel katledildikten sonra başı EMİR SÜLEYMAN ÇELEBİ'ye gönderilmiştir. Bursalı BELİÇ *Güldeste*'sinde ve GAZZİ ZÂDE *Ravzat ül Müflihun*'da DEMİRTAŞ PAŞA'nın saltanat mücadelelerinde İSA ÇELEBİ tarafından bulunarak 805 h 1403 m de ÇELEBİ MEHMED tarafından katledildiğini yazmaktadırlar. MEHMED ÇELEBİ ile İSA ÇELEBİ arasındaki muharebenin tarihi sarih olmadığından bunların gösterdikleri tarih şüphelidir; vekayii tetkikine göre bunun daha sonra olması icab ediyor.

¹⁴ Vakıflar umum Müdürlüğü mücedded Rumeli ikinci defter 1282 başlar, s. 259 ve mücedded Anadolu sani s 7. Birinci vakfı *Hayrabolu*'da, ikincisi *Edirne*'dedir.

mahsus elkab ile zikrolunduklarından dolayı ¹⁵ asıl adlarının ne olduğu bazan bilinmemektedir. İşte bu kabilden olarak MURAD HÜDAVENDİGÂR'ın Karamanoğlu ALAÜDDİN BEY'e tezvic ettiği kızının elkabı da *Larende* (Karaman) daki medresesi kitabesinde *Sultan Hatun* diye hâkedilerek asıl adı gösterilmemiştir¹⁶. Feridun Bey Münşeati bu hanımın ismini *Nefise Sultan* diye göstermiş olduğundan şimdiye kadar öyle tanınmıştır¹⁷.

Karaman hükümdarı ALAÜDDİN BEY, HALİL BİN MAHMUD Bey'in oğludur; biraderi SEYFÜDDİN SÜLEYMAN BEY'in *Larende* yani *Karaman*'da -çünkü o tarihlerde *Larende* Karaman beyliğinin merkezi idi- hükümdar bulunduğu sırada Alaüddin Bey *Konya*'da bulunuyordu. Biraderi ve aile reisi SEYFÜDDİN SÜLEYMAN BEY'in haricî teşvik neticesinde ¹⁸ bazı Karaman beyleri tarafından desise ile 763 h 1361 de katledilmesi üzerine ALAÜDDİN BEY o tarihte Karaman hükümdarı olmuştur ¹⁹. Bundan başka ALAÜDDİN BEY'in 766 Cemaziyelevvel ve 1365 Ocakta Karaman hükümdarı bulunduğu *Larende*'deki Mevlevihaneye yapmış olduğu vakfından anlaşılmaktadır ²⁰. Bundan dolayı ALAÜDDİN BEY'in hükümdarlığı tarihi 1361 den başladığı anlaşıldığından vekayii buna göre tetkiki icabetmektedir.

ALAÜDDİN BEY'in, MURAD HÜDAVENDİGÂR'ın kızını hangi tarihlerde aldığı sarih olarak malûm değildir. Münşeati'taki kayda göre Alaüddin Bey, SULTAN MURAD'ın kızına talib olarak ABDÜLVEHHAB

¹⁵ *Neşri* 204, 232, *Aşık Paşazâde, Sahaif ül ahbar c. 3 s. 298; Hayrullah Efendi c. s. 4, s 57, 64, 65, 66* Kastamonu'da Sultan Hatun kitabesi (*Kastamonu Tarihi Talât Mümtaz s 139*) Bursa'da Çelebi Mehmed'in validesinin Devlet Hatun (*Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası sayı 8. s. 509*) ve Sinop'ta Süleyman Paşa kerimesi Sultan Hatun türbesi, Candaroğlu İsmail Bey'in validesinin vakfiyesinde *Devlet Hatun Vakıflar Umum Müdürlüğü* numara 582 s. 158.

¹⁶ *Karamanoğulları hakkında vesaik-i mahkûke, Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası sene 2 s. 161* (Halil Edhem)

¹⁷ *Feridun Bey Münşeati c. 1, s. 104* Arapça nikâh hutbesi.

¹⁸ *Şikâf Karaman tarihi 1946 tab'ı s. 89, 90.* SEYFÜDDİN SÜLEYMAN, Eretnaoğlu GİYASÜDDİN MEHMED BEY'in teşvikiyle öldürülmüştür.

¹⁹ *Tarihî Takvim Nur-ı osmaniye nüshası 3080 de 857 tarihi esas olmak üzere "Süleyman Bey vakiasından ve Alaüddin Bey cülusundan beru doksan beş yıldır" kaydı Alaüddin Bey'in 762 h 1360 da hükümdar olduğunu gösterir. Prof. OSMAN TURAN tarafından neşredilen Tarihî Takvim'de de Alaüddin'in cülüsü bir sene farkla 763 h 1361 dir. Ben sonraki tarihi koydum.*

²⁰ *Vakıflar Umum Müdürlüğü vakıf defteri numarası 579, s. 357 ilâ 361* bundan başka ALAÜDDİN BEY'in 769 tarihli bir vakfiyesi daha vardır.

adında bir elçi ile nâme -tarihi yoktur- ve hediyeler ve nikâha vekil olarak memleketinin en yüksek âlimlerinden Mevlâna *Muslihuddin*'i yollamıştır. ALAÜDDİN BEY'in isteğine muvafakat olunarak 783 ramazan 1381 Aralıkta ÇANDARLI HALİL EFENDİ tarafından nikâhları yapılmıştır ²¹.

Tetkikat neticesinde nikâh tarihinin yanlış olduğu anlaşılıyor; çünkü Münşeat'a göre nikâh akdi 1381 Aralık ayına tesadüf etmektedir; halbuki aynı senede ALAÜDDİN Bey'in zevcesi olan SULTAN MURAD'ın kızı tarafından *Larende*'de yaptırılmakta olan Hatuniye medresesi tamamlanmıştır ²². 1381 senesinin kış ayında nikâh yapılarak yine aynı sene kış ortasında gelinin *Karaman*'a gitmesi ve bir medresenin tamamlanmasına mantıkan imkân olmadığından nikâh tarihini 1381 den haylı sene evveline kadar götürmek zarureti vardır. *Camüddüvel*'de Velimenin 778 h 1376 olduğu gösteriliyor ki şimdilik doğrusu belki budur ²³.

Bu mütalâalardan sonra Karamanoğlu ALAÜDDİN BEY'in zevcesi sultanın adını gösterelim:

Başvekâlet arşivindeki tetkikatım esnasında 387 numaralı *Karaman ve memalik-i rum* tahrir defterinde MURAD HÜDAVENDİGÂR'ın kızının adı MELEK HATUN olarak gösterilmiştir. Buradaki kayıta: *وقف مدرسه ملك خاتون بنت سلطان مراد بن اورخان بن عثمان غازى* *Vakf-ı medrese-i Melek Hatun binti Sultan Murad bin Orhan bin Osman Gazi der nefsi Larende* ve *وقف تربه خاتون و مدرسه* ve *Vakf-ı türbe-i hatun ve medrese-i mezkûre benâm hatuniye* denilerek medrese ve türbe yaptıran ve bunlara vakıf tahsis eden hatunun Murad Hüdavendigâr'ın kızı *Sultan Hatun* unvanlı MELEK HATUN olduğu anlaşılıyor ²⁴.

²¹ *Feridun Bey Münşeatı c. 1, s. 104.*

²² Hatuniye medresesi kitabesi aynen şöyledir: âyet-i kerime ve hadîs-i şeriften sonra:

أمر بمصارة هذه المذمة المباركة الشريفه في إمام دولة الامير الكبير المؤيد المظفر علاء الدنيا والدين
[بن] خليل بن محمود خلدالله ملكه سلطان خاتون بنت سلطان مراد بن اورخان بن عثمان معاون اهل ايمان
بتأييد الرحمان في سنة ثلث و مئتين و سبعين

²³ *Camüddüvel umumi kütüphanesi nüshası C. 2 s. 408.*

²⁴ Başvekâlet arşivi, Konya ve Memalik-i rum kadim ve cidid tahrir defteri numarası 387, s. 115. Melek Hatun, medresesi için nefsi *Larende de Hatuniye hamamı* ile üç değirmen, on altı kıta arazi ve beş kıta bağ ve türbesi için de *subaşı değirmeni* ile dört kıta arazi vakfetmiştir. Bunların senevi gelirleri defterde kayıtlıdır.

III

MİHALOĞLU MEHMED BEY NEDEN DOLAYI
ÇELEBİ MEHMED TARAFINDAN TOKAT KALESİNE
HAPSEDİLMİŞTİR?

Osmanlı tarihinin baştan itibaren yüzelli senelik vekayii çok noksan ve çok karışık olduğundan, o devirler hakkındaki malûmat tabîî olarak sarih surette bilinmemekte, yeni tetkiklere ve yeni vesikalara ihtiyaç görülmektedir. Bundan dolayı bir buçuk asırlık ilk devre ait hâdiselerin kısım kısım etraflı surette incelenmesi zaruridir. Bir vakfiyeye dayanarak aşağıda bahsedeceğimiz MİHALOĞLU MEHMED BEY'in hapis işi de bu kabilden olup bize daha isabetli olduğuna kaani olduğumuz bir meselenin hallini göstermektedir. Meseleyi halle girişmezden evvel bu hususta belli başlı Osmanlı tarihlerinin mütalâalarını hulâsa edelim:

Tarihlerde görüldüğü üzere SULTAN ÇELEBİ MEHMED 816 h 1413 m de kardeşi MUSA ÇELEBİ'ye galebe ettikten sonra onun Rumeli Beylerbeyliğine tâyin etmiş olduğu MİHALOĞLU MEHMED BEY'i Tokat kalesinin *Bedevis Çardak* mevkiine hapsedmişti²⁵.

Mihaloğlu MEHMED BEY, MURAD HÜDAVENDİGÂR ve YILDIRIM BAYEZİD, EMİR SÜLEYMAN zamanlarında Rumeli'nin Balkan mintakasındaki akıncıların kumandanı bulunmuştu. YILDIRIM BAYEZİD'in oğullarının saltanat mücadeleleri esnasında EMİR SÜLEYMAN ÇELEBİ'nin hizmetinde bulunmuş ve onun *Anadolu*'ya geçişinde *Rumeli*'de kalmış ve MUSA ÇELEBİ'nin biraderine karşı saltanat dâvasıyla *Sinop* ve *Eflâk* üzerinden Rumeli'ye geçmesi üzerine MUSA ÇELEBİ tarafını tutmuştur.

MUSA ÇELEBİ, Rumeli'de EMİR SÜLEYMAN'a karşı hareket ederek ilk defa muvaffak olamamış ve daha sonra EMİR SÜLEYMAN'ın sefahatinden müteessir olan bir kısım Rumeli beyleri ve bu arada MUSA ÇELEBİ'nin faaliyet mintakasındaki akıncı kumandanı olan MİHALOĞLU MEHMED BEY de MUSA'nın daveti üzerine ona iltihak eylemiş²⁶

²⁵ Aşık Paşazâde s. 84 de ŞEYH BEDREDDİN ile beraber ÇELEBİ MEHMED'in MİHALOĞLU'na ayda bin akça maaş tahsis ettiğini yazarsa da ikinci kayıt diğer tarihlerde yoktur.

²⁶ Âli c. 5, s. 136, Tacü'ttevarih c. 1, s. 252, Solakzâde s. 108, Hayrullah efendi c. 5, s. 65.

ve Müverrih Âli'ye göre MUSA ÇELEBİ'nin *Edirne* üzerine yapmış olduğu baskını MEHMED BEY idare etmiştir²⁷.

MUSA ÇELEBİ, EMİR SÜLEYMAN'a galebe çaldıktan ve *Edirne*'de hükümdarlığını ilân ettikten sonra Mihaloğlu'nu Rumeli Beylerbeyliğine tâyin eylemiştir²⁸.

Yine Osmanlı tarihlerine göre *Anadolu*'da hükümdar bulunan ÇELEBİ SULTAN MEHMED, MUSA'yı bertaraf ederek Osmanlı devletini bir idare altında toplamak üzere Bizans imparatoriyle anlaşkıktan sonra onbeş bin askarla birinci defa Rumeli tarafına geçtiği sırada, MIHALOĞLU MEHMED BEY, oğlu YAŞİ BEY'i²⁹ gönderip sadâkâtini arz ve zamanı gelince kendisinin iltihak eyliyeceğini bildirmiştir³⁰

Bazı tarihler, *Çatalca* civarında *İnceğiz* mevkiindeki muharebede Mihaloğlu'nun, MUSA'dan ayrılarak MEHMED ÇELEBİ tarafına geçtiğini yazıyorlarsa da³¹ MEHMED BEY, son demine kadar MUSA'nın yanında bulunmuş ve sonra da tevkif edildiği görüldüğünden, bu rivayetin YAŞİ BEY'in, ÇELEBİ MEHMED'e iltihakından ileri gelmiş olması muhtemeldir. Bir kısım tarihler de ÇELEBİ MEHMED'in son defa Rumeli'ye geçtiği sırada YAŞİ BEY'in, *Vize* suyu kenarında ÇELEBİ MEHMED ordusuna iltihak etmiş olduğunu yazmaktadırlar

²⁷ *Âli c. 5, s. 136. Münecimbaşı c. 3, s. 321 ve Hammer c. 2, s. 104* de diğer tarihlerin mütealecarının hilâfına MUSA ÇELEBİ'nin *Edirne* surları önüne geldiğini EMİR SÜLEYMAN'a MIHALOĞLU MEHMED'in haber verdiği beyan ediliyorsa da vekayiin seyrine göre bu mütalea pek varid görülüyor; bununla beraber, MIHALOĞLU'nun MUSA ÇELEBİ ile ÇELEBİ MEHMED'e karşı iki taraflı durumu nazarı dikkate alınacak olursa MEHMED BEY'in *Edirne*'de EMİR SÜLEYMAN'ın yanında bulunarak sonradan MUSA ÇELEBİ'ye iltihak etmiş olması da muhtemeldir.

²⁸ *Aşık Paşazâde s. 82, 83; Behiştî s. 46, 47; Oruç Bey s. 39 ve 107; Lütfi Paşa s. 64; Tacüttevarih c.1, s. 252; Âli c. 5, s. 138, Hayrullah Efendi s. 6. s. 67; Tacüttevarih* ve diğerleri. SOLAKZÂDE, MUSA'nın Balkanlara girer girmez MIHALOĞLU kendisine tâbi olarak Beylerbeyi olduğunu yazar.

²⁹ *Âli c. 5, s. 170; Behiştî s. 46, 47; Aşık Paşazâde s. 83; Tacüttevarih c. 1, s. 267; SOLAKZÂDE s. 108* de YAŞİ BEYİ, Mehmed Bey'in oğlu olarak gösteriyorlar. Mihaloğulları şeceresiyle Âli'de (c. 5, s. 141) ve Münecimbaşı'da c. 3, s. 324, 326 KÖSE MIHAL BEY'in oğlu yani Mehmed Bey'in kardeşi olduğu kaydediliyor.

³⁰ *Oruç bey s. 40, 108 ve Lütfi Paşa s. 66 ve Behiştî s. 46 ve Aşık Paşa zâde s. 83.* Hayrullah Efendi ise bu muharebede MIHALOĞLU MEHMED BEY'in ÇELEBİ MEHMED'e iltihak ettiğini yazmaktadır (c. 6. s. 69).

³¹ *Tacüttevarih c.1, s. 259 ve Münacimbaşı c. 3, s. 323 ve Hayrullah efendi c. 6. s. 69.*

ki bu ikinci kayıt daha doğrudur³². Olayların cereyanına nazaran SULTAN ÇELEBİ MEHMED, son defa Rumeli'ye geçip, *Vize* suyu kenarına geldiği zaman EVRENOZOĞLU ALİ BEY'le beraber, Mihaloğlu YAŞI BEY, Çelebi ordusuna gelmişlerdir.

MUSA ÇELEBİ, mağlûb olup maiyyeti kuvvetleri dağıldıktan sonra yanında ümeradan olarak MİHALOĞLU MEHMED BEY ve Kara Timurtaş Paşazâde UMUR BEY, AZAB BEY ve bir de kazaskeri Samavna kadısı oğlu ŞEYH BEDREDDİN'den başka kimse kalmamıştır³³. MUSA'nın katli üzerine MİHALOĞLU MEHMED BEY yakalanarak *Tokat* kalesinin *Bedevis Çardak* mevkiine hapsedilmiştir³⁴.

ÇELEBİ MEHMED'in 824 h 1421 m de ölümünden sonra büyük oğlu İKİNCİ MURAD hükümdar ilân edilmiş ve buna karşı Bizans İmparatoru'nun müzaheretiyile *Limni* adasında *Meryemana manastırı*'nda nezaret altında bulunan YILDIRIM BAYEZİD'in oğlu MUSTAFA ÇELEBİ *Gelibolu* yoluyla Rumeli'ye geçirilip hükümdarlığını ilân etmişti. Tarihlerde görüldüğü üzere MUSTAFA ÇELEBİ Anadolu'ya geçerek *Bursa*'da bulunan MURAD üzerine yürümüştü. Bu nazik durum dolayısıyla, SULTAN MURAD'ın yanındaki paşaların ve diğer ümeranın kararları üzerine *Tokat* kalesinde mahbus bulunan MİHALOĞLU MEHMED BEY hapisten çıkarılarak orduya getirilmiş, onun Rumeli ümerasıyla görüşmesi ve diğer bazı tedbir ve desiseler neticesinde MUSTAFA ÇELEBİ muharebe etmeden *Rumeli*'ye kaçmağa mecbur olmuş ve yakalanarak öldürülmüştür.

Tarihlerimizdeki bu mütalâaları kaydettikten sonra meseleyi ele alalım.

MİHALOĞLU MEHMED BEY'in İKİNCİ MURAD'ın cülûsundan evvel yani ÇELEBİ MEHMED zamanında serbest olup ümeradan bulunduğu, Timurtaş Paşa oğlu ORUC BEY'in *Geyve* kasabasının

³² *Hayrullah Efendi c. 6. s. 71* YAŞI BEY ile MEHMED BEY'in ÇELEBİ MEHMED'e iltihakını yazar; *Behiştî s. 47* ve *Solakzâde s. 118* ve *Tacüttevarih c. 1, s. 259* ÇELEBİ'nin birinci defa Rumeli'ye geçişinde MUSA'nın ümerasıyla ittifak eden MİHALOĞLU MEHMED BEY'in, ÇELEBİ MEHMED tarafına geçtiğini yazarken diğer bir yerde (s. 267) yani ÇELEBİ MEHMED'in son defa *Rumeli*'ye geçişinde oğlu YAŞI BEY'i ÇELEBİ'nin yanına gönderip kendisinin de muharebe esnasında iltihak edeceğini void eylediğini beyan eder.

³³ *Tacüttevarih c. 1, s. 271*, *Müneccimbaşı c. 5. s. 325* ve *Solakzâde s. 122* ve *Haber-i Sahih c. 2. s. 114*. *Âli ise c. 5. s. 173*, MUSA'nın yanında ŞEYH BEDREDDİN ile AZAB AĞA'dan başka kimse kalmadığını beyan ediyor.

³⁴ Bütün Osmanlı tarihleri.

daki zaviyesi için tertibettirmiş olduğu 823 Rebiulevvel ve 1420 Mart tarihli vakfiyesinde şahitler arasında bulunmasıyla sabit oluyor ³⁵. Bu vakfiyede sırasıyla veziriâzam BAYEZİD, İkinci vezir ÇANDARLI ZÂDE İBRAHİM ve üçüncü vezir HACI İVAZ PAŞA'lardan sonra *Mehmed Bey ibn Mihal* adı geçiyor ve vezirlerden sonra vakfiyede imzası olduğuna göre ümeranın başta gelen nüfuzlularından olduğu anlaşılıyor. Şu halde MEHMED BEY, MUSA ÇELEBİ'nin katlinden sonra tevkif olunarak Tokat kalesine hapsedilmemiştir³⁶. İKİNCİ MURAD'ın cülûsu esnasında hapisten çıkarılıp getirildiği bütün tarihlerin kayıtlarından anlaşıldığından, o halde ne zaman ve ne sebebe mebni hapsedilmiştir?

Hammer tarihi'nin me hazını göstermiyerek MIHALOĞLU MEHMED BEY'in, SAMAVNALI ŞEYH BEDREDDİN hâdisesini müteakib -herhalde vakada alâkası sebebiyle- elde edilerek Tokat'ta hapsedildiğini yazdığına göre³⁷, MIHALOĞLU'nun tevkifi bu hâdis e üzerine vuku bulmuş oluyor. ŞEYH BEDREDDİN'in Balkanlarda faaliyette bulunduğu mintaka MIHALOĞLU MEHMED BEY akıncılarının bulunduğu saha olup MUSA ÇELEBİ zamanında BEDREDDİN ile de tanışık ve dost olduklarına nazaran, MEHMED BEY bu vakada ŞEYH BEDREDDİN'e belki gizlice müzahir olduğundan ve belki de isyanda MEHMED BEY'in akıncılarının da şeyhe tâbi olmalarından dolayı tevkif ve hapis edilmiş olacaktır. ŞEYH BEDREDDİN'in katli, tarihlerimizin bazılarının doğru olarak yazdıkları gibi 823 senesinde olduğundan ORUC BEY vakfiyesiyle, hem Mihaloğlu'nun hapsedildiği tarih ve hem de BEDREDDİN'in ihtilâfi mücib olan -çünkü şeyhin ölümü 820, 822,

³⁵ Oruç Bey bin Timurtaş Bey ibn Ali Bey vakfiyesi (*Vakıflar Umum Müdürlüğü mücedded Anadolu beşinci defter sahife 179*). Vakfiyede şahitler arasında baştan başlayarak (Bayezid el vezir ül fakir) (İbrahim el vezir ül fakir) (İvaz el vezir ül fakir) (Mehmed Bey ibn Mihal) imzaları birbirini takip ediyor.

³⁶ Belki de ÇELEBİ MEHMED'in, MUSA ÇELEBİ'ye galebesini müteakib kısa bir zaman için tevkif olunarak sonra yine mevkiini almıştır.

³⁷ *Hammer Ata Bey tercümesi c.2,s. 162, 163*. Halbuki Hammer daha yukarıda (s. 113) Rumeli Beylerbeyi bulunan Mihaloğlu esir edilerek efendisine sadakatin-den dolayı Tokat'da *Bedeşiler Çardağı*'nda hapis ile mücazat edidi demekte ve daha sonra metindeki gibi Bedreddin aleyhindeki muharebede esir edilmiş olduğunu beyan etmektedir. Bu kayıtlar doğru ise MUSA'nın katlinden sonra MIHAL OĞLU belki muvakkaten tevkif edilmiş ve sonra serbest bırakılarak *Edirne*'de bulundurulmuştur.

823 olarak ihtilâflıdır- katli tarihi tesbit edilmiş oluyor³⁸. ŞEYH BEDREDDİN vakasından bir sene sonra nüzül isabetiyle Çelebi Mehmed vefat edip yukarıda görüldüğü üzere MUSTAFA ÇELEBİ'nin Bursa üzerine yürümesi sebebiyle MEHMED BEY serbest bırakılarak Rumeli beylerini SULTAN MURAD tarafına meylettirmiştir. Malûm olduğu üzere MİHALOĞLU MEHMED BEY, İKİNCİ MURAD'ın kardeşi KÜÇÜK MUSTAFA ÇELEBİ'nin isyanında, MUSTAFA ÇELEBİ'nin ümerasından TACEDDİN OĞLU MAHMUD tarafından *İznik*'te öldürülmüştür. (826 h 1423 m)³⁹.

IV.

ÇELEBİ SULTAN MEHMED'İN VALDESİ GERMİYAN OĞLUNUN KIZI DEĞİLDİR

Osmanlı tarihlerinde görüldüğü üzere Germiyan hükümdarı SÜLEYMANŞAH⁴⁰ Osmanlı devletinin şevketini görüp Karaman oğullarının taarruzlarından endişe ettiği için oğlu YAKUB ÇELEBİ ile görüşerek kızını Osmanlı hükümdarı MURAD HÜDAVENDİĞÂR'ın oğlu YILDIRIM BAYEZİD'e vermiş ve kızının çeyizi olarak da *Kütahya*, *Tavşanlı*, *Eğrigöz* (Emed) ve *Simav* şehir ve kasabalarını da Osmanlılara terk etmişti (783 h 1381 m). YILDIRIM BAYEZİD'e verilen SÜLEYMAN'ın kızı, MEVLÂNA CELÂLEDDİN RUMÎ'nin oğlu SULTAN VELED'in kızı MUTAHHERE HATUN'dan doğmuştur⁴¹.

YILDIRIM BAYEZİD'le *Devlet Hatun* unvanı verilen Germiyan oğlunun kızından ÇELEBİ SULTAN MEHMED'in doğduğu rivayet edilmekte ise de bu mütalâa tetkike muhtaçtır. Eski menbalarda ÇELEBİ MEH-

³⁸ ŞEYH BEDREDDİN'in ölümü tarihi Şakayik tercümesi (S.79) ile Oruç Bey (s.45) 820 h 1417 m de gösterdikleri gibi vekayii cereyanına göre Tacüttevarih'te ve senesi gösterilmek suretiyle Müneccimbaşı (c. 3, s. 333) da 822 h 1419 m ve Cihannüma'da ve İslâm Ansiklopedisindeki Bedreddin maddesinde 823 h 1425 senelerinde gösterilmiştir. Bedreddin'in katli hakkında *دودالابد عشق و* *عجل الوصل له* terkibi de katlinin 823 olduğunu göstermektedir.

³⁹ *Âşık Paşazâde s. 102, Tacüttevarih, Müneccimbaşı ve diğer tarihler.*

⁴⁰ Müneccimbaşı, SÜLEYMANŞAHI yanlısı olarak Ali Bey diye zikrediyor. Buna da sebeb KARAMANOĞLU ALİ (Alaüddin) BEY'i Germiyan oğlu diye kaydetmiş olmasıdır (*Cami üd düvel-Umumî Kütüphanesi nüshası 5020 c. 2, s. 435*).

⁴¹ *د چون طالع سعادت ازلیه سر سالیانشاه گرمیانی را تاجدار اقبال دو جهانی کردانند بدولة ازدواج حضرت مطهره سلطان ابنةالسلطان جهانالدين ولد قدس سره رسانید* (Sefine C, I, S. 524)

MED'in, Germiyan hükümdarı SÜLEYMANŞAH'ın kızından doğmuş olduğuna dair hiçbir kayda tesadüf etmedim. Bunu ilk defa NAMIK KEMAL BEY⁴² ve daha sonra merhum AHMED TEVHİD BEY ortaya atmışlardır⁴³. Zannıma göre bu yanlışlık Germiyanoglu'nun kızına *Devlet Hatun* denilmesinden ve aynı unvanın kabir kitabesinde görülmesinden⁴⁴ ileri gelmiş olacaktır. Daha sonraki eserler de aynı suretle ÇELEBİ MEHMED'in validesinin Germiyanoglu SÜLEYMANŞAH'ın kızı olduğunu beyan etmişlerdir⁴⁵. Halbuki *Devlet Hatun, Sultan Hatun* gibi tâbirler, hükümdar ailelerine verilmiş olan unvanlardan olup asıl isimleri değildir.

SAKIB DEDE, *Sefine-i Mevleviyyesinde*, YILDIRIM BAYEZİD'in Germiyanoglu'nun kızından İSA ve MUSA Çelebilerin doğduklarını kayıt ederek ÇELEBİ MEHMED'den bahsetmemektedir⁴⁶. Ankara muharebesinde esir düşen MUSA ÇELEBİ'nin TİMUR'un avdetinde Germiyan hükümdarı İKİNCİ YAKUP BEY'in yanında bırakılmış olması MUSA'nın, Germiyanoglu'nun kızından doğmuş olması zannını vermektedir.

⁴² Osmanlı tarihi (Namık Kemal) c.1,s. 305.

⁴³ AHMED TEVHİD; *Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası sene 2, s. 510*

⁴⁴ *Bursa'da ÇELEBİ MEHMED'in validesi DEVLET HATUN'un kabri kitâbesi:* baş taşında :

١ — هذه تربة الشريفة المخدرة السترة

٢ — سلطان الخوارجين دولت خاتون

٣ — وهى والدة السلطان الاعظم سلطان

٤ — محمد بن بايزيد خان خلد ملك

Ayak taşında :

٥ — فى تاريخ شهر

٦ — شوال لسنة ست عشره

٧ — وثمانمائه الهجرية الهلالية

Bu kitâbenin birinci satırındaki (سترة Sütire) yi merhum ALİ EMİRİ EFEDİ (السيدة Seyyide) olarak yanlış kaydetmek suretiyle DEVLET HATUN'un, validesi tarafından sadattan olduğunu göstermek istemiştir.

⁴⁵ *Osmanlı Tarih ve Edebiyat mecmuası* (Ali Emiri) sene 2,s. 429 ve *Düvel-i İslâmiye* (Halil Edhem) s.292- Merhum HALİL EDHEM BEY, *Âl-i Germiyan* kitâbelerinde (*Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası sene 1*) Germiyan oğlunun kızıyla YILDIRIM BAYEZİD'in izdivaçlarından bahsettiği halde Çelebi'nin bunlardan doğduğunu zikretmemiş ve sonradan ALİ EMİRİ'nin Osmanlı hanedanının kadın tarafından ÇELEBİ MEHMED'den itibaren sadattan olduğunu isbat etmek için ortaya attığı indî mütalealara istinad ile ÇELEBİ'nin validesinin MUTAHERE HATUN'un kızı olduğuna zahib olmuştur.

⁴⁶ *Sefine-i Mevleviyye c. 1. s. 5.*

Şu halde ÇELEBİ SULTAN MEHMED'in validesi kimdir?

ÇELEBİ SULTAN MEHMED, 816 Şevval ve 1414 Ocak'da vefat eden validesi DEVLET HATUN'un vasiyyeti üzere annesinden miras olarak kendisine kalmış olan mal üzerine kendisi de ilâve yaparak *Merzifon*'da kendi medresesinin yanında validesi namına bir sofa ve iki odayı havi zaviye yaptırmıştır. Bu zaviyenin vakfiyesi ÇELEBİ MEHMED'in vefatından on ay sonra 23 Rebiulâhir 825 (16 Nisan 1422) de tertip edilmiştir. Vakfiyede ÇELEBİ MEHMED'in validesi şöyle tasvir edilmektedir ⁴⁷;

« . . . سيدة النساء في العالمين تاج الخواتين دولت خاتون بنت عبدالله
وهي كانت ام السلطان الاعظم شاهنشاه المعظم الدارج الى رحمة ربه الصمد
السلطان محمد بن السلطان السعيد المغفور له السلطان بايزيد تغمد هم الله
بغفرانه . . . »

İşte bu vakfiyedeki DEVLET HATUN BİNT-i ABDULLAH kaydı, ÇELEBİ MEHMED'in Germiyanoglu'nun kızıdan olmadığını, validesinin YILDIRIM BAYEZİD'in zevcelerinden mühtediye bir kadın olduğunu göstermektedir.

* * *

Tarihlerimizde İkinci Murad'ın, Germiyan hükümdarı YAKUB BEY'in (Kütahya halkı buna Yakub Han Çelebi derler) zevcesine *Şah'ana* dediği beyan ediliyor ⁴⁸. Kütahya evkafına âid bir tahrir defterinde *Tavşanlı*'ya tabi *Çukurviran* köyünün vakfından bahsedildiği sırada şu kayde tesadüf ediyoruz:

Kariye-i Çukurviran tabi-i Tavşanlı: Hüdavendigâr (Birinci Murad) zamanında Çavlu Beyoğlu Resul Bey'in atadan ve dededen kalmış ve satun alınmış mülki imiş. Resul Bey'den Dede Bali'ye miras geçmiş. Dede Bali dahi vakıf eylemiş, merhum Yakub Çelebi vakfını müsellemlen tutmuş, merhum Sultan Mehmed'e (Çelebi'ye)

⁴⁷ *Vakıflar Umum Müdürlüğü haremeyn defteri 13* (tasnif numarası 746) s. 58.

⁴⁸ İKİNCİ MURAD, Candaroğullarından kız aldığı zaman gelini *Bursa*'ya getirmek için giden heyet arasında Germiyanoglu YAKUB BEY'in zevcesi de vardı "ve dahi PAŞA GERÇEK ki Germiyanoglu YAKUB BEY'in Hatunı idi; ana hünkâr *Şah'ana* derdi..." *Aşık Paşazâde* s. 106, *Tacüttevarih* c.1.s. 320 ve *Sahaif ül ahbar* c. 3 s. 342, *Hayrullah Efendi* c. 7 s. 54. Hayrullah efendi, Yakub Bey'in zevcesinin adını *Paşa Kerime Hanım* diye kaydediyor.

arzedip anlar dahi müselleme tutup hükmi hümayun vermiş; sonra Sultan Murad (İkinci) tâbe serah'a arzemişler babaları sultanun ve ammülari Yakub Çelebi'nin mektupların görüp müselleme tutmuşlar ve misâl-i şerif dahi vermişler" ⁴⁹.

Burada İKİNCİ MURAD'ın Yakub Çelebi'ye emmi (Amca) dediği kaydı vardır. Tabii olarak YAKUB ÇELEBİ, İKİNCİ MURAD'ın amcası değildir. Tahrir defterini yazan muharrir mi acaba yanlışlık yaptı? YAKUB ÇELEBİ'nin, Osmanlı hükümdarı ÇELEBİ MEHMED'in yüksek hâkimiyetini tanıdığı malûm olup iki taraf arasındaki samimî münasebet de ÇELEBİ'nin vefatına kadar devam etmiştir. İKİNCİ MURAD, babasının en müşkil devirlerinde onun müttefiki olan YAKUB ÇELEBİ'ye bir cemile olmak üzere amca muamelesi mi yapmış olacak? Yakub Bey'in zevcesine de *Şah'ana* demiş olması bu son mütalâayı teyidedeğe benziyor.

⁴⁹ Başvekâlet arşivi 740 numaralı Kütahya evkaflı defteri s. 35 b ve Ankara tapusu Kütahya defteri 560 s. 68.

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

POMPEJİ. *Zeugnisse griechischer Malerei*. Aufnahmen von Walter Dräyer. Auswahl und Einführung von Karl Schefold (= Pompeyi. *Yunan Ressamlığına dair vesikalar*. Fotoğraflar: W. Dräyer. Resimleri seçen ve metni yazan: K. Schefold). München, R. Piper u. Co. Verlag, 1956, 12°, 50 s. metin, 19 levha.

Büyük Yunan heykeltraşlarının vücutte getirdikleri eserler hakkında Romalılar zamanında yapılmış olan ve kalite bakımından değişen kopyalar aşağı yukarı bir fikir vermektedirler. Çünkü bu kopyaların, orijinallerden kalıplar alınmak ve muayyen bir ölçü sistemi tatbik edilmek sayesinde, bir dereceye kadar objektif oldukları söylenebilir. Heykeltraşlardan aşağı olmıyan ve Yunan sanatının gelişmesinde onlar kadar büyük bir rol oynamış bulunan Yunan ressamlarının tabloları ise istisnasız kaybolmuştur. Bunlar hakkında bir fikir edinmek için Yunan vazo resimlerinin yanında önemli bir kaynak daha vardır ki o da Vezüvün M. s. 79 senesindeki indifai neticesinde küllere gömülmüş olan Pompeyi ve Herkulaneum gibi şehirlerin evlerinde bulunmuş olan duvar resimleridir. Bunlar bize Milâddan önce ve sonra 1. asırda, Roma da dahil olmak üzere, İtalya şehir ve kasabalarındaki evlerin iç mekân tezyinatı hakkında canlı bir fikir vermektedir. Bu resimler arasında gerek Yunanistan ve Anadolu, gerek İtalya'da mâbedlerde, resmî binalarda, yahut o devirlerde vücutte getirilmeğe başlanılan hususî kolleksiyonlar ve müzelerde saklanan Yunan tablolarının kopyaları bulunması ihtimali kuvvetli olduğuna göre, Pompeyi ve Herkulaneum duvar resimleri birinci derecede bir önem taşır gibi görünmektedirler. Hakikatte ise bu kopyalardan orijinaler hakkında bir fikir edinme meselesi, çok cazip olmakla ve şimdiye kadar bir çok müdekkiki bir hayli meşgul etmiş bulunmakla beraber, lâyıkıyla halledilememiş, kendisinden beklenen neticeleri vermemiştir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Bir kere Pompeyi-Roma duvar resimlerindeki kopya bizatihi bir sanat eseri olarak başlı başına yer almamakta, ikinci Pompeyi üslûbu ile başlayan arşitektonik resimlerin ve çerçevenin bir parçası olarak, yani arşitektonik resme tâbi bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Binaenaleyh bu mimarî çerçeve içinde Yunan orijinali, esas durduğu yer ve eb'adı nazarı itibare alınmaksızın, büyütülmekte yahut küçültülmekte, hattâ şekli dahi değiştirilerek meselâ dikdörtgen bir resim kareye tahvil edilmektedir. Ekserisi büyük bir sanat kabiliyetine sahip olmıyan binlerce duvar dekoratörünün orijinaleri doğrudan doğruya kopya ettikleri de varit değildir. Fresko tekniğinde yapılmış olan, yani alçı duvar sathı daha ıslak iken boyanın süratle vurulmasını icap ettiren bu dekorasyon tarzı böyle bir ihtimali uzaklaştırmakta, dekoratörlerin doğrudan doğruya orijinal ile temasa gelmelerini mümkün kılmamaktadır. Binaenaleyh, bu dekoratörler mensup oldukları atölyelerde bulunan, üslûp ve sanat değerleri çok değişik olan ve zaman zaman teksir edilerek dağıtılan ikinci el kopyaları ile çalışmak mecburiyetinde idiler. Bundan başka bu ressam ve dekoratörlerin muayyen bir orijinalle bağlı kalmadıkları, arşitektonik dekorasyon icabı orijinalde birtakım değişiklikler yaptıkları, hattâ birçok orijinal tablolardan aldıkları moti.leri birleştir-

mek suretiyle eklektik resimler vücade getirdikleri gözönünde bulundurulacak olursa Pompeyi ve Herculaneum duvar resimlerinin tahlili ile orijinale ulaşmanın ne kadar güç, hattâ birçok hallerde imkânsız olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Pompeyi ve civarı duvar dekorasyonu ile öteden beri uğraşmış ve *Belleten*'de (cilt XVI, 1952, s. 419 v. dd.) tahlil ettiğimiz "*Pompejanische Malerei. Sinn und Ideengeschichte*" adlı değerli bir eser yazarak bu dekorasyonun gerisinde gizli olan mâna ve mahiyeti ortaya koymağa çalışmış olan Basel Üniversitesi arkeoloji profesörü Karl Schefold bu son küçük, fakat özlü eserinde, Pompeyi duvar resimleri arasından büyük bir isabetle seçilmiş 19 renkli levhaya dayanarak bu resimlerden Yunan orijinaleri hakkında bir fikir edinmemizi mümkün kılmaktadır. Müellif bu resimlerin büyük bir kısmının erken hellenistik devir ressamlarından Apelles ve Protogenes'in meşhur tablolarının kopyaları olduğu kanaatindedir. Çünkü bu ressamlar, bilhassa Petronius'un satirik romanında ifadesini bulan antik tradisyona göre, resim sanatının zirvesine ulaşmış üstadlardı. Ne kendilerinden önce, ne de sonra gelen ressamlar bunların mertebesine ulaşabilmişler ve geniş kütlelerin sanat temayüllerine cevap verebilmişlerdir. Acaba bu iki ressamın bu kadar şöhret kazanmalarının sebebi ne idi? Bu sebepleri bulmak, yani bu sanatkarların resim sahasında ortaya koydukları yenilikleri lâynkile tebarüz ettirmek için Schefold M. ö. 4. asır klâsik tablolarının kopyaları olan Pompeyi resimlerini (levha 4, 5, 6, 14, 28) tahlil etmekte, bunları bürünmüş oldukları Roma kisvesinden sıyrarak esas şekilleri ile kavramağa çalışmaktadır. Müellife göre bu tablolar aksiyon ve hareket bakımından fakir, fakat veکار bakımından zengindirler. Apelles ve Protogenes'in temsil ettikleri erken hellenistik sanat cereyanına giren tablolarda ise (levha 1-3, 7-13, 15-17, 19) plâstik-lineer unsur ressamı unsura, zamansızlık ânilige ve muayyen şartlar altında vücade gelen kahraman tipleri individüel tiplere yerlerini bırakmaktadırlar. Bu tablolar-daki figürlerde, herhalde Theophrast'ın karakterleri, Yeni Komedyaya ve o devirde çok gelişen portre sanatının tesiri altında, deruni hisler ve ruh hareketleri belirlemektedir. Bu yeni cereyanda her şey başka bir gözle görülmekte, bu sayede Yunan resim sanatı klâsik tradisyonun çerçevelerini kırarak kendisine yeni yollar aramaktadır. Schefold her levhanın gayet dakik ve zannımıza göre isabetli bir tasvir ve tahlili sayesinde bu yenilikleri Romalı kopistlerin tâdil ve tahriflerine rağmen, ortaya koymak istemekte ve umumiyetle buna muvaffak olmaktadır. Antik resim sanatının bir faslını, nefis bir surette ve orijinalere tam sadık kalınarak basılmış resimlere dayanarak, aydınlatıldığından dolayı müellife teşekkür etmeği borç biliriz.

PROF. DR. ARIF MÜFİD MANSEL

AŞKIDIL AKARCA-TURHAN AKARCA, *Milâs, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. İstanbul, 1954, İstanbul Matbaası, 8°, 176 s., metin içinde 18 plân ve kroki, iki harita ile metin haricinde 61 levha halinde 134 resim vardır. Fiyatı 750 kuruş.

Güney-batı Anadolu'da Muğla'nın en mühim kazası olan "Milâs" hakkında 1954 de yayınlanan bu kitabı muhtelif yönlerden tanıtan yazılar görüldüğü halde ¹,

¹ Kitap hakkında şimdiye kadar yazılanlar arasında, eseri Dr. A. Kansu'nun zirai yönden (*Ziraat Dergisi* No:123 1954 s. 58), E. Tümertekin'in coğrafi yönden

eserin esas değerini teşkil eden arkeolojik muhtevası üzerinde bu güne kadar durulmadı. Bir müddet evvel Milâs civarına yaptığımız seyahat sırasında, yerinde kullanmak fırsatını bulduğumuz kitabı bu bakımdan tanıtmaya çalışacağız. Esas itibariyle Milâs kazası hakkında toplu bilgi vermek maksadiyle yazılmış olan eser, 1-“Coğrafya”, 2-“Tarih ve Arkeoloji”, olarak iki bölümdür. “Tarih ve Arkeoloji” bölümünün, Milâs hakkındaki ilmi yazılar ve metotlu çalışmalarını bildiğimiz² Dr. Aşkıdil Akarca tarafından yazılmış olduğunda şüphe yoktur. Bir vesile ile Prof. L. Robert’in belirttiği gibi Dr. A. Akarca arkeolojiyi, “sadece kuru malzeme toplamak şeklinde değil, üzerinde çalışılan mıntıkayı, insanları ve tabiiyle bütün olarak tanımak” şeklinde tatbik ettiği cihetle³, kitap ne kuru bir ilim kitabı, ne de ikinci elden bilgi veren sathi bir rehber halinde bırakılmıyarak nispeten az tanınan Karia’nın bu parçası için pek çok orijinal malzemeyi havi, kolay okunur bir kaynak halinde hazırlanmıştır. Bu bölümün başında, Milâs’ın uzun müddet merkezini teşkil ettiği Karia’nın 19 uncu asır sonuna kadar tarihi hülâsa edilmiştir. Bundan sonra, başta Milâs olmak üzere kaza hududu içindeki harabeler teker teker ele alınmıştır.

Milâs geniş bir kazadır, bu arazide on üç kadar antik şehrin adı bilinir. Bunların tarihleri, hususiyetleri, sikkeleri ve ilahları hakkında genel bilgiler verilmiştir, sonra harabede bugün görülebilecek durumda olan kalıntılar ayrı ayrı başlıklar altında kolay bulunabilecek bir tertip ile anlatılmıştır. Antik çağda da bölgenin en büyük şehri Milâs olduğundan kitabın büyük kısmı Milâs’a ayrılmıştır. Milâs’tan sonra ikinci derecedeki şehirler, sahilde Iasos, Bargylia, Keramos ve antik çağda bir sahil şehri olan Latmos Herakleasıdır. Dahilde ise tarihte isimlerine daha az rastlanan küçük şehirler vardır. Bölgenin bir hususiyeti de kalelerinin bolluğudur. Dağlık bölge sakini olan Karia’lılar müstahkem dağ şehirlerinde otururlardı. Bu kaleler arasında Kildara’nın kalesi olan “Karapınar kalesi” ile Bargylia yakınındaki “Boz-kale” yeni bir keşiftir. Bölgedeki büyük şehirlerden Iasos ve Heraklea’nın neşriyatta mevcut plânları kitaba konmuş, buna mukabil Milâs ve Bargylia’nın plânları ilk defa burada tesbit edilmiştir. Antik Milâs bugünkü şehrin altında olduğundan eski yapılarının yerlerini tesbit kolay değildir. Halikarnas Mauseleumu ve Nereid âbidesine benzeyen şekli ile Augustus devrine ait dikkati çeken bir mezar âbidesi olan “Gümüşkesen”, Zeus mâbedi yine Augustus devrine ait iyi muhafaza edilmiş bir kemer olan “Baltalı Kapı”, tiyatro gibi kalıntılar şehir plânında gösterilmiştir. Bunlar arasında Korint nizamındaki en eski mâbetlerden biri olan Hisarbaşı Zeus mâbedi şehirde mühim bir mevki işgal eder. Stylobat üzerine mevzu bir sütunun ve temenos duvarları ayakta durmaktadır. Milâs’ın ilerki imar hareketleri sırasında etrafının açılması ve hafirine imkân hazırlanması tavsiyeye şayandır.

(*Türk Coğrafya Dergisi* No: 13-14 1955 s. 183) ele alan yazıları ile bilhassa Semavi Eyice’nin maalesef pek kolay bulunamayacak bir yerde yayınladığı etraflı tanıtmaya yazısının (*Muğla Gazetesi* N. 684-686 Ağustos 1954) hususiyle zikredilmeleri gerekir. Ayrıca bu yazının İngilizce hülâsası için bk : *Gnomon*, 1956, 8, S. 626 - 620.

² Dr. A. Akarca’nın Milâs’a dair iki yazısı henüz basılmamış olan “*Mylasa Sikkeleri*” isimli doktora tezi ile “Milâs’ta Helenistik Bir Mezar” adlı (*Bellekten*, XVI, 63, 1952, s. 367-405) gayet etraflı Türkçe ve İngilizce makalesidir.

³ Louis Robert, *La Carie* II, Paris, 1954, s. 7.

Antik âbideleri bakımından böyle zengin olan Milâs, halen hemen hepsi ayakta olan pek çok mühim Türk mimari eserine de sahiptir. Bu eserler batı ile teması fazla olan bu muntıkada batının Türk sanatı üzerine yaptığı tesiri gösteren mahallî hususiyetleri havidir. Miletteki Türk eserlerini inceleyen Alman bilginleri Milâs'ın Türk âbidelerini Milettekilerin mütemmimi olarak mütalâa etmişlerdir (*Milet.*, III/4). Zira Milâs ve Beçin Menteşe Beyliğinin merkezi, Balat (*Milet*) ise bu Beyliğin batı ile irtibatını sağlayan liman şehri idi. Böyle bir hususiyet gösteren eserlerden halen ayakta olanlarının hepsinin plânı verilmiştir. Batı Anadolu'daki en mühim Selçuk camilerinden biri olan ve Wulzinger tarafından neşredilen Firuz Bey camininin plânı ⁴ bir yana bırakılırsa Milâs'taki bütün dinî yapıların plânları ilk defa burada neşredilmektedir. Bunlar arasında Wittek'in Batı Anadolu'nun en eski camii olduğunu tasrih ettiği ⁵ Hacı İlyas camii ayrıca önem taşır. Menteşe oğlu Orhan Bey zamanında yapılmış olan bu küçük caminin üç kubbe ile örtülü olan son cemaat mahalli, Türk mimarisinde rastlanan üç kubbe ile örtülü son cemaat mahallerinin ilk nümunesini teşkil eder ⁶.

Milâs'taki Türk evlerinden bahsedilirken şimdye kadar umumiyetle görüldüğü üzere sadece büyük konakların plânları verilmekle yetinilmemiş, bütün evler tiplere ayrılarak her tipe ait plân verilmiştir. Bunlar geçen asrın "Osmanlı evleri" denilebilecek evlerin, Milâs'ta görülen nümuneleridir. Bu suretle son zamanlarda hayli ilerlemiş olan Türk evleri üzerindeki çalışmalara "Milâs evleri" de ithal edilmiş olmaktadır. Bu evlerin bacaları bilhassa dikkati çeker. Evlerden fazla itina ile yapılmış oldukları hissini veren bacalar dekoratif şekiller gösterirler.

Milâs'ın Türk eserleri arasında 18 ve 19 uncu asırlarda Milâs idaresini elinde bulundurmuş bir "Ağa"nın hem idare makamı hem de ikametgâhı olan "Eski Konak"ın hususi bir yeri olmalıdır. Konağın harabesi müstahkem duvarlarla çevrili geniş bir bahçe içindedir. Sivil Türk mimarisinde başka örneklerine rastlanması kolay olmayan bu eserin de plânlarının kitaba konulması beklenirdi.

Milâs civarında rastlanan kubbeli sarnıçlar akarsuyu az olan bölgenin bir hususiyetini teşkil eder. Çeşmelerin yerini tutan bu sarnıçlar daire plânlı olup içlerine kârgir merdiven ile inilmektedir. Bir kısmı çeşmeler gibi hayratı yaptırmanın kitabesini ihtiva ederler.

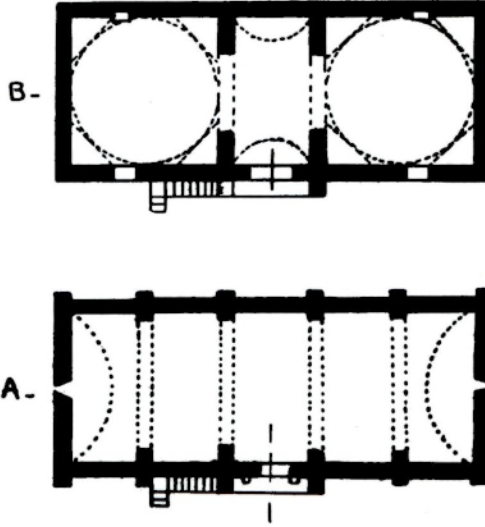
Milâs'tan sonra Alanya, Konya, Sivas gibi ayakta duran bir çok mühim âbideler ve kalesiyle karakteristik bir ortaçağ Türk şehri olan Beçin anlatılıyor. Buradaki âbidelerin en mühimi 1375 de inşa edilmiş olan Ahmet Gazi Medresesidir. Bu esere üç sahife ayrılmış ve plânı verilmiştir. Fakat iki katlı olan medresenin bu hususiyeti vazıhan belirtilmemiştir. Üst kata doğu ve batı yanlardaki iki merdiven ile çıkılıyor. Odaların üstünün, bugün olduğu gibi "ayazlık halinde" toprak dam ile örtülü olmayıp doğrudan doğruya bir kat ihtiva ettiğini kabul etmek gerekir. Türbenin

⁴ K. Wulzinger Die Piruz Moschee zu Milas, *Festschrift der Terchnischen Hochschule*, Karlsruhe, 1925 ve *Das Islamische Milet*, Berlin, 1935, s. 60. Wulzinger'in plânındaki bazı küçük hatalar *Milâs'taki plânda* tashih edilmiştir.

⁵ P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, Ankara, 1944, s. 118.

⁶ Ernest Diez-Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1955, s. 302.

ve kapı üstündeki kısmın, kesme taş kaplı olan duvarlarının köşelere isabet eden taşları gayri muntazam vaziyette olup, bu da halen yıkılmış olan üst katın mevcudiyetine işaret eder. Bu bakımdan medrese Bursa'daki 1421 tarihli Yeşil Medrese ile mukayese edilebilir, onunla hemen hemen aynı plâna sahiptir. Yeşil Medresede de iki yanda, şimdi yıkılmış veya tamamlanmadan kalmış olan üst kata isal eden mer-

Beçin'deki Kızılhanın krokisi
A - zemin kat B - üst kat

diverlerin bakiyeleri hâlâ görülmektedir⁷. Bundan başka Ahmet Gazi Medresesinde türbenin kuzey duvarındaki kapının sonradan açıldığı veya pencere iken kapı haline getirildiği anlaşılıyor. Zira türbe gibi hürmet ve itina gösterilmesi gereken bir yer böyle bir kapı ile geçit halinde inşa edilmiş olmamalıdır. Bu husus plânda gösterilmemiştir.

Türk mimarisinin bu mıntıkadaki hususiyetini göstermesi bakımından Beçin'de üzerinde durulması gereken diğer mühim bina halen yıkılmak üzere bulunan "Kızıl Han"dır. Kitapta yalnız bir fotoğrafı verilmiş olan bu han, buraya ilâve ettiğimiz krokide görüldüğü üzere, iki katlıdır. Kapısı Ahmet Gazi Medresesinin

⁷ Yeşil Medresenin neşredilen plânında (Hans Wilde, *Brussa*, Berlin, 1909. S. 85, Şek. 98; Krşl: Diez-Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 126, şek. 228) bu merdivenler gösterilmemiş olmakla beraber, bakiyeleri halen görülebildiği gibi, Y. M. Sedat Çetintaş da *Türk Mimari Anıtları* serisinin (Cilt I, 1946, cilt II 1952) henüz yayınlanmadığı III üncü cildine koyacağı Yeşil Medrese plânında bu hususu tebarüz ettirmiştir.

kapısı gibi Gotik tesiri gösteren bir kemeri havidir. Bina kaburgalarla takviyeli beşik tonoz örtülü dıştan kontrforlar ihtiva eden dik dörtgen bir alt kat ile cepheden ve dışardan merdivenle çıkılan bir üst kattan ibarettir. Bu hanın alt katı ile aynı plânda ve aynı ebatta diğer bir han da, Bafa gölü kıyısında Milâs-Balat yolu üzerindeki "Eski Han"dır (W. v. Marées, *Milet* III/1). Kitapta zikredilmemiş olan Eski Hanın üst katı ise ya zamanında inşa edilmemiş veya harap olduğu için kaldırılmış olmalıdır.

Bundan sonra sırasıyla kaza dahilindeki diğer harabelere geçilerek Sinuri mabedi, Labranda anlatılmaktadır. Hydai anlatılırken burada bulunan prehistorik testi de takdim edilerek bölgenin ilk prehistorik buluntusu tanıtılmış olmaktadır. Havalide en eski iskân izi olarak Milâs yakınındaki Gençik tepede tesbit edilen Miken keramiği, bölgenin ikinci binde batı ile olan ilgisini gösteriyor (s. 76-77) Bu testicik ise üçüncü binde havalinin eski Anadolu iskân yerlerinden biri olduğunu gösteren maddi belgedir.

Olymos (Kafaca), Khalketor (Karakuyu) gibi az ehemmiyetteki küçük şehirler hakkında bulunabilen bilgi bir sahifede toplanmıştır. Milâs-Selimiye yolu üzerindeki Evromos'da sütunları ayakta duran Roma çağına ait güzel mâbet ile halen görülebilen diğer âbideler anlatılmıştır. Agora'nın batısındaki "Harçlı büyük bir bina yıkıntısı" olarak kaydedilen binanın ise bir Roma hamamı olması gerekir.

Milet hafirleri tarafından tetkik edilen Latmos Herakleası hakkındaki gerekli bilgi, büyük iki ciltten çıkarılarak bir kaç sahifede hülâsa edilmiştir (Wiegand, *Milet* III/1'; Krischen, *Milet* III/2).

Milâs hududu içindeki harabelerin en büyüklerinden birisi olan Iasos plânu ile beraber kitapta 12 sahife işgal ediyor. Plânda mühim âbideler gösterilmiştir. Milet'te olduğu gibi, Iasos'ta da tiyatro bir yana bırakılırsa şehirdeki toprak üstü büyük yapıların çoğunluğu Roma çağı ile ortaçağa aittir. Bu eserler arasında yarımada'nın şimal doğusunda sahile yakın tuğla ile inşa edilmiş geç Roma çağına ait hamam olması gereken bina ile berzahtaki ortaçağ kalesinin kitapta zikri ve plâna işareti gerekir. Berzahtaki kale, yarımada'nın zirvesindeki ortaçağ kalesi ile aynı teknikte yapılmış olup onunla muasır gibi görünmektedir.

İlk çağda derin bir körfezin ağzındaki yarımada üzerinde kurulmuş olan Bargylia, körfezin dolarak bugünkü Varvil ovasının teşekkülü neticesi sönmüştür. Harabedeki binaların birbirine göre olan durumu bir kroki ile tesbit edilmiştir. Burada tetkikat yapan İtalyanların izah edemediği⁸ 7.00 m. yüksekliğindeki büyük duvarın, doğuda devam ettiği görülen şehir surunun bir parçası olduğu belirtilmiş iki tepe arasındaki su kemerleri de ilk defa burada işaret edilmiştir. Bargylia civarındaki Kindia ve şimdiye kadar tetkik edilmemiş bir kale olan Bozkale tarif edilerek iki fotoğrafı neşredilmiştir. Kalenin fotoğrafta görülen bindirme tekniğindeki kapısı (Lev. 53) calibi dikkattir.

Nihayet Kildara (Kuzyaka) Hydisos (Karahisar) ve güneyde Kerme körfezi kıyısındaki Keramos anlatıldıktan sonra kitap son bulmaktadır.

⁸ G. Guidi, Viaggio di Esplorazione in Caria, *Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene* IV-V, 1921-1922, s. 345.

Kitabın baskısına büyük itina gösterildiği ilk bakışta göze çarpıyor. Buna rağmen bir kaç tertip hatası vardır. Önemlice olanından biri 78 ve 80 inci sahifelerin yer değiştirmesiyle bu kısmın karışması, diğeri 121 inci sahifedeki Yelli cami plânının ters istikamette basılmasıdır. Sondaki 61 levhada toplanmış olan fotoğraflar umumiyetle iyidir, fakat bazılarının biraz daha itina veya masraf ile daha iyi olabileceklerini sanırız.

Bu kitap ile Milâs kazası içindeki eski eserler gayet iyi şekilde anlatılmış, havallide gezecek olanların arayacakları her türlü bilgi bir araya getirilmiştir. Yani eser ciddi muhtevasına rağmen aynı zamanda Milâs'ın mükemmel bir turist rehberidir. Ancak tecrübemize istinaden ifade edelim ki Milâs civarında seyahat edenlerin Milâs'ın mazhar olduğu bu alâkanın Karia'nın diğer kısımlarına da teşmilini gayri ihtiyari bekliyor. Bu itibarla Dr. A. Akarca'dan ileride bütün Karia'yı içine alacak şekilde ilâvelerle eserin Tarih ve Arkeoloji bölümünün yeni baskılarını bekleriz. Bu eser ile Türk arkeolojisi örnek bir mahallî monografya kazanmış olmaktadır. Halen durmuş gibi görünen mahallî monografyaların yazılması yeniden başladığında, bu türlü çalışmalara yol gösterecek bir esere sahip bulunuyoruz. Kıymetli müellifleri tebrik ederken diğer şehirlerimizde de bu örneğe uygun eserler kazanmasını temenni ederiz.

NEZİH FIRATLI

L. A. MAYER, *Bibliography of Moslem Numismatics*, The Royal Asiatic Society, Oriental Translation Fund, vol. XXXV., genişletilmiş ikinci baskısı, Londra 1954, IX+283 sahife.

Bu kitapta İslâm nümizmatik'ine ait ikibinden ziyade eser ve makalenin zikredilmiş olması, bu sahada şimdiye kadar yapılmış olan neşriyatın genişliğini ve bunları sistemli bir şekilde tanıtacak bir bibliyografyanın lüzumunu ispat eder. Mısır İslâm meskûkâtı üzerinde ihtisasile tanınmış olan L. A. Mayer'in eserinin bu ikinci baskısı, Hindistan hariç, İslâm memleketlerinin meskûkâtı üzerinde yazılmış kitap ve makaleleri 1950 yılına kadar ihtiva etmektedir. Aynı mevzua temas eden eski eserlerin ve seyahatnâmelerin de alınmış olması, İslâm meskûkâtı tarihi bakımından çok faydalı olmuştur.

Bu bibliyografya eseri, müellif adlarının alfabetik sırasına göre tertiplenmiştir. Her eser veya makale hangi İslâm hanedanına veya hanedanlarına ait meskûkâtı ele alıyorsa bu hanedanlar altta işaret olunmuştur. Kitabın sonuna konmuş olan bir indekste bu hanedanlar gösterildiğinden, muayyen bir mevzua ait neşriyatı kolayca bulmak mümkündür.

Türk İslâm hanedanlarına ait neşriyat, Rusya'dakiler dahil, oldukça zengin bir şekilde verilmiştir. Bununla beraber her bibliyografik eserin kaçınılmaz kaderi, herşeyi içine alamamaktır. Türk paralarına ait bazı dikkate değer notlar iktisadi tarihe ait yazılarda bulunmaktadır. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası (Müdür M. F. Köprülü, sayı I-II, 1931-1939), Z. V. Togan'ın muhtelif neşriyatı, R. Anhegger'in Osmanlı madenciliği hakkında eseri (*Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, I, İstanbul 1943, II, Zürich, New York 1944) meskûkâtı ilgilendiren dikkate değer bilgiler ihtiva eder.

L. A. Mayer'in bu eserinin İslâm meskûkâtı, iktisadi tarihi ve sanatı üzerinde çalışanlar için en faydalı rehberlerden biri olduğuna şüphe yoktur.

DR. HALİL İNALCIK

GUSTAV HILGER, *Wir und der Kreml.- Deutsch-sowjetische Beziehungen 1918-1941* (Biz ve Kremlin.- 1918 ile 1941 arasında Alman - Sovyet münasebetleri).- (A. Metzner Verlag, Berlin 1956-. II. Auflage) Eserin İngilizce adı: "The Incompatible Allies".- 322 sa.

Eser, başlığının altında da yazılı olduğu gibi, bir Alman diplomatının hâtıralarıdır. Aslen Rusya'lı Alman ve meslek bakımından mühendis olan Hilger, Birinci Cihan Savaşı sonunda sivil ve asker esirlerin yurda geri gönderilmesi işi ile meşgul olmak üzere Alman makamları tarafından istihdam edilmiş, bundan sonra İkinci Cihan Savaşında Alman-Rus harbine kadar yani 21 yıl Moskova Alman Büyük Elçiliğinde müsteşar olarak kalmıştır. Böylece, Bismarck'tan, hattâ daha öncelerinden beri Avrupa'nın önemli bir problemini teşkil etmiş olan Alman Doğu politikasının, üzerinde durulmağa en çok değer safhalarını doğrudan doğruya yaşamıştır. Bu hâtıralar, sırf yazarının kişiliği bakımından dahi, son yılların tarihinde karanlık kalmış birçok meselelerin aydınlanmasına yardım edecek mahiyettedir.

Kitap, bir dram gibi, Brest-Litowsk andlaşmasından sonra İmparatorluk Almanya'sının gönderdiği ilk elçi olan Kont Mirbach-Harff'ın öldürülmesi ile başlıyor. Hilger'in anlattığına göre, o sıralarda devlet otoritesini ellerinde tutan Bolşevik'ler, sonradan göreceğimiz gibi, duruma biricik hakim olmaktan uzaktılar. Karşılarında bilhassa Sosyal-İhtilâlciler vardı. Bunlar, Lenin'in siyasetinin zayıf noktası olan Brest-Litowsk andlaşmasını, ihtilâle ihanet ve Rus halkı için yüz karası diye vasıflandırıyorlardı. Bu lekenin silinmesini, durumun Rusya bakımından düzelmesini, Bolşevikleri zor bir hale sokmakta görüyorlar, bunun için de Alman elçisini öldürmeyi en emin çare olarak kabul ediyorlardı. Nitekim, bu düşüncüyü 6 Temmuz 1918'de yerine getirmişler, Alman Hükûmeti de uzun bir nota teatisinden sonra, aynı yılın Kasım ayında Sovyet Rusya ile diplomatik münasebetleri kesmiştir. Fakat Almanya'nın birinci Cihan Savaşından yenilgi ile çıkması, bu münasebetlere yepyeni bir gelişme yönü vermiştir.

İşte bu yenilgi üzerinedir ki, o zamana kadar Rusya'lı Alman sıfatıyla Rus hükûmeti tarafından enterne edilmiş olan yazar, harb esirleri ile sivil esirler işine memur edilmiştir. Bu sayede, ilk defa olarak bu mesele üzerinde, en ön safta bulunan hattâ âmillerden olan bir kimseden müşahhas bilgiler elde ediyoruz. Meselâ bu arada öğreniyoruz ki, Sovyetler, ilk zamanlarda, memleketi kendi kendilerine idare edeceklerinden emin olmadıklarından, başları sıkışınca en şiddetli düşmanları olan kişilere bile başvurmuş ve onlara idarede oldukça büyük bir pay ayırmışlardır: 1919-20'de hüküm süren büyük açlık ve kıtlık yıllarında "bağımsız" denen sosyalistlerden Prof. Serj Prokopoviç'i, Katarina Kuskova'yı, tanınmış doktor Kişkin'i açlığa karşı savaş komitesinin başına getirmişlerdir. Fakat daha bu ilk devrelerde, Sovyet politikasının ne ölçüde zalim ve opportünist olduğu bu vesile ile kendini göstermektedir: Komite, yardım işlerinde, Nansen, Hoover gibi ünlü kişiliklerin ilhamı ile teşekkül etmiş yabancı yardım komiteleriyle temas etmek zorunda idi; bunu bahane

sayan-ve arada biraz kuvvet kazanmış olan- Moskova hükümeti, komiteyi dağıtmış, üyelerini Sibirya'ya sürmüş, sonra bir kısmını Rusya sınırları dışına atmıştır.

Demek ki, Bolşevik idaresinin ilk yıllarında Batı devletlerinin bu idareyi çöktürmek için yaptıkları gayretin yanında ve bunun aksine olarak, Alman Kızılhaçı, Hoover'in ARA'sı (American Relief Administration), Nansen yardımı, İsveç Kızılhaçı, Vatikan komitesi, Kueker'ler komitesi gibi, sırf sefalet, açlık, kıtlık ve lekeli hummaya karşı büyük ölçüde yardıma da şahit oluyoruz. O zamanlar büyük minnettarlık gösterileri ve sözleri ile karşılanmış ve kabul edilmiş olan bu yardımlar, biraz sonra basında, sırf egoist ve kötü sebeplere dayandırılmıştır; bununla hem, aralarında radikal düşünenleri teskin etmek, hem de halkın yardımı küçümsemesi amacı güdülüyordu. Yazar, bu arada, Troçki'nin Alman Kızılhaçını ziyareti münasebetiyle onun bir nevi portresini çizmekte ve demektedir ki: "Troçki'nin fevkalâde olan kişiliği, onunla ilk temas edenler üzerinde garip bir füsun tesiri uyandırır. Ben de görünüşünün emin üstünlüğünün, gözüne ilişen her şeye gösterdiği ilginin tesiri altında kaldım..... Fakat bu parlak cephenin arkasında sükûnetsiz bir ruh pusuda idi. Troçki'nin, hayatının önemli dönüm noktalarında başarılı olamaması mukadderdi, çünkü tutarlı hareket etmesini bilmiyordu ve Devlet adamına lâzım hasletlerden mahrumdu. Tanıdığım bir Rus mühendisi,....., Troçki'nin kişiliğini şu sözlerle karakterlendirirdi: "Parlak bir havaî fişenk, fakat geride kalan, bir avuç kül!".....

Troçki'nin alın-yazısının trajik tarafı şu olmuştur ki, onun kusurları, Stalin gibi bir adamın, dünyayı tehdit etmesini mümkün kılmış olan bir mevkie yükselmesine dolayısıyla yardım etmiştir." Bu sözler, hem Troçki'yi, hem Stalin'i aydınlatacak mahiyettedir.

Hâtıralar bundan sonra Almanya ile Sovyet Rusya arasında normal münasebetlerin kurulması uğrunda sarf edilen gayretleri ele almakta, giriş olarak da, daima tazelenen şu soruyu münakaşa etmektedir: Bolşevikler, iktidarı ellerinde tutacaklar mıdır? Bu hususta Batı dünyası 1918 ile 1921 arasında çok hayale kapılmıştır. Neden? Gerçekten, bu iki tarih arasında Bolşevik idaresinin durumu çok nazikti. Bir yandan dış düşmanlar, öbür yandan iç düşmanlar, onun yıkılması için çalışıyorlardı. Fakat iç düşmanlarla savaşın sonucu, dış düşmanlarla olan savaşın sonucuna bağlı idi. Dış savaşta ise düşman saflarının başında Beyaz Ruslar görülmüyordu. Halk, Bolşevik idaresinden nefret ediyordu; fakat Beyaz Ruslar, eskinin sadece geri gelmesini vaad ettiklerinden, ve her hareketleri ile bunu gösterdiklerinden, halk onları tutmamıştır. Böylece Bolşevik hükümeti baka bulmuştur.

Rapallo andlaşması, Rapallo devri, Vaymar Cumhuriyetinin Ruslarla ticaret münasebetleri, çekici ve canlı bir üslûpla ve çok açık bir tarzda yazılmış olmakla beraber, esasen bildiklerimize önemli bir yenilik katmamaktadır. Bununla beraber Almanya'nın elçileri arasında ünlü bir ad bırakmış olan zeki, enerjik, başına buyruk, hattâ biraz isyankâr Kont Brockdorff-Rantzau'un portresi ayrıca dikkate değer,

Askerlik alanında 1919'dan 1930'a kadar sürmüş olan birlikte çalışmaya, daha doğrusu materyal ve bilhassa ders ve yetiştirme bakımlarından yardımlara gelince, bunun en açık bir hulâsasını, eserin bu konuya hasredilmiş olan bölümünde (Sa. 185-200) buluyoruz.- Ondan sonra, Hitler'in doğuyu nasıl ihmal ettiğini, bu durumdan kuşkulanan Sovyetlerin Batı devletleri ile nasıl anlaşma yolu arayıp

bulduklarını; sonra, Hitler'in nasıl, kendisinden korkan Sovyetlerle anlaşacağını, fakat 1941'de onlara saldırdığını, hep kişilik görgüye dayanan bilgiler sayesinde, yeni bir ışık altında görüyoruz.

Bu arada, Kolektif güvenlik taraftarı olan Litvinof'un Dışişleri Komiserliğinden çelikip (1939) yerine Molotof'un geçmesi üzerine Hilger'in Berghof'ta Hitler'le olan konuşması dikkate şayandır. Bu konuşmada Hitler, yazara bu değişmenin sebeplerini sormuş, o da Stalin'in günden güne, Batı devletlerine olan güveninin azaldığını, bir Genel Savaş olunca, esas yükün Sovyetlere yükleneceğinden korktuğunu söylemiş. Yazarın satır arasından anlatmak istediğine göre, Hitler'in Sovyetlere yanaşmasında bu konuşmasının bir etkisi olmuş.

Yine bu arada bizi ilgilendiren bir nokta, Kitabın bilhassa bu bölümlerinde Türkiye'nin hiç bahis konusu olmamasıdır. Anlaşılan, Hilger'in çalışma alanına bu konu girmemekte idi. Halbuki başka taraflardan biliyoruz ki, Molotof, tam bu sıralarda Berlin'de Sovyetlerin Türkiye üzerindeki kötü niyetlerini açığa vurmuştu.

Eserin tafsilâtına girişmeden çıkardığımız sonuçları sayalım:

1. Alman Vaymar Cumhuriyeti, İmparator II. Vilhelm'in siyasetinden uzaklaşarak, Bismark'a dönmüş, Rusya'ya yaklaşmaya gayret etmiş, ve bunu, Rapallo andlaşması gibi bir akt'la ve askerlik alanında beraber çalışmak gibi bir hareketle açığa vurmuştur.

2. Bu prensip düşüncesi yanında, Versay'dan bunalan Almanya'nın bu sa-yede Batı'ya karşı Rus dostluğunu bir siyaset olarak öne sürmüş olduğu da bir hakikattir.

3. Rusların Almanlara karşı davranışlarına hâkim olan duygu, korku olmuştur. Bu korku bilhassa, İkinci Cihan Savaşının patlamasından Almanya'nın 1941'de Rusya'ya saldırmaya kadar en had derecesini bulmuştur.

4. Eser, bir diplomatın kaleminden çıkmıştır. Bu itibarla siklet merkezi, Almanya ile Rusya münasebetleri üzerindedir. Bununla beraber, Stalin'in nasıl insanlık-dışı metotlarla muarızlarını ortadan kaldırdığı, genel olarak Sovyet şeflerinin, Sovyet hükümetinin her türlü insanlık ölçüsünü daima bir yana bırakarak oppor-tünist ve zalim davrandıkları bir kere daha ibret verici bir şekilde görülmektedir.

5. Hâtıralar sahibi Gustav Hilger'in, yazımızın başında da işaret ettiğimiz gibi, doğuştan Rusya'lı, 21 yıl Almanya'nın Moskova Büyük elçiliğinde müsteşar olarak çalışmış olması, bildirdiklerine ayrı bir önem, bir ağırlık bağışlamaktadır. Bugün bütün hür dünya, Ruslarla herhangi bir problemi tartışırken çekilen türlü güçlüklerden şikâyet etmektedir. Bu kitap okununca, bu zorlukların psikolojik anahtarları elde edilmiş olur. Çünkü Hilger de, Ruslarla bundan yirmi, otuz yıl önce yaptığı müzakerelerde aynı vaadedici, kaçıcı, tehdit edici, aldatıcı metotlarla karşılaşmış ve bunları elinden geldiği ölçüde tahlil etmiştir.

Yazar bugün, Bonn'da Dışişleri Vekâletinde, Doğu işleri müşaviridir. Bu da, kalkınmakta olan, Ruslarla, bütün Almanya'nın birleşmesi gibi muazzam bir meselesi olan Almanya'nın, onun fikirlerine ve oyuna ne kadar değer verdiğini göstermektedir.

AGÂH SIRRI LEVENT : *Gazavatnâmeler ve Mihaloğlu Ali Beyin Gazavatnâmesi*, Türk Tarih Kurumu yayınlarından XI. Seri numara: 8, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1956.

Değerli Arkadaşımız Ağâh Sırrı Levend büyük bir emek sarfiyle Osmanlı Tarihi ile uğraşanların bir kısım ihtiyaçlarını hafifletmek ve mühim bir boşluğu doldurmak suretiyle Millî kütüphanemiz için bu güzel eseri hazırlamıştır. Gazatnâmeler, tarihî tetkikat yapanların kütüphane kütüphane dolaşarak katalogları ve fihristleri karıştırarak sarfedecekleri uzun zamanı kısaltmış, müdekkik ve mütetebilerin mesailerini kolaylaştırmıştır. Gazatnâmeler devir devir her padişah'ın zamanı nazarı dikkate alınarak Sultan Abdülmecid saltanatının sonuna kadar getirilmiştir.

Müellif eserinin giriş kısmında gazatnâme, gazavatnâme ve zafernâmelere dair izahat vererek eserinin kadrosuna aldığı eserler hakkında misallerle malûmat vermekte ve bu suretle gazavatnâme ve zafernâmelerin adlarıyla mündericatları arasındaki münasebetleri göstermek suretiyle kitabı okuyanları tenvir etmektedir; filhakika bu giriş kısmı okunduktan sonradır ki gazatnâmeler ve zafernâmeler arasındaki münasebetler tabellür etmektedir.

Gazavatnâmeler, İstanbul kütüphaneleriyle diğer bazı vilâyet ve ecnebi kütüphanelerinde veya onların kataloglarında görülen ve tetkik edilen eserlerin uzun, yorucu ve yıpratıcı bir mesaiden sonra vücade geldiğini göstermektedir ki sayın Levend'in bu husustaki gayretini ve muhtelif nüshalar arasındaki farklarını göstermek suretiyle olan azim ve himmetini takdir etmemek mümkün değildir.

Osmanlı devletinin kuruluşundan başlayarak bir buçuk asra yakın bir zamana âid fütuhâtı gösteren gazavatnâmeler şimdiye kadar görülmemiş ve bilindiği üzere gazavatnâmelerin İkinci Murad (1421 - 1451) devrinden itibaren yazıldığı tesbit lunmuştur. Bundan dolayı müellif eserine iptida şüara tezkerelerinin bahsettikleri Gelibolu'lu Sâfi'nin halen nüshası elde bulunmayan İkinci Murat zamanında kaleme alınmış gazavatnâmesinden başlamıştır.

Ağâh Sırrı Levend, okuyucunun mütaleasını kolaylaştırmak için güzel bir usul de takib eylemiştir; kitab padişah devirlerine göre tertib edilmiş, gerek o padişah zamanında ve gerek daha sonraki tarihlerde yine o devre aid yazılmış eserler bir arada gösterilmiştir. Meselâ İstanbul fethinde bulunarak sonra Tarih-i Ebu'l Fetih adlı eserini yazan Dursun Bey ile ikinci Mahmud'un emriyle Feth-i Kostantiniyye isimli tarihçesini kaleme almış olan İmam zade Esad Efendi'nin eserini ve Namık Kemal'in yine İstanbul fethine dair Barika-i Zafer adlı kitabını topluca bir arada görmekteyiz; yine bunun gibi Yavuz Sultan Selim devri olaylarını havi Selimnâme'lerle Kanunî Sultan Süleyman devri vakalarını yazan ve muhtelif tarihlerde kaleme alınmış olan Süleymannâmeler o Padişah devirlerinde gösterilmiştir. Levend'in bu tertibinin, kütüphanelerimizde ve diğer kütüphanelerde Osmanlı tarihi hakkında araştırma yapanların mesailerini ne derecede kolaylaştıracağı meydandadır.

Gazatnâme ve Zafernâmeler tetkik edilirken bunların baş ve son kısımları gösterilmek suretiyle bazen yapılabilecek yanlışlıkların önü alınmış, ve görülecek eserin mevzuu, kime ait olduğu ve ne suretle yazıldığı gösterilmiş ve bu arada müellifi meçhul Gazatnâme veya Zafernâmeler de kaydolunmuştur.

Gazanâmelerin 181 inci sahifeden itibaren ikinci bölümü gelmektedir. Bu kısımda Mihaloğlu Gazi Ali Bey bin Hızır Bey'in gazalarını nazmeden Pizren'li Sûzî Çelebi'nin Gazavatnâmesi vardır. Müellif manzum Gazavatnâmeyi koymadan evvel Gazi Mihal Bey ile evlâtları hakkında kısaca malûmat verdikten sonra Ali Bey'in tercümei haline geçiyor ve bunu müteakib Sûzî Çelebi'den bahsile onun Gazavatnâmesinin muhtelif nüshaları arasındaki farkları gösteriyor ve bundan başka büyük bir salâhiyetle Gazanâmenin edebî kıymetini, lisan ve imlâ cihetlerinden de önemini belirtiyor ve sonra da akıncıların bazı ıstılahlarını göstererek Sûzî'nin Gazanâmesine geçiyor.

Tarih, edebiyat, ve dil bakımından pek kıymetli olan bu eseri bize kazandıran sayın Levend'i tebrik ve kendisine teşekkür ederken bize bunun gibi yeni eserler vermesini rica etmeden de geçemiyeceğim.

İSMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXI

No. 81

Janvier 1957

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 7